
ריאד כבהא

שתי גדות לואדי: סיפור חיי

קואדום

ריאד כאמל כבהא
שתי גדות לוואדי: סיפור חיי

ריאד כאמל כבהא
שתי גדות לוואדי: סיפור חיי

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

אדום
הוצאת הקיבוץ המאוחד

Riad Kamel Kabaha
The Wadi Has Two Banks: My Life Story

رياض كامل كبها
ضفتا الوادي: سيرة حياتي

עורך הסדרה: גיורא רוזן

המערכת: עוזי שביט, דבי אילון, נועם ברוך, דנה פריבך-חפץ

עיצוב הסדרה: דפנה גריף

עורכת הספר: שרה אוסצקי-לזר

עריכת לשון: לידר ארצי

מס׳ ב׳: 9-0805-02-965-978

הספר הופק בסיוע: קרן פרידריך אברט, קרן חבצלת, קרן הנרי אוסברג וידידים: אבי הר שגיא, סאמי דראושה, עבד אל-רחים עודה, מוסטפא אבו רומי, אחמד עלימי, גמיל גנאיים, מחמוד פריד עתאמנה, מחמוד ג'בארין אבו עמאר, עבד אל-חמיד עלימי, אחמד עזב, פתחי פאוזי מחאמיד וזיאד עומרי.

העמדות המובעות בפרסום זה אינן בהכרח העמדות של קרן פרידריך אברט. שימוש מסחרי בחמרים המתפרסמים על ידי קרן פרידריך אברט ללא רשות בכתב מקרן פרידריך אברט אסור בהחלט.

©

כל הזכויות בעברית שמורות
להוצאת הקיבוץ המאוחד, לקרן פרידריך אברט ולמחבר
נדפס בישראל
by Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd., 2015

עימוד: סטודיו ע.נ.ע. בע"מ
דפוס "חדקל" בע"מ, תל אביב
תשע"ה - 2015

www.kibutz-poalim.co.il

תוכן העניינים

פתח דבר: לוואדי יש שתי גדות על ספרו של ריאד כבהא 7

11 תודות

13 פתיחה

17 אבי ואמי

משפחתו 17 / בדרך עם אבא 20 / אימא 22 / סבא 26 / המוכתאר 27 /
המשפחה המורחבת 31 / מורשת 33

35 ברטעה

משפחת כבהא 37 / מים ובוסתנים 39 / אגרות הוואדי 41 /
הבית הגדול 44 / המנדט הבריטי והמרד הערבי 46 / 1948 וחלוקת
הכפר 47 / 1956-1967: תמורות והתפתחות כלכלית 52 /
יוני 1967 – המפגש המחודש 55 / ברטעה באינתיפאדה הראשונה,
1987-1991 59 / "איחוד" מדומה 63

67 ילדותי

הוואדי הירוק 67 / דגלים ביום העצמאות 70 / ילדות מאושרת 72

77 השכלה ופוליטיקה

בית הספר התיכון בטירה 77 / סטודנט בתל אביב 80 / שאלות של
זהות 82 / מעצר 85

87 המורה לאזרחות

המורה בחברה הערבית 89 / הוראה כברירת מחדל 93 / החתירה
להשכלה גבוהה 95 / דור ההמשך 96

גבעת הביבה – ביתי השני 99

שנים של שלום 100 / תקווה לשינוי 103 / ראשונים 104 /
דיאלוג ערבי-יהודי 107 / היסוסים וחריקות 109 / קצת ביקורת
עצמית 111 / שלא על מנת לקבל פרס 114 / בניית חברה משותפת
116 / תכניות לעתיד 120

ראש המועצה, 2005-2009 123

איש ציבור צעיר 125 / בחירות ראשונות למועצת בסמ"ה 127 /
בחירות שניות – אני נבחר 129 / ראש מועצה מסביב לשעון 131 /
תכניות שלא השלמתי 136 / ככל זאת אפשר להצליח 138 /
התלבטות והחלטה 139 / ממשיך בדרכי 142

מברטעה אל העולם הגדול 145

מברטעה לחו"ל ובחזרה 150

משפחתי: רעייתי, ילדי ונכדיי 153

רעייתי סלמה 153 / ילדיי – הדור הזקוף 155

סיכום ביניים 161

בחירות 2015 והרשימה המשותפת 161 / מצב שביר 162 / אני
מאמין 164 / טוב יותר או רע יותר? 167 / עבר ועתיד 169

פתח דבר: לוואדי יש שתי גדות על ספרו של ריאד כבהא

ספר זה מאגד בתוכו שלושה מעגלים המשולבים זה בזה לכלל סיפור חיים מאלף של איש מיוחד, כפר מיוחד ומשפחה מורחבת מיוחדת במינה.

ריאד האיש הוא אדם נוח, גמיש, צנוע ובעל יכולת נפלאה לתקשר עם אנשים על כל גווניהם, דעותיהם ונטיותיהם הפוליטיות והחברתיות. יש לו גם יכולות יוצאות דופן להזיז דברים בשקט ובחוכמה. ההיכרות רבת השנים בינינו החלה כשלמד בכיתה אחת עם שני אחיי הגדולים, בבית הספר התיכון 'אל-טירה', שהיה אז ספינת הדגל של לימודי התיכון במשולש ואחד מבתי הספר התיכוניים הטובים בחברה הערבית בישראל. הייתי אז ילד קטן בבית הספר היסודי והם כבר נערים מתבגרים ושובבים בבית הספר התיכון. כבני הדור שנולד שנים ספורות לאחר הנכבה, הם חוו את הממשל הצבאי, את ההגבלות, את ההשפלות ואת המצוקות הכלכליות הכבדות של משפחותיהם. הם ראו מול עיניהם את משפחתם המורחבת נחלקת בין שתי מדינות – ירדן וישראל – על כל המשתמע מכך. בספר מספר ריאד כיצד נפקחו עיניו אל המציאות המורכבת הזאת כבר בגיל צעיר, בבית הספר היסודי. הוא מספר כיצד שאל שאלות ואיש מבני המשפחה והכפר לא העז לענות לו. רק מאוחר יותר קיבל תשובות, מהמורים חברי המפלגה הקומוניסטית שהגיעו לכפר מבחוץ.

ריאד גדל בכפר ברטעה שבוואדי עארה. ברטעה הוא אחד משבעה כפרים שבהם השתכנה משפחת כבהא. הוא גם אחד משלושה כפרים (שני האחרים הם באקה ובית צפאפא) שהיו חצויים בין ישראל וירדן בשנים 1949-1967. כפר זה, על שני חלקיו, היה נתון במצב מיוחד במינו: בין השנים 1949-1956 הוא נוהל על ידי מוכתאר אחד, מחפוז חאג' אחמד כבהא – דודו של ריאד. מצב כזה, שבו מוכתאר אחד אחראי על כפר המחולק בין שתי מדינות, לא קרה מעולם בהיסטוריה של הארץ. אביו של ריאד, כאמל חאג' אחמד כבהא, כיהן כמוכתאר של הצד הישראלי של ברטעה מאז 1956 ועד מותו. ריאד ירש את אביו

בתפקיד זה והיה לתקופה מסוימת המוכתאר הצעיר ביותר במדינה. בספר מתאר ריאד את המצב המורכב והמיוחד בכפר ברטעה, שבו "אפילו אשתו של המוכתאר בצד המזרחי לא הורשתה להשתתף בלוויית אביה בצד המערבי", ועם זאת "אנשים תקשרו בצעקות בין שתי גדות הוואדי, צפו מעל הגגות באירועים כמו חתונות ולוויות, וגם המבריחים העבירו ידיעות משפחתיות". חרף היחסים ההדוקים והקרבה המשפחתית, חלוקת ברטעה עשתה מהכפר האחד שני כפרים שונים, שכל אחד מהם התפתח ככיוון אחר. שעה שברטעה המערבית, הקרובה לגבול, קופחה והוזנחה על ידי השלטון הישראלי, "בצד המזרחי [...] הכפר זכה לסיוע של הממשלה הירדנית, חובר לרשת הטלפון והוקמו בו בית ספר חדש ותחנת משטרה מקומית. כביש חדש שנסלל בשנת 1965 חיבר את הכפר ליעבד, לשכם ולג'נין ושיפר את מצבם הכלכלי של תושביו. חברת אוטובוסים שהוקמה שם [...] נקראה 'חברת הקווים הקדמיים', רמז לכוונת הירדנים לפתח את הכפרים הקרובים לגבול ולא להזניח אותם". מציאות חצויה זו כפתה על "שני" הכפרים להתקיים זה בצד זה מתוך מתח מתמיד בין קרבה להתרחקות – מתח שריאד מתאר בספר בצורה חיה מתוך ניסיונו היומיומי.

המעגל השלישי המתואר בספר הוא, כאמור, מעגל המשפחה המורחבת, ה"חמולה". משפחת כבהא היא אחת המשפחות הגדולות ביותר בפלסטין ההיסטורית. מקורה בקואליציה של "ת'קיף" שישבה בקרבת העיר טאאף בחג'אז. אבותיה באו לארץ במאה השביעית וישבו בשיפולים המערביים של הרי חברון. במאה ה-16 הם הועברו על ידי העות'מאנים לקצה צפוני של הרי השומרון, אשר נקראו כפי מקומיים הרי "אל-ח'טאף" שהשתרעו מיעבד במזרח ועד אום אל-קטף במערב. מאז בואם לאזור הם הפכו לחלק מהקואליציה שהתקבצה סביב משפחת עבד אל-האדי, אשר השפעתה השתרעה על פני שלוש הנפות: ג'נין, חיפה וטול כרם. משפחת כבהא מונה כיום קרוב ל-40,000 נפש, החיים בעיקר בשבעת הכפרים שבהם התיישבו אבותיה, אך גם בכפרים אחרים בוואדי עארה כמו כפר קרע, עארה וערערה, בעיר נצרת וגם כפליטים בירדן. למשמעת המשפחתית, על כל מחויבויותיה, יש משקל רב. סבו של ריאד, דודו ואביו נמנו עם מנהיגות המשפחה, כל אחד בתקופתו. ריאד עצמו המשיך את המסורת הזאת. תקופה מסוימת הוא

היה, כאמור, מוכתאר ברטעה המערבית ולאחר מכן ראש מועצה נבחר של מועצת בסמ"ה, הכוללת את הכפרים ברטעה, מועאויה ועין אל-סלה. גם לאחר סיום תפקידו הייצוגיים, ריאר ממשיך להיות אישיות בולטת ומשפיעה בכפרו ובכפרי החמולה השונים.

הספר נערך בידי ד"ר שרה אוסצקי-לזר, אשר הייתה עדה ושותפה לפעילותו רבת השנים של ריאר במרכז היהודי-ערבי לשלום בגבעת חביבה. פעילות זו עמדה בסימן אמרתו הידועה של חבר הכנסת לשעבר עבד אל-עזיז זועבי המנוח, שתיארה את מצבם המיוחד של האזרחים הערבים במדינה: "עמי נמצא במלחמה עם מדינתו". בהפנימו את משמעות האמרה הזאת, מנסה ריאר, יחד עם שותפיו לעשייה בגבעת חביבה, ליצור אווירה של שותפות ושלום בין העמים החולקים פיסת ארץ זו. חרף המכשולים והקשיים שנוצרו בשנים האחרונות, הוא מאמין שעדיין יש בכוחנו לעשות לא מעט כדי לאחות את השסע העמוק שנפער בין האזרחים הערבים במדינה ובין אוכלוסיית הרוב שלה.

זהו ספר מרתק, כתוב בצורה נוחה וקולחת ופותח בפני הקורא אשנב להתבונן בהיסטוריה כפי שהיא משתקפת בקורות חייו של איש אחד, מעניין ורב פעלים.

**פרופ' מוסטפא כבהא, ראש המכון ליחסים בין יהודים, מוסלמים ונוצרים,
האוניברסיטה הפתוחה
אום אל-קטף, אוגוסט 2015**

תודות

אנשים רבים מלווים את חיי ולא את כולם יכולתי להזכיר במהלך הסיפור. החברה הערבית המסורתית היא חברה חובקת, קהילתית, משפחתית, בניגוד לחברה המערבית שהפכה אינדיבידואליסטית ומעמידה את היחיד במרכז. אצלנו יש חשיבות לשאלה למי אתה שייך, באיזו משפחה ובאיזה יישוב גדלת, לאילו מעגלים חברתיים אתה משתייך. כך גדלתי וכך אני מרגיש גם היום למרות השינויים והמודרניזציה. אני איש של אנשים, של חברה, ובראש ובראשונה של המשפחה הגדולה והמורחבת ושל משפחתי הקטנה והמצומצמת – אמי, אחיי ואחיותיי, רעייתי סלמה, ילדיי, בני ובנות זוגם ונכדיי האהובים. אבי המנוח היה המדריך הרוחני והמעשי שלי לחיים וכל מה שאני – מושפע ממנו. הוא חסר לי בכל יום בשלושים השנים שחלפו מאז הלך מאתנו ואני מקדיש לו את הספר הזה, ובטוח שהיה גאה בי. אני חב תודה למשפחתי, לאנשים שעודדו אותי לכתוב, שתמכו בי כל חיי וגם בשנה האחרונה, כשהייתי שקוע בסיפור חיי, שהוא גם סיפור חייהם.

במהלך הדרך התחברתי עם אלפי אנשים. אני לא מגזים. למן המורים הראשונים, שנטעו בי סקרנות והעניקו לי ידע רב, דרך חבריי ללימודים בכל השלבים, ועד המורים המסורים שעמם עבדתי שנים רבות בבית הספר ואשר יחד שמנו בראש סדר העדיפויות את חינוך הדורות הבאים של החברה שלנו. אלפי תלמידיי פזורים היום באזור המשולש וברחבי הארץ, עוסקים במקצועות שונים ומכהנים בתפקידים שונים. רובם הגדול אזרחים בעלי מודעות אזרחית ורצון לתרום לחברה.

בגבעת חביבה עבדתי תחת כל המנהלים שפעלו במקום בארבעים השנים האחרונות ולצדם של עשרות עמיתים וחברים – ערבים כיהודים – שמאמינים כמוני שצריך ואפשר לקיים חיים משותפים במולדת המשותפת והאהובה שלנו; אנשים ששוחים כמעט תמיד נגד הזרם העכור של שנאה, גזענות ואלימות ולא מפסיקים להאמין ולעשות כל שביכולתם כדי למצוא דרכים אחרות. עם כולם שמרתי על יחסי עבודה טובים ועל חברות, גם אם באופן טבעי לא תמיד הסכמנו על כל נושא

והיו ויכוחים. חלק מאופיו של מרכז גבעת חביבה הוא פתרון מחלוקות בדרכי הסכמה וכך ניסיתי לעשות תמיד. במהלך שנותיי במקום הכרתי ואירחתי בביתי ובכפרי אנשים מרחבי העולם שהאמינו בנו ותמכו בעבודתנו, כאלה שביקשו ללמוד ולהבין טוב יותר את המצב המסובך שאנו חיים בו. אצל חלקם ביקרתי ותמיד התקבלתי בשמחה ובכבוד. אני מודה לעובדי המועצה שעמם עבדתי בארבע שנותיי כראש מועצת בסמ"ה ומבקש סליחה אם הייתי נוקשה לפעמים ואם דרשתי יותר מדי – הכול היה למען התושבים.

חברים וידידים רבים מלווים אותי לאורך הדרך ואני בטוח שיישארו לצדי תמיד בשמחות ובצער, ביומיום ובעתות צורך.

כדי להוציא את הספר לאור נעזרתי בחברים טובים, ערבים ויהודים, שנרתמו לסייע גם בהוצאות הכספיות. תודתי נתונות גם לקרן "חבצלת" וגבעת חביבה, לקרן פרידריך אברט ולקרן הנרי אוסברג על הסיוע, שבלעדיו לא היה הספר הזה מונח לפניכם, וכן לאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד גיורא רוזן ודבי אילון על העריכה הקפדנית והעצות המועילות. תודה לידידתי שרה אוסצקי-לזר, שעמה עבדתי שנים רבות והיא ומשפחתה נחשבים בעיניי כחלק ממשפחתי. מרגע שהעליתי בפניה את הרעיון לספר היא התלהבה ועודדה אותי, ישבה אתי שעות רבות כדי להחליט יחד על מבנה הספר ותוכנו ולבסוף ערכה את דבריי והביאה אותם לדפוס. כמה חברים, אנשי אקדמיה, טרחו וקראו את כתב היד והעירו הערות חשובות שבוודאי שיפרו את איכותו – תודה! תודה מיוחדת לידידי פרופ' מוסטפא כבהא, שכתב את ההקדמה לספר זה והשכיל אותי בתולדות המשפחה, וליניב שגיא מנכ"ל גבעת חביבה. כל חיי האמנתי בצורך בהיכרות אישית בין בני אדם וביכולת להגיע ללבבות דרך סיפורים אישיים. אני מקווה מאוד שבאמצעות הספר הזה אצליח לגעת גם באנשים שאינם מכירים אותי ואינם יודעים הרבה על חיי הערבים בישראל.

ריאד כבהא
ברטעה 2016

פתיחה

קצת אחרי יום הולדתי השישים, ביום שישי אחד אחר הצהריים, ישבנו סלמה ואני כהרגלנו במרפסת האחורית הרחבה, שלא מזמן כיסינו אותה בפרגולה ענקית מעץ. רוח קלה נשבה ממערב והביאה רסיסי אבק מן המחצבה הסמוכה ולרגע שרר שקט מוחלט. שתינו תה צמחים, יושבים בנינוחות על הכיסאות הרכים, נחים משבוע עמוס. לא היה צורך במילים.

זה אחר זה הגיעו כמה מנכדינו ומילאו את האוויר בקולות צחוק ובצהלות ילדים. נור התרפקה על ברכי סבתה ואדם רץ להראות לי בגאווה משהו חדש שכתב היום במחברת בית הספר. אחר כך הגיעו ילדינו: לילא ובעלה חוסני עם בניהם אמיר וראמי, מחמוד ואשתו שיימא עם בנם אחמד, אחמד ואשתו בושרא עם ילדיהם עלי, מרים ואבראהים, ואמיר בני הצעיר. הילדים שיחקו ביניהם, והשיחה הפכה לשיחת מבוגרים. סלמה מזגה עוד תה, לא יכולנו לאכול כלום אחרי הארוחה הגדולה שאכלנו אצל אימא שעתיים קודם לכן. בכל יום שישי אחרי התפילה אנחנו מתכנסים בבית אמי – כל האחים והאחיות והנכדים – ואוכלים יחד ארוחה משפחתית שהיא בין צהריים לערב, מאכלים שתמיד ממלאים אותך עד להתפוצץ. כך מדי שישי במשך שנים. אימא בת שמונים ושתיים ולא מוותרת על המפגש השבועי הזה. שואלת לשלום כולם, מתעניינת בכל אחד ואחת, נותנת עצות, מספרת. באותו ערב חשבתי על זה. בשישים שנותי ראיתי וחוויתי כל כך הרבה. יש לי ארבעה ילדים ושמונה נכדים, משפחה מפוארת שהיא המשך של משפחת אבי המפוארת לא פחות, שהיא חלק מחמולת כבאה המונה עשרות אלפי אנשים וחלק מן הכפר המיוחד במינו שאין שני לו בעולם – ברטעה. ראיתי הרבה ועשיתי הרבה, פגשתי אלפי אנשים, אירחתי בביתי אורחים מכל העולם, נסעתי ודיברתי לפני כל כך הרבה קהלים מגוונים במקומות כה שונים, מבתי כנסת רפורמיים בארצות הברית ועד מחנות פליטים בעזה. כתבתי, אספתי סיפורים, ערכתי סולחות, הייתי מוכתאר וראש מועצה וכמעט ארבעים שנה אני עובד בגבעת חביבה, המוסד הראשון בארץ שניסה בכל כוחו

ליצור שותפות בין יהודים לערבים ועדיין לא התייאש. הייתי מורה לערבית ולאזרחות למאות רבות של תלמידים בכפר קרע, לימדתי אותם לשמור על הזהות שלהם ועל האזרחות שלהם ולמצוא איזון ביניהן. נאבקתי ועודני נאבק למען חיים טובים יותר לבני משפחתי, לעמי, לכל תושבי הארץ הזאת.

חשבתי על כל זה ואמרת בלבי – הרי יש לי סיפור לספר! אמנם שישם שנה הן רק מחצית החיים, אבל מי יודע מה ילד יום. הייתי רוצה שילדי ונכדי יקראו וידעו ויפנימו, ילמדו ממני וילכו בעקבותי. הייתי רוצה שהציבור היהודי הרחב שאינו מגיע לכאן – לברטעה, לוואדי עארה, לגבעת חביבה, אותו ציבור שאיני פוגש בחיי היומיום – הייתי רוצה שישמע ויקרא וילמד שיש דרך אחרת, שאפשר לחיות יחד בהרמוניה ובשלום, שאפשר להתגבר על המחלוקות העמוקות בינינו. הייתי רוצה שהציבור הערבי, שלא כולו הולך בדרכי ויש בו זרמים שונים ודעות מגוונות, יקרא גם הוא את ספרי ויעורר דיון ויכוח באשר לטיב יחסיו עם המדינה ועם היהודים ובאשר לשאלה כיצד נבנה את עתידנו במדינה. ואני רוצה להגיע גם אל קהל בינלאומי, אל כל אלה שמתעניינים בסכסוך הבלתי נגמר שלנו, אלה שבדרך כלל לא יודעים הרבה על האזרחים הערבים הפלסטינים בתוך ישראל.

החלטתי לעשות זאת באמצעות סיפורי האישי, לנסות להגיע ללבבות לא בדרך של הרצאות ונאומים, לא בקלישאות ריקות מתוכן ולא בהצהרות פוליטיות מתלהמות, אלא מתוך הלב, מתוך החיים עצמם. כך חשבתי באותו יום שישי אחר הצהריים על מרפסת ביתי. התאהבתי ברעיון, גלגלתי אותו ביני לביני, דיברתי עליו עם בני משפחתי והם עודדו אותי מאוד והתגייסו לסייע. שיתפתי גם כמה חברים טובים ואחר כך את עמיתי לעבודה, והתיישבתי לכתוב.

אני מסתכל סביבי על בני גילי ועל מבוגרים יותר, ורובם לא עברו את מה שעברתי. אני רוצה לספר על החיים הפרטיים שלי כצעיר ערבי שחווה תקופות סוערות ותהפוכות: שנות הממשל הצבאי – תקופה שבה לא היו לנו חשמל ומים זורמים בבתים, כשמצבנו הכלכלי היה קשה והיינו

זקוקים לרישיונות כדי לצאת מן הכפר ולנוע ממקום למקום; שנותיי כתלמיד תיכון בטירה וכסטודנט באוניברסיטת תל אביב, שבהן התעצבה תודעתי הפוליטית; ההחלטה שלי להצטרף לכוחות הנאבקים למען "דו-קיום", מונח שכבר הפך שחוק ואפילו מתועב בעיני רבים והוחלף ב"חיים משותפים"; המבחן הקשה של האינתיפאדה הראשונה והשבר של אירועי אוקטובר 2000; וימינו אלה, שבהם רמת ההשכלה והתודעה האזרחית שלנו, הערבים בישראל, עלתה פלאים ורמת החיים השתפרה לאין שיעור – ובכל זאת עדיין לא ייצבנו את מקומנו בתוך החברה הישראלית ואנחנו סובלים מאפליה בכל תחומי החיים ומניסיונות לדחוק אותנו לשוליים. זאת למרות שאני, כמו אזרחים ערבים רבים אחרים, מרגיש חלק אינטגרלי מהחברה הישראלית. אני מרגיש שאני תורם לה בדרכים רבות גם אם אני וילדיי לא משרתים בצבא, דבר שלצערי הפך מדד לאזרחות טובה או ל"נאמנות". כאזרח אני מעורה בנעשה בישראל, דובר עברית שוטפת ומעורב בחיים הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים במדינה ויש לי חברים יהודים רבים מאוד. בה בעת אני פלסטיני בהשתייכותי הלאומית ומעורה במה שמתרחש בצדו האחר של ברטעה, הצד הפלסטיני, ובחברה הפלסטינית כולה. יש לי שם קרובי משפחה וחברים ויש בינינו כבוד הדדי רב והבנה שלמרות שאנחנו עם אחד, דרכינו הפוליטיות שונות. הם נאבקים להשתחרר מהכיבוש ולכנות מדינה עצמאית ואנחנו תומכים בשאיפותיהם ובתוך ישראל נאבקים בדרכים חוקיות להשגתן ולהשגת שוויון אזרחי לנו. אני לא מתבייש להשתמש במילים גבוהות ולהגיד שהייתי רוצה באמצעות הספר הזה להעביר מסר. מסר על חשיבות החיים המשותפים, השותפות של כל הקבוצות באוכלוסייה, מסר שכולו שלום ודו-קיום. אלה לא רק מילים אלא דרך חיים. זו דרך החיים שלי, שאני מאמין בה ואוחז בה בכוח למרות המכות הרבות שקיבלנו בדרך, למרות הקולות הצורמים שעולים מכל כיוון ומבקשים לערער עליה. אלה קולותיהם של יהודים שלא מקבלים אותי כישראלי – מן הבכירים ביותר שיושבים בממשלה, שרואים בי אויב ורוצים להעביר אותי ואת משפחתי למדינה הפלסטינית שבעצם אינם תומכים כלל בהקמתה, ועד אחרון הפרחחים שצועק "מוות לערבים" במגרשי הכדורגל ובאותה נשימה מריע לשחקן ערבי שמכריע את המשחק. ואלה גם קולותיהם של ערבים, שמבקרים

אותי על שאני "פשרן" מדי, לא לאומי מספיק, לא נאמן מספיק לעם הפלסטיני ומתחנף ליהודים.

וברצוני לומר כאן ולכתוב שחור על גבי לבן שאני, ריאד כאמל כבהא, אבו מחמוד, לא מפחד מאלה ולא מאלה. אני מאמין בדרכי, דרך שלמדתי מאבי המנוח ואותה אני מנחיל לילדיי. אני מאמין שהארץ הזאת היא מולדתנו המשותפת ושעלינו למצוא דרך לחיות בה יחד, בשותפות אמתית ובשוויון מלא, לשים קץ לכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטיניים, להקים בהם מדינה עצמאית וחופשית לאחינו ולחתור לאזרחות מלאה ואמתית שלנו, הערבים הפלסטינים החיים בתוך מדינת ישראל כבר שישים ושבע שנים. ליצור שותפות אמת, לא כסיסמה אלא כמציאות יומיומית עד לאחרון הפרטים הקטנים: שותפות במשאבים, שותפות בשלטון, בכלכלה, בתרבות, בעיצוב העתיד. עלינו לפעול יחד למגר את האלימות, השנאה והגזענות שמכרסמות בכולנו – יהודים וערבים כאחד – וליצור חזון חדש ואופטימי לשני העמים, המבוסס על שלום צודק, שוויון, שותפות מלאה ומרחב ציבורי משותף לכולם. אני, כישראלי שלם וכפלסטיני שלם, רואה את עצמי כמי שיכול לסלול דרך חדשה. כך אני עושה כבר ארבעה עשורים וכך אמשיך לעשות כל עוד כוחי במותניי ונשמה באפי. כזה אני, לטוב ולרע, ולא אשתנה.

ועכשיו – התרווחו לכם והקשיבו לסיפור חיי, ואולי תשתכנעו להצטרף אליי לדרך החתחתים הזאת. רק יחד, בכוחות משותפים, יש לנו סיכוי להצליח.

אבי ואמי

אבי, כאמל אחמד אבראהים כבהא, היה מוכתאר הכפר והצטער על כך. התחרט על שלא היה למשל למורה או לפקיד ממשלתי. יש בערבית פתגם שתמיד חזר עליו בפנינו – *خدعوا يقولهم لها حسناء*: "דימו אותה כשכל הזמן אמרו לה שהיא יפה". האמת? היא לא הייתה יפה, סתם הוליכו אותה שולל. כך אמרו לו על תפקיד המוכתאר. "מוכתאר, מוכתאר", כאילו זה משהו גדול. אבל התברר שהתפקיד לא שווה הרבה ובוודאי לא מפרנס. לכן כשהתרחבה המשפחה החליט, לצד תפקידו כמוכתאר, לעבוד כסוחר ולמכור גבינות וחלב. בכפר ובסביבותיו היו הרבה עדרים. הוא קנה חלב מבעלי צאן ושלח לתנוכה, או שדאג שיכינו ממנו גבינה ואותה מכר בצורת, בחיפה או בתל אביב. וכך חיינו. היה לנו חמור, הסתובבנו אתו בין ה"עזבות", החושות הקטנות שהקימו בעלי העדרים בגבעות שבסביבה. בכפר לא היה אז אף כלי רכב. לכל בית היה חמור ששימש להובלת מים מהמעין, מרחק של שניים או שלושה קילומטרים, וגם כדי להגיע אל השרות ואל מטעי הזיתים. אותנו שימש החמור לאיסוף החלב והגבינות מהעזבות, מהמקומות שבהם גידלו אנשים עזים וכבשים על הגבעות ובוואדיות. אהבתי ללכת עם אבי למקומות האלה, להכיר את האנשים, למרות שזה לא היה קל.

משפחתו

בשנות ילדותו של אבא שלט בארץ המנדט הבריטי. אבא הוא יליד 1926, הבן הזכר השלישי לאביו מתוך עשרה ילדים שנולדו לשלוש נשים – הראשון מחפוז, השני מוחמד ואחריו אבא שלי, כאמל; אחריהם אבראהים, רג'א, חוסני, סלים וטאלב, ושתי הבנות – נג'יה וראבעה. סבא שלי אחמד היה בן יחיד לאביו והיה אחד המוכתארים בכרטעה. הוא מונה על ידי השלטון העות'מאני. עדיין נמצא ברשותי הרכון הפלסטיני שלו; הוא ואמו השתתפו במשלחת הראשונה שנסעה מהכפר לחאג' במכה בזמן המנדט. מכיוון שהיה בן יחיד לאביו אבראהים, שגם הוא היה בן יחיד במשפחתו, כמעט חצי מהאדמות בכרטעה היו

בשליטתו מפני שלא נדרש לחלוק בהן עם אחים. הוא גידל עזים ופרות והיו לו מטעי זיתים גדולים. סבא עצמו התחתן כאמור עם שלוש נשים והיו לו שמונה בנים ושתי בנות, ואת האדמות שנשארו – אחרי ששליש מהן הופקע על ידי מדינת ישראל בשנת 1948 – חילק בין כולם. מספרים שאשתו הראשונה מתה עם ארבעה מבניה כשבתם נהרס עליהם בגשם, ונשאר רק בן אחד – דודי מחפוז. אז התחתן סבא עם האישה השנייה – היא לא הייתה מאצלנו אלא מהכפר שוויקה – והיא ילדה לו שני בנים ובת: אבראהים, רג'א ונג'יה. הדוד אבראהים, אבו יוסף, שירת בצבא העיראקי. הוא גר בברטעה המזרחית וכמו סבא שימש אימאם במסגד. הדודה נג'יה, אום יחיא, ובעלה יוסף היו שכנים שלנו; התגאינו בה על שידעה קרוא וכתוב. הדוד רג'א נפטר כשהיה בן עשרים וחמש. את בנו אחמד אהבנו כאילו היה אחינו ואני ביליתי אתו הרבה בילדותי, ושתי בנותיו – מאריה ומונירה, שגם אותן הערכתי והיו לי כשתי אחיות – עזרו לאימא בינקותי והשגיחו עליי כשעבדה במשק הבית או במסיק הזיתים, בקציר, במרעה או בגידול הטבק. אימא עבדה קשה מאוד בבית ובשדות וגם הביאה מדי יום מן המעיין מים שנשאה בכד על ראשה. מוכן שאז לא היו מים זורמים בבתים, לא היה חשמל ובוודאי לא גז לבישול, וכל המלאכה הייתה מוטלת על כתפי הנשים.

האישה השלישית שסבא נשא הייתה סבתא שלי – חֶדְרָה מעין אלסהלה. היא ילדה לסבא חמישה בנים ובת: מוחמד, אבו מאזן, שהיה שכן שלנו, עבד בחקלאות ואחר כך בכניין בתל אביב. אחריו נולד אבא. הבן השלישי היה חוסני, אבו קוסאי, שהיה חקלאי גם הוא והיה לו גמל – למעטים מאוד היו גמלים; הרוב הסתפקו בחמורים. חוסני היה בעל גוף, גדול וחזק, ואהב אותי במיוחד. הבן הרביעי היה סלים, אבו יאסר, שהיה נכה אבל עצמאי מאוד. כשנואש מן החקלאות פתח מכולת בכפר ואני ביליתי בה הרבה ועזרתי לו. מדי פעם היה לוקח אותי עם שני חמורים דרך ההרים, לבאקה, כדי להביא סחורה לחנות. והבן החמישי והצעיר היה טאלב, אבו איהאב, שפינק אותי מאוד. בהיותי בן שבע לקח אותי לסמינר המורים ביפו, שם למד, וקנה לי ספרים. בסוף כל שבוע חזר עם מתנות. במשך שנים עבד כמורה באום אלפחם ואחר כך מונה למנהל בית ספר באום אלקֶטֶף. הקשר הטוב בינינו נשמר עד סוף ימיו.

הבת הייתה דודה ראבעה, הגננת הראשונה בכפר. אבא שלח אותה ללמוד בסמינר לגננות ביפו כי הייתה תלמידה חרוצה. היא עבדה בגנים במסירות עד שיצאה לפנסיה. בעבודתה עזרה כלכלית למשפחה. היא מעולם לא התחתנה וכל ילדי המשפחה זכו לעזרתה בהכנת שיעורים. היא גם מספרת מוכשרת ובילדותי אהבתי לשבת לידה ולשמוע סיפורים מפיה. מדודה ראבעה למדתי הרבה על תולדות המשפחה והכפר וממנה שמעתי גם סיפורי אגדות ומעשיות עממיות שעברו בעל פה מדור לדור.

דודי מחפוז, אבו אלוליד, שהיה הבן הבכור, למד בבית הספר אל-גז'אר בעכו. הוא היה משכיל מאוד וידע לדבר ולנאום. תמיד התגאה בכך שנאם לפני המלך עבדאללה ומכובדים אחרים בימי המנדט ואחר כך בירדן. גם בתקופת הממשל הצבאי בישראל נהג לייצג את התושבים והיה מכובד ומקובל על כולם, ואבא וכל הדודים העריצו אותו ממש. את תפקיד המוכתאר קיבל בשנת 1949 והיה ממונה על שני צדי הכפר – גם המזרחי שהיה בשליטת ירדן וגם המערבי הישראלי. הוא שימש בתפקיד עד שנת 1955 ואז נדרש לבחור בין שני הצדדים. הוא בחר בצד הירדני ונשאר שם, וכך בחרו באבא שלי כאמל להיות מוכתאר ברטעה המערבית, תפקיד שעל משמעותו ארחיב בהמשך. זה היה בניגוד לרצונו, הוא רצה להיות מורה, אבל אחיו מחפוז שכנע אותו שמוכתאר חשוב יותר ממורה. באותה תקופה לא היה מקובל שהמוכתאר יעבוד בעבודה נוספת, זה נחשב לא מכובד שכן הוא היה אמור להקדיש את כל זמנו לטובת התושבים. כאמור, אבי הצטער על כך כל ימיו.

על הילדות של אבא לא שמעתי הרבה. עד כיתה ד' למד בכפר, ב"כּוּתאב" (کتاب) – "חדר" שלמדו בו רק קוראן ואת השפה הערבית. אחר כך הלך ללמוד ב"אעדאדיה" (اعدادية) בכפר השכן יעבד, בית ספר שהוא הכנה לתיכון, בדומה לחטיבת הביניים בימינו. לאחר מכן למד שלוש שנים נוספות ועשה בגרות בבית הספר התיכון אל-נג'אח (النجاح) בשכם. אבא היה מהראשונים כברטעה שקיבל תעודת בגרות, תוג'יה (توجيه), כבר ב-1945 או 1946. הוא היה תלמיד מוכשר אבל מבחינה גופנית היה רזה וחלש. היו לו בעיות עיניים עקב מחלה שלקה בה בילדותו והוא היטלטל בין רופאים רבים, אבל הבעיה נותרה עד סוף ימיו.

בדרך עם אבא

באזור ברטעה פעלה ועדיין פועלת תעשיית פחם מסורתית – מפאחם (مفاحم), שמצריכה כריתת עצי חורש טבעיים כמו חרובים, אלונים, אלות ואחרים. את הגזעים והענפים הכרותים סידרו בערמות, כיסו בקש ובעפר והבעירו למשך יומיים-שלושה. אחר כך אספו את האפר שהצטבר, כיבו את הגחלים ואת הפחם שנוצר מהן מכרו. היום ידוע שזהו תהליך שמזהם את האוויר ומסוכן לבריאות, אבל בעבר הייתה תעשייה זו אמצעי פרנסה חשוב וסיפקה אמצעי חימום ואנרגיה לתושבים, גם אם הרסה את היערות הטבעיים שהקיפו את הכפר. ראוי לציין שחלק מהיערות הללו כבר נכרת בידי התורכים בראשית המאה העשרים לצורך הקמת מסילת הברזל החג'אזית. באמצע המאה עבר עליהם גל נוסף של כריתת עצים, כשהפליטים של '48 התפזרו בתוכם והחלו להתפרנס מייצור פחם. נותר רק יער ריחן, ששטחו כ-500 דונם, שהבריטים הצליחו להציל בימי המנדט. דודי מחפזו פתח ביפו חנות פחם. הוא קנה פחם בברטעה ומכר אותו ביפו, שם היה ביקוש. הדרכים היו קשות אז. לא היה אפילו כביש סלול מברטעה לדרך הראשית של ואדי עארה, שהייתה מרוחקת כשבעה קילומטרים, והיה צורך לרכוב על חמורים וגמלים שנשאו את שקי הפחם הכבדים. אבא שלי עזר לו לפני שהחל לסחור בחלב ובגבינות. אני לא יודע איך עברה על אבא מלחמת '48. באזור שלנו ישב הצבא העיראקי, שהמפקדה שלו הייתה בכפר עארה, ומדי פעם היו קרבות בסביבה. בכפר קרע, למשל, היה קרב של יום אחד, ומצפון לוואדי עארה באזור קנר הייתה לחימה. גם באזור המרוחק יותר של ג'זון (מגידו) ואבו שושה שליך משמר העמק היו קרבות, אך לכפר ברטעה עצמו ולאזור הסמוך אליו לא הגיעה המלחמה. אני לא חושב שאבא או מישו מהקרובים לנו היו מעורבים בפעילות מלחמתית כלשהי ולא זוכר שסיפר עליה. מה שכן השפיע עליו ועל כל המשפחה הוא חלוקת הכפר בין ישראל לירדן בהסכמי שביתת הנשק ב-1949 (על כך אספר בהרחבה בפרק המוקדש לברטעה) וכמובן הממשל הצבאי שהוטל על האזור ובוטל רק בסוף 1966, שגם אליו אתייחס בהמשך. אחרי המלחמה הלכו רבים, וביניהם הדודים שלי, לעבוד בתל אביב והרוויחו יפה, ואילו אבא נשאר בכפר. אחר כך, כשהתמנה למוכתאר,

התבייש לעבוד בעבודה פיזית ולכן מעולם לא היה לו מספיק כסף. בלית ברירה, כדי לפרנס את המשפחה שהלכה וגדלה, הוא החל לעבוד בממכר גבינות.

ייצור הגבינות זכור לי היטב. תחילה חיממו את חלב העזים והכבשים והכניסו אותו לשק שנתפר מבד לבן, שאליו הוכנסו גם מעין גולות עשויות מחלב עזים טרי שעבר תהליך ייבוש, כדי שהחלב יתקשה ויהפוך למעין יוגורט. אחר כך חתכו אותו ועטפו בכד כל אחת מהחתיכות הקטנות והמרובעות, הניחו עליהן לוח עץ כבד כדי שהנוזל ייצא, וכך נוצרה הגבינה. אבא מכר את הגבינות באזורים עירוניים, לאנשים שלא היו להם ערדי צאן. הוא נסע בין ערים כמו נצרת, עכו, יפו וחיפה. גם בקרב יהודים מזרחים היה ביקוש לגבינות הללו, והוא מכר אותן בשוק פתח תקווה. מאז שהייתי בכיתה א', מדי בוקר בשעה חמש לקחתי את אבא שלי על החמור לעארה, עם הגבינות. שם הוא חיכה לאוטובוס שנוסע לנצרת כדי למכור אותן, ואילו אני חזרתי עם החמור לבית הספר. בארבע אחר הצהריים רכבתי שוב על החמור להביא את אבא בחזרה מעארה, מרחק כארבעה קילומטר. הלכנו יחד, אבא ואני, אחד רוכב ואחד הולך ליד החמור, כמו בסיפור הידוע על ג'וחא שהלך עם אביו וחמורו: תחילה רכב האב וג'וחא הלך ברגל, ואז אמר אביו – אתה ילד קטן, אל תתעייף, בוא תרכב. ג'וחא עלה על גב החמור, הלכו עוד כברת דרך, ואז אמר לאביו: אבל אתה כבר מבוגר ואני צעיר, בוא תרכב אתה. אמר האב: נרכב שנינו. ישבו שניהם על גב החמור והמשיכו בדרכם שמחים וטובי לב. לאחר זמן מה הבחינו שהחמור מתנשף ומזיע ואמרו: מסכן החמור. ירדו מעל גבו, וסופם שהעמיסו את החמור על גבם והמשיכו בדרכם.

אצלנו, אבא הוא שרכב על החמור ואני הלכתי, ולפעמים כשהתעייפתי רכבנו שנינו. כשהלכנו בדרך לימד אותי אבא את שמות הצמחים והציפורים, שר שירים של המשוררים הפלסטינים עבד אלרחים מחמוד ואבראהים טוקאן,¹ דיבר אתי על היסטוריה ועל פוליטיקה וסיפר

1 המשורר והמורה לספרות עבד אלרחים מחמוד (1913-1948) נולד בכפר ענבתה ונהרג במלחמת '48 בכפר סג'רה. אבראהים טוקאן, יליד שכם (1905-1941), היה מגדולי המשוררים הפלסטינים ואחיה של המשוררת פדוה טוקאן.

סיפורי דת ומסורת. לפעמים דיבר אליי באנגלית, שפה שלא אהבתי ולא למדתי ממנו. הוא גם סיפר לי על האנשים שפגש. תמיד אהב להדגיש הצלחות ותכונות טובות שלהם, ומתוך השיחות הללו לימד אותי על אורח חיים נכון. הוא הקפיד להזכיר את חבריו ובני משפחתו שנפטרו, וגם אם לא הכרתי אותם, הם עמדו מולי דרך סיפוריו. לפעמים התלוו אלינו אנשים מהכפר שהיו בדרכם לעבודתם וכך שמעתי הרבה שיחות על ענייני הכפר וגם על פוליטיקה מקומית וכללית. אבא, שאופיו היה נוח, היה מקובל על נכבדי הכפר, הצליח להתחבר עם ראשי משפחות שהיו מבוגרים ממנו וגם בקרב הצעירים היו לו ידידים רבים. לימים, כשגדלתי, קניתי ג'יפ. עדיין עבדתי עם אבא בעסקי הגבינות. התנועה ממקום למקום נעשתה קלה יותר, אבל מעניינת פחות.

אימא

ב־1951 התחתנו אבא ואימא. אימא גם היא ממשפחת כבהא, בת למשפחה מכובדת מברטעה, אבל לא קרובה ישירה של אבא. הוא אמר תמיד שאימא הייתה הכי יפה בכפר ולכן התחתן אתה. היא הייתה בת שמונה־עשרה והוא מבוגר ממנה בשש שנים. באותה תקופה הבנות לא למדו; גם כשהוקם בית הספר הקטן בכפר הוא יועד רק לבנים. אימא מעולם לא קראה ולא כתבה, אבל יש לה חכמת חיים משלה. אבא שלה, סבא שלי חוסיין, היה פלאח, חקלאי. הוא פינק אותי והייתי קשור אליו. פעם, כשעבד בשדה, נפצע מאש חיילי צה"ל שהתאמנו במחנה אימונים שהוקם ממערב לכפר, שם נאסר עלינו לעבד את אדמתנו. כמה בכיתי אז. אני זוכר איך כל הכפר ביקר אותנו אחרי הפציעה. גם לסבתא עפילה, אשתו, הייתי קשור מאוד בילדותי. ביתם עמד באמצע הדרך בין בית הספר לבית הוריי. בכל יום כשחזרתי מבית הספר נכנסתי אליה והיא האכילה אותי, התעניינה במעשיי והתייחסה אליי בחום רב. אחר כך תמיד המשכתי הביתה שמח. אני זוכר את זה כמו היום, את האהבה שלה, אהבת סבתא שגם אם היו לה נכדים רבים ידעה לתת לכל אחד מהם הרגשה שהוא היחיד והמועדף עליה. שמח של אימא הוא שמסה, שמש, והיא ילידת 1932. היו לה ארבעה אחים ואחות אחת. רוב בני המשפחה שלה היו חקלאים והתמחו בגידול

טבק. את השתילים גידלו במשתלות ליד מעיין המים, וכשגדלו מעט היו חייבים לשתול את כולם בשדה ביום אחד: הלכו בטורים שבכל אחד מהם שלושה עובדים – הראשון חופר בור קטן באדמה החרושה, השני שותל והשלישי משקה מכד מים שנקרא אבריק שנשא בידו. גם נשים וילדים השתתפו בשתילה. שתלו בסוף החורף, ובקיץ קטפו את העלים הגדולים ובכית יצרו מהם שרשראות בעזרת מחט וחוט ותלו בין העצים בחצר. כשהתייבשו וקיבלו צבע צהבהב־אדום, היו מניחים אותם על שמיכה וחותכים לחתיכות קטנות בסכינים גדולים.

למשפחה של אימא היו גם עדרי פרות שאתן יצאו למרעה. אחיה השני של אמי, דודי חסן, אבו עומר, עסק גם במסחר והייתה לו חנות במרכז הכפר. אהבתי את אישיותו החזקה ואת בנו הבכור עומר, בן דודי הגדול ממני בשנים. הדוד הראשון והבכור, אחמד, אבו דוראר, חלה ונפטר בגיל צעיר והשאיר אחריו שני בנים ושתי בנות. השלישי, מוחמד, עבד בחקלאות ואחר כך בתל אביב, והרביעי – מחמוד – למד בשנות החמישים בבית הספר 'עמל' בחדרה ואחר כך הצטרף לנוער הערבי של מפ"ם. זו הייתה תנועת נוער "ערבי חלוצי", שהוקמה במתכונת השומר הצעיר והייתה מסגרת ייחודית וראשונה מסוגה בארץ לנוער הערבי. רוב הבוגרים שלה הפכו אחר כך לפעילים במפ"ם. דודי מחמוד אכן נעשה פעיל במפלגה ופתח בברטעה מועדון תרבות, שבו היו ספרייה, משחקי שולחן, הרצאות ומפגשים חברתיים. במשך שנים ארוכות עבד במשרה בכירה במשרד הבריאות באזור והיה אחראי על יישובים יהודיים וערביים עד שיצא לפנסיה. הוא אדם משכיל ונעים הליכות וכולם מעריכים אותו. הוא גר בשכנות לנו, ואני מבקר אצלו בכל הזדמנות. גם את הדודה אמנה, אחותה המנוחה של אימא, אהבתי והערכת מאוד וגם את בעלה ז"ל, מוחמד אבו ג'סאן ואת משפחתם. למזלי הטוב כל הדודים מצד אבא ואימא, ילדיהם ומשפחותיהם הם שכנים המתגוררים במרחק הליכה אלה מאלה ומביתי שלי. כך אנחנו שומרים על קשר הדוק, עוזרים זה לזה בעת צרה ושמחים יחד בשמחות משפחתיות. אין תחליף לכוחה של המשפחה, היא מחזקת את כולנו ונותנת לנו ביטחון.

שנה אחרי חתונתם של אבא ואימא נולדה הבת הראשונה ראודה, אולם כשהייתה בת שלושה חודשים היא חלתה ונפטרה. עד היום אימא

לא שוכחת אותה ומזכירה אותה לעתים קרובות. אחריה, בשנת 1953, נולדתי אני – ריאד, הבן הבכור. כשנולדתי כל הכפר בא ובירך את אימא על שנוולד למוכתאר בן. עם השנים גדלה המשפחה: אחריי נולדה בת וגם לה קראו ראודה, והיא עבדה כמורה שנים ארוכות. אחר כך נולדו עיסאם, שעובד במס הכנסה בחדרה, עבלה, נשואה ומורה בכפר, וידאד, שגרה עם אימא, ושתי תאומות – אנתיסאר ואפתיחאר, גם הן נשואות וגרות בשכונה. אחריהן נולדו עוד בת – איזדהאר, נשואה ומורה, והצעיר מכולם – אחי חוסאם, ילד זקונים שכולנו פינקנו. הוא נשוי לסוהיר, בתו של בן דודי קוסאי, ועובד במועצה. בסך הכול אנחנו שלושה בנים ושש בנות. כולנו קשורים זה לזה ועזרנו יחד בפרנסת המשפחה.

כמו כל אימא, גם אימא שלנו אוהבת את כל ילדיה וכל חייה התאמצה שנהיה הכי טובים בלימודים ובהתנהגות. עד היום היא רוצה לדעת כל דבר עלינו, על בריאותנו, על מצבנו, על העבודה שלנו וכמובן על הילדים שלנו. תמיד סיפרה לנו כמה הייתה יפה, כמה הייתה מפונקת וחכמה וחרוצה. היא שמרה עלינו ועבדה קשה בבית כדי שיהיה לנו הכול, למרות שהמצב הכלכלי היה קשה. חיינו במינימום של הוצאות, לבשנו בגדים שעברו מאח לאח, לא הרשינו לעצמנו שום מותרות וחסכנו בכל דבר. גידלנו עופות ששימשו לנו לאספקת ביצים ולמאכל, ואת הפרה האחת שנשארה לנו – אחרי שסבא מכר את כל יתר הפרות – אימא הייתה חולבת ומכינה מוצרי חלב – לבנה וג'בנה. אחי ואני היינו מוציאים את הפרה למרעה כשחזרנו מבית הספר ומחזירים אותה הביתה בערב. כולנו היינו תלמידים טובים, כולנו רצינו ללמוד, ולכן היה צורך בכסף. כבר מילדות הטיל עליי אבא שלי אחריות לעזור לו. בימי חייו של אבא, אימא הייתה חזקה מאוד ובעלת השפעה בבית. יש סטריאוטיפ על הנשים הערביות כאילו הן חלשות ליד הגברים, כנועות וחסרות השפעה, אבל האמת היא אחרת לגמרי. הנשים הערביות חזקות מאוד בתוך הבית. בפנים, בבית, כוחה של האישה רב, ובחוץ לא כולם יודעים זאת. בזמנה נשים לא למדו ולא עבדו בחוץ, וגם אימא מעולם לא למדה קרוא וכתוב, כמו כל בנות גילה, ולכן לא יכלה לעזור לנו בשיעורי הבית והדבר הפריע לה מאוד. אבל היא זו שאחראית על היחסים הטובים בין האחים ועם המשפחה המורחבת. היא זו שעודדה

את אבא לקבל אורחים בבית, והיא שעודדה אותו ואחר כך אותי לחיות בשלום עם אחרים. היא תמיד ערנית ומעורה במתרחש, פעילה ונדיבת לב וכמובן בשלנית מצוינת. לעת זקנה דעך מאור עיניה והיא לא התלוננה, ניסתה להסתדר עם ראייה מוגבלת ולא סיפרה לנו. אבל בסופו של דבר הבחנו בכך והחלטנו שיש צורך בטיפול אף שעברה את שנתה השמונים. בשנה האחרונה עברה ניתוח מוצלח בעיניים ושבה לראות היטב, וכמה שמחנו בשמחתה ובאושרה על שהיא יכולה שוב לראות את פנינו ואת פני נכדיה הרבים ולחזור לעבודות הבית והבישול שהיא כה אוהבת.

אין יום שבו אני לא רואה את אימא. אני תמיד עובר אצלה לומר שלום, ואם במקרה אני חוזר מאוחר אני לא שוכח לטלפן אליה, אפילו לשיחה קצרצרה. כך גם כל האחים והאחיות שלי. מדי שישי בצהריים, אחרי התפילה, אנחנו מתכנסים אצלה לארוחה. גם היא וגם אנחנו לא מוותרים על המפגש השבועי הזה. בכל שנה יש עוד ועוד נכדים וכולם באים לסבתא. כולנו גרים בשכנות, נמצאים בקשר כל הזמן ועוזרים זה לזה במקרה הצורך. יש מי שחושבים שמלחיץ לגור קרוב כל כך להורים, לאחים, למשפחה. שאולי אין מספיק פרטיות, שכל אחד יכול להיכנס אליך בלי להודיע, אפילו בלי לדפוק בדלת, ולא חשוב מה עשית באותו רגע – אתה מתפנה אליו. אבל אני לא הייתי מחליף את החיים האלה בשום דרך חיים אחרת. לא הייתי מתפתה לעבור לגור מחוץ לברטעה גם אם היו מציעים לי ארמון. אנחנו כבר לא חקלאים, וכיום שלא כמו בעבר כל משפחה גרעינית מתנהלת באוטונומיה כלכלית, אך למרות זאת אורח החיים הכפרי המסורתי נשמר. הקשר המשפחתי החם הזה והעובדה שכל האחים והאחיות שלי וכל הילדים שלי גרים לידי נותנים ביטחון והנאה בחיים. לא חשוב מה קורה בחוץ, וכידוע קורה הרבה, אנחנו מרגישים מלוכדים וחזקים ויודעים לעמוד בפני כל קושי. אני מקווה שזה לא ישתנה עם המודרניזציה וההתמעבות של החברה שלנו. הערכים המשפחתיים שלנו הם נכס שאין לו תחליף – כבוד למבוגרים ולאחרים, עזרה הדדית בין האחים והקרובים, קשר קרוב עם ההורים ודאגה להם בעת זקנה, התנהגות מנומסת בבית ובחוץ, לימודים ורכישת השכלה. לפעמים אני שומע מנהיגים אמריקאים מדברים על ערכי המשפחה, אבל בארצות הברית

כל ילד גר בקצה האחר של היבשת ומתראים רק בחגים, אם בכלל. אני לא יכול אפילו לדמיין את הילדים שלי גרים במקום אחר. במשפחה שלנו אף אחד מהבנים לא יצא מן הכפר לגור במקום אחר. המנהג הוא שאישה שמתחתנת עוברת לגור ליד משפחת בעלה, וכמה מהבנות שהתחתנו מחוץ לכפר אכן עברו לגור עם בעליהן, אבל הן מקפידות לבוא לבקר את המשפחה בתדירות גבוהה.

סבא

אני נולדתי בבית הישן, של סבא. הוא עמד בסמוך לבית הראשון של הכפר, שאותו בנה אבא שלו. הייתה שם שורת בתים צמודים כמעט זה לזה, והבית שלנו עמד בקצה המזרחי של השורה; אחריו נמצא בית הקברות. אני זוכר היטב את הבית הזה. היה בו חדר אחד ובו מקום גם לפרות ולחמור. החלון היחיד בחדר נפתח לכיוון בית הקברות. פינה אחת שימשה כמטבח ובפינה השנייה עמדו כרי המים. הייתה בו מיטה לאבא ומזרנים לכל שאר בני המשפחה. הבית השני בשורה היה שייך לדודי מוחמד, והשלישי היה "הבית הגדול", שהיה כנראה בית האבן הראשון בכפר (עד אז נבנו רוב הבתים מתערובת של טיט ואבנים). הבית הזה השקיף על כל האזור והנוף היה מרהיב. שם גדל אבא וגם אני גדלתי בו בילדותי ויש לי זיכרונות נהדרים ממנו.

סבא שלי היה איש גבוה בעל זקן קטן והדרת פנים. עיניו היו ירוקות ומבטו עז. דמותו הייתה מרשימה כשהלך זקוף בשבילי הכפר. תמיד חבש לראשו כפייה ועקאל, לבש גלימה לבנה ארוכה – עבאיה – ונשען על מקל. הוא השפיע עליי מאוד מבחינה דתית. הוא קרא בקוראן והרבה להתפלל. כיוון שאבי היה מוכתאר ואני בנו הבכור, ישבתי אתו במִקְאֵפָה (مضآفة) – חדר האירוח – של המשפחה, וכך יצא שאני הייתי הנכד היחיד שהורשה לשבת ליד סבי ולהקשיב לו. מילדות הייתה בי סקרנות והייתי שואל הרבה שאלות והוא תמיד ענה בסבלנות. מכיוון שסבי וגם אבי שימשו מוכתארים, כל אחד בתורו, הגיעו אלינו הרבה אורחים: כמעט כל מי שהגיע לכפר התארח בבית סבא. הוא היה גם אימאם המסגד, אדם מכובד מאוד ואהוב על כולם.

בשנת 1964 סבא היה מעורב בתקרית גבול שהבהילה אותנו. הוא

הלך אל המעיין, כהרגלו מדי יום, ושני חיילים ירדנים שהיו חדשים במקום קראו לו לגשת אליהם. לא הייתה אז גדר בין שני חלקי הכפר (בפרק שיוקדש לברטעה בהמשך הספר ארחיב על חלוקת הכפר ועל השלכותיה). החיילים ביקשו ממנו להתלוות אליהם לתחנת המשטרה בברטעה המזרחית והוא נענה להם ללא ויכוח. אנשים מהצד שלנו הבחינו בכך וצעקו אליו: ברח מהם, אל תמשיך ללכת אתם! אך הוא לא נענה והמשיך עד שהגיע לבתים הראשונים של הכפר המזרחי. בני משפחה שגרו בצד המזרחי התגוררו סביבו, וביניהם דודי אבראהים ומחפוז ובניהם. בינתיים, בצד של ברטעה המערבית, התאספנו אנחנו, בני משפחתו; ראינו את סבא נכנס לביתו של אבראהים ולא ידענו מה יעלה בגורלו. דאגנו מאוד, כי לפעמים הירדנים היו נוקשים כלפי מי שחצה את הגבול. לפנות ערב ראינו את סבא חוצה את הוואדי וחוזר אלינו. כולנו חיבקנו אותו ורצינו לדעת מה קרה, והוא אמר בשקט: רציתי לראות את הבנים שלי ואת הקרובים, והייתי בטוח שתושבי ברטעה המזרחית ילחצו על החיילים הירדנים וישחררו אותי.

בשנת 1963 אבא שלי, בעזרת האחים שלו, בנה לעצמו בית על חלקת אדמה שהייתה שייכת לסבא, ממערב לבית הישן. הבית החדש היה בן שתי קומות והיו בו שני חדרים, מרפסת ומטבח. זה היה הבית הראשון שנבנה צמוד לקו הגבול. העמוד שסימן את הגבול שימש את אימא לקשירת חבל הכביסה. זה היה בית יפה ולפניו כמאתיים או שלוש מאות מטר מרובע של אדמה טובה. אימא גידלה שם מיני ירקות ותבלינים שסיפקו את כל מחסורנו. גם בתקופה הקשה של שנות החמישים והשישים, שבה שרר הממשל הצבאי והעבודה לא הייתה בהישג יד, לא היינו רעבים. היא ידעה להכין מזון טעים ומשביע מכל מה שהשיגה.

המוכתאר

המוכתאר נבחר לתפקידו על ידי השלטון לאחר התייעצות עם נכבדי הכפר. הוא צריך להיות אדם שמוסכם על כולם. כל היישוב מסכים על אדם מסוים וממנה אותו להיות מוכתאר, אמנם לא בבחירות ובהצבעה אבל בהסכמה (רק של הגברים, כמובן...). מוכתאר צריך להיות בעל

תכונות טובות, ביחסים טובים עם כולם. אדם שאינו נוטה להכעיס ולהרגיז או להתחמק כשמבקשים ממנו עזרה. הוא צריך להיות אדם שתמיד מנסה לעזור. המוכתאר הוא איש הקשר בין השלטונות ובין התושבים. מצופה ממנו לנסות לעזור לאנשי הכפר בכל בעיה ודלתו צריכה להיות פתוחה תמיד בפני כולם, יום ולילה. אבא שלי היה המוכתאר בימי הממשל הצבאי – משטר שהונהג ביישובים הערביים בישראל בין השנים 1949-1966 ועליו ארחיב בהמשך. אבא קיבל יהודים בבית ובה בעת, מכיוון שהבית שלנו היה בדיוק על הקו הירוק, קיבל גם ירדנים שהגיעו מעבר לגבול, שמע מה הם צריכים והשתדל לעזור גם להם – בעיקר לחיילים הירדנים, שהיו די מסכנים כיוון ששירתו באזור מרוחק ולפעמים לא היה להם אפילו מה לאכול.

למוכתאר אין משרד, אין עוזרים, אין סדר יום קבוע. אחד התפקידים הרשמיים שלו הוא רישום לידות ופטירות כפנקס מיוחד ודיווח לשלטונות. נישואין המוכתאר לא רשם, זה היה עניין דתי, אבל הוא זה שנתן תעודת רווקות למי שרצה להתחתן. ומי שביקש לבנות בית, המוכתאר הוא שאישר שהבית נמצא בחלקת האדמה שלו – אז עוד לא הייתה תכנית מתאר של היישוב. הוא גם היה אחראי לאסוף כסף להקמת פרויקטים בכפר. כך למשל כשרצו להרחיב את בית הספר בשנות השישים – בבית הספר עדיין היו אז רק שתי כיתות – התושבים תרמו כסף למטרה זו ובנו בהתנדבות שתי כיתות נוספות ללא עזרת משרד החינוך. מי שאסף את התרומות היה אבא, עם ועד החינוך של הכפר ומנהל בית הספר, שנבחרו להוביל את העניין. כשהגיע הרגע ליציאת הבטון שלחו לקרוא לכל אנשי הכפר להשתתף בחגיגה ואבא שלי ניצח על המלאכה. אני זוכר שאימא וכל נשות הכפר הכינו כמויות עצומות של אורז ומאכלים לעובדים.

כמוכתאר, מתוקף סמכותו ואישיותו, הוא גם ערך סולחות בין אנשים. הוא גם זה שערב לבני הכפר שנתפסו על ידי הממשל הצבאי בלי אישור יציאה ושחרר אותם. באותה תקופה הייתה לאבא עבודה רבה, כי אנשים חיפשו עבודה מחוץ לכפר או נסעו לבקר קרובים ונתפסו ללא רישיון, והוא היה הולך אתם למשרדי המושל או למשטרה בעארה וחותם על ערבות כדי שישחררו אותם. הייתה לו חותמת רשמית מיוחדת שקיבל מהשלטונות. אלה היו תפקידיו והוא לא קיבל עליהם כסף מאף אחד.

אבא שלי הרבה לארח בבית. מי שהגיע לכפר מטעם השלטון היה בא אלינו הביתה. אנשי משרד הבריאות שבאו לתת חיסונים לילדים – עשו זאת בשנים הראשונות אצלנו בבית, ורק מאוחר יותר בבית הספר. עסקנים של מפלגות שונות הגיעו לכפר בימי בחירות, כפי שהיה נהוג בכל היישובים. הערבים שנשארו בישראל קיבלו אזרחות ואתה באה גם הזכות להצביע בבחירות לכנסת. לרובם לא הייתה מודעות פוליטית ובדרך כלל החמולות הצביעו לפי הוראת ראש המשפחה. כך המפלגות היהודיות ובראשן מפא"י, אך גם מפ"ם והציונים הכלליים ואפילו המפלגות הדתיות, ניסו לקבל כמה שיותר קולות מהערבים. הדרך הנוחה לכך הייתה להשפיע על המוכתאר, להבטיח הבטחות, לתת טובות הנאה לכפר, כמו דרך חדשה או כיתות לבית הספר, וכך לשכנע את התושבים להצביע להן. העסקנים השונים ניסו להשפיע על אבא להצביע למפלגותיהם ולשכנע אחרים לעשות זאת, אבל הוא מעולם לא היה עסקן וסירב להם. הוא עצמו היה מזוהה עם מפא"י, שהייתה מפלגת השלטון, אולי כי היה חייב להזדהות בגלל תפקידו, אבל אף פעם לא היה פעיל פוליטי. מפא"י יצרה בשנים הראשונות "רשימות מיעוטים" ובהן ייצוג לכל מגזרי האוכלוסייה הערבית – מוסלמים, נוצרים, בדואים, דרוזים, אנשי הצפון והמשולש, בדרך כלל ראשי עדות ומשפחות. אבל כאמור, אבי לא היה מעורב בכל זאת וממילא ברטעה היה כפר קטן ולא היו בו הרבה מצביעים.

כשהיינו ילדים שמחנו מאוד כשהזמין הביתה אורחים לארוחות, ולפעמים הם גם נשארו לישון בבית. במיוחד אהבנו את זמרי החתונות שנשארו ללון, מפני שבמקרים האלה היינו אוכלים טוב יותר. לכל חתונה היו מזמינים זמר מחוץ לכפר – "חדא". זה היה זמר ששר ללא מוסיקה, מאלתר מילים בשבח חתן ובני משפחתו, שר על יופייה של הכלה ומאחל לזוג חיים מאושרים, כשסביבו שורות שורות של גברים מוחאים כפיים ומצטרפים לשירה. בחתונות המסורתיות השתתף כל הכפר וכל הנשים התגייסו לבישול ולהגשת הכיבוד. ביומיום לא היה בשר, לא היה עוף, אבל כשהגיע אורח חשוב הייתה חגיגה בבית, וגם השכנים עזרו. אם לנו לא היה עוף באותו יום, מי שבמקרה היה לו עוף היה שולח אותו אלינו למטבח; מי שהיו לו ביצים או ירקות – הביא אלינו הביתה. זה היה הרדי. וכך גם אנחנו הילדים נהנינו מארוחה

טובה. הרי כולנו היינו קרובי משפחה ואבא היה ראש המשפחה ומוכתאר הכפר, כך שהיה זה אך טבעי שכולם השתתפו באירווח ונתנו כבוד לאורחים וכמובן לאבא.

היו לי רגשות סותרים לגבי מעמדו של אבי כמוכתאר. מצד אחד הילדים התפלאו שאבא לא עובד, או שהיו שומעים בבית ביקורת עליו ומשתמשים בה נגדי. מצד שני היו לי יתרונות. אני ידעתי ראשון על דברים שקרו בברטעה. הרי מי שרצה להתחתן בא לבקש מאבא אישור רווקות, וכשמישהו נולד היו באים לרשום אותו אצלנו, ואם מישוהו נעצר – הודיעו לאבא. הוא היה ממונה מטעם השלטונות על כל הרישומים הללו, מעין סניף מקומי של משרד הפנים. זה הקנה גם לי מידע פנימי, שלפעמים הייתי משתמש בו מול הילדים האחרים. אך מה ששימש מקור גדול לגאווה ולכוח שלי מול הילדים היה הסינמה, סרטי הקולנוע שהוקרנו בכפר. הסינמה הייתה מאורע גדול בכפר ואני ידעתי מראש מתי היא מגיעה לברטעה כי היו מודיעים על כך לאבא במכתב. כשהיה צריך להיאבק, אבא לא היסס. בראשית שנות השבעים עמד ממערב לכפר – במקום שבו נמצאת היום מחצבת ורד – מחנה אימונים של הצבא, שמנע מאתנו לעבד אדמותינו וגם שלט על שטחי המרעה – שם נורה סבא שלי ברגלו – וגרם לכך שאנשים מכרו את הצאן שלהם. לתושבים נודע על תכנית להרחיב את השטח הצבאי עד בית הספר של ברטעה. הצבא הביא טרקטור והתחיל לבנות גדר שהגיעה עד בתי הכפר ובית הספר, במטרה להפוך את כל השטח שממערב לברטעה לשטח צבאי סגור. עם התושבים משני צדי ברטעה הוביל אבא הפגנות ומאבק כדי למנוע מהבולדוזרים של הצבא להמשיך בעבודות. אני זוכר איך היה חוזר בערב גאה ומבסוט ושמח על שהצליחו לעצור אותם בגופם. כעבור ימים אחדים הזמין אותם לפגישה שר הביטחון דאז, משה דיין. נסעו אליו והוא שאל: עד איפה אתם מוכנים שנגרד? אמרו לו: כל האדמות האלה הן פרטיות שלנו. אנחנו לא רוצים שיהיו בשטח צבאי, מספיק אדמות איבדנו ב'48' ובחלוקת הכפר. דיין הגיע במסוק שנחת על המגרש המדובר, נפגש עם אבא ועם עוד כמה נכבדים מהכפר וכנראה השתכנע, כי התכנית בוטלה. כולם היו מרוצים על שבזכותם לא הוקם שטח צבאי בתוך ברטעה.

המשפחה המורחבת

אבא המשיך לעבוד שנים רבות בקנייה ומכירה של גבינות. העבודה הזאת לא נמשכה כל השנה אלא הייתה עונתית, רק בעונה שבה הבקר והצאן נתנו חלב. כיום החליבה היא תעשייתית, אבל אז נהגו לפי עונת החליבה הטבעית לבעלי החיים. עבדנו ארבעה או חמישה חודשים בשנה וזה הספיק בקושי לפרנס את כל המשפחה. החיים היו קשים מאוד מבחינה כלכלית, לא היינו עשירים בכלל. אבל דודה שלי ראבעה הייתה מורה והיא עזרה לנו קצת עד שהמצב התייצב.

העזרה הזאת בתוך המשפחה היא מאפיין של החברה שלנו שאני גאה בו מאוד. עזרנו זה לזה ברמה יומיומית ממש. למשל, אני זוכר שעד שעברנו לבית החדש אכלנו יחד מדי יום – כל הרודים ובני הרודים, יושבים בכל ערב מסביב לשולחן ואוכלים יחד. לשם כך הנשים היו מבשלות לכולם – סבתא הייתה מבשלת, או אימא, או אשתו של אחד הרודים, ובמיוחד מסעדה, אום מאזן, אשתו של דוד מוחמד. החלב היה משותף, הלכן היה משותף, העופות, הביצים, והכי חשוב – הדלקת מנורות הנפט בערב; הכול היה משותף. לא עשו חשבון. המשפחה קנתה עדשים, למשל, לכל השנה. בעונת הבמיה קנו, ייבשו ושימרו. מאחר שלא היה חשמל אגרו בעיקר דברים יבשים. מובן שבמלאכה הזאת עסקו הנשים, הן היו אחראיות על האוכל ועשו נפלאות מן המעט שהיה. דוד מוחמד, שעבד בתל אביב והרוויח טוב יחסית לאחרים, היה חוזר בימי חמישי מן העיר הגדולה עם ארגזים של פירות וירקות וכל מה שהיה חסר בכפר.

אני שמח שלמרות המודרניזציה והשינויים הגדולים שעברנו מאז, גם היום קיימת העזרה הזאת, אם כי בעיקר בין אחים ובמשפחות הגרעיניות וכבר לא בין דודים או בני דודים. לפני כמה שנים, כשאחי הצעיר רצה לבנות בית, אני ואחי השני עזרנו לו ובנינו יחד את הבית בשבילו. עכשיו אותו הדבר מתרחש אצל הבנים שלי: מחמוד ואחמד הגדולים עוזרים לאמיר, אחיהם הצעיר, לבנות בית. אחד קונה את הריצוף, אחר משלם על הצבע. ככה זה עד היום בהרבה משפחות. העזרה ההדדית הייתה נהוגה גם מחוץ למשפחה, לא רק בתוכה. לאבא היו הרבה חברים בנצרת ובחיפה שהכיר מהמסחר בגבינות, והיו

לו גם חברים יהודים במקומות שונים בארץ. אחד מהם היה אבו יוסף משכונת התקווה בתל אביב. כשהייתי סטודנט, בתקופה שאבא לא עבד, הייתי חוזר לכפר רק פעם בחודש. לא היה לי כסף והייתי הולך לאבו יוסף בשכונת התקווה בתל אביב והוא היה נותן לי כסף בלי לשאול שאלות. ואצלנו – הבית שלנו היה פתוח גם לערבים וגם ליהודים, אפילו בתקופות קשות. סבלנו מאוד מהממשל הצבאי, יותר מיישובים אחרים באזור. לא היה כביש שיחבר את ברטעה לדרך הראשית של ואדי עארה, לא היינו מחוברים לשום כפר אחר, ולכל דבר ועניין היינו צריכים ללכת ברגל עד ואדי עארה ומשם להמשיך באוטובוסים. פעם אבא נאלץ ללכת מדי יום במשך שבוע שלם כדי לבקש מן המושל הצבאי רישיון לקחת אותי לרופא, ולא קיבל, עד שמישהו עשה לנו פרוטקציה ונתן לנו רישיון. סבלנו כשהחילים והשוטרים חיפשו הברחות ומבריחים והטרידו את אנשי הכפר בימים ובלילות, ולעתים גם היו מעצרים. ולמרות זאת הבית שלנו תמיד היה פתוח לכולם.

אבא חינך אותנו לאהוב את כולם ולכבד את כולם. הדרך שבחר בה הייתה נועם ההליכות. הוא לא התעמת עם אנשים וידע לפתור בעיות בשקט. הוא לא היה כמו מוכתארים אחרים, שביקשו טובות הנאה מהשלטון ומהתושבים ודאגו רק לעצמם ולמקורבים אליהם. אולי זו הייתה דרך הישרדות באותה תקופה, אבל הוא לא נכנע לה ושמר על יושרתו. אבא באמת היה ישר, אהב את כפרו, אהב את האנשים בכפר, עזר לכולם. אני לא אומר זאת מפני שהוא אבא שלי. זאת האמת. נראה שזה גם עניין של אופי, לא רק של אידיאולוגיה. אני יכול לומר בפה מלא שירשתי ממנו את האופי הזה. בתחילת דרכי בגבעת חביבה הוא עוד היה בחיים ועודד אותי לנהוג כמוהו. מצא חן בעיניו שאני הולך בדרכו.

במשפחות הערביות לא מפגינים בדרך כלל רגשות פרטיים בין גבר לאישה. אני לא זוכר שראיתי את ההורים שלי נוגעים זה בזה מולנו. לכן חרוטה כל כך בזיכרוני תמונה אחת כזאת. היה לי דוד, ח'אלי אחמד, אח של אימא. הוא חלה בסרטן ונפטר ב-1964 כשהיה בן שלושים וארבע. הייתי ילד וראיתי את אימא בוכה, אולי בפעם הראשונה. הבכי שלה והרגישות שלה כאבו לי מאוד. ופתאום ראיתי מחזה שלא ראיתי קודם לכן – אבא מחבק אותה ומלטף אותה ומנסה

לנחם אותה, והיא בזרועותיו בוכה ובוכה. התמונה הזאת עדיין שמורה אצלי בראש. ואימא – עד היום זוכרת את אחיה שנפטר ומדי פעם מדברת עליו באהבה.

פחות מעשר שנים אחרי המקרה הזה, בשנת 1973, שוב פקדה אותה טרגדיה. אחיה חסן, שהיה בן ארבעים וחמש בערך, עבד בקיבוץ ברקאי בשמירה על מטעי האבוקדו. חברי הקיבוץ לקח אותו אתם לטיול בסיני והוא טבע בים סוף, כנראה לא ידע לשחות. באמצע הלילה באו שוטרים לביתנו, בית המוכתאר. אבא ישן אבל אימא התעוררה וקמה לפתוח את הדלת. השוטר, שהיה מכפר קרע ולא הכיר את משפחתנו, שאל איפה המוכתאר ואימא ענתה שהוא ישן. השוטר אמר לה – טוב, תגידי לו שאדם מהכפר ששמו חסן חוסיין טבע בים ונפטר, ואנחנו מבקשים שיודיע למשפחה. השוטר לא ידע שהאיש הוא אחיה. אני התעוררתי מהזעקות שלה. ירדתי לראות מה קרה ומצאתי אותה מעולפת. לאימא נותרו שני אחים. אחד מהם, מוחמד, נפטר לפני שנים אחדות. השני, ח'אלי מחמוד, שעבד שנים ארוכות במשרד הבריאות, גר לידנו ואני מאחל לו בריאות ושנים ארוכות.

מורשת

במועדון מפ"ם, שח'אלי מחמוד היה אחראי עליו, הייתה ספרייה קטנה שכל אחד היה יכול להיכנס ולקרוא בה. אני עצמי תמיד אהבתי לקרוא והרביתי לבקר בספרייה. את אהבת הקריאה קיבלתי מאבא. גם בבית הייתה לנו ספרייה קטנה והוא אהב לקרוא. היה לו ספר ושמו *سر النكبة* – 'סוד הנכבה', מאת מוחמד נימר אלהווארי מנצרת, שלימים היה שופט בישראל; קראתי אותו כשהייתי ילד אבל אז לא הבנתי את משמעותו לחיינו. הספר, שיצא לאור ב-1950, עסק במה שקרה ב-48' מנקודת המבט של הפלסטינים והייתה בו גם ביקורת על המנהיגות של העולם הערבי שזנחה אותנו. היו בו סיפורי גירוש מהכפרים ותמונות בשחור-לבן שנחרטו בזיכרוני, תמונות של שיירות פליטים נושאים חפצים כבדים אחרי שגורשו מכפריהם.

אבא תמיד התגאה בפנינו על שליטתו באנגלית, שרכש בבית הספר התיכון 'אלנג'אח' בשכם. הוא באמת דיבר אנגלית טובה, אבל עברית

כמעט שלא למד ולא דיבר. היו לו ספרים באנגלית, ספרי לימוד ששימשו אותו עוד בבית הספר. בשנות השישים התחילו להגיע ספרים ממדינות ערב והוא קנה ספרים בכל פעם שהייתה לו הזדמנות. עיתונים קרא כמעט בכל יום. תחילה את 'אל-יום', שהיה העיתון הרשמי בערבית ויצא מטעם הממסד הישראלי, ואחר כך 'אל-אנבא'. דודי היה מביא את עיתון מפ"ם 'אלמרצאד', והעיתון 'אלאתחאד' של הקומוניסטים הגיע לכפר אחרי שהגלו לכאן את המורים פעילי המפלגה. אפילו 'העולם הזה' הופיע תקופה מסוימת גם בערבית. את כולם קראתי והייתי מעודכן כמו אבא, בפוליטיקה וגם באירועי היוםיום בארץ ובעולם. היה לנו גם רדיו – בכפר היו אז שניים או שלושה מקלטי רדיו, ואחד מהם היה אצלנו. אהבתי להקשיב לזקנים כשהגיעו וישבו סתם, במיוחד בחורף, מסביב לתנור, על הפיראש, המזרנים, ישבו ודיברו. הם הקשיבו לרדיו, סיפרו סיפורים ואפילו בדיחות שמעתי מדי פעם.

אבא נפטר בשנת 1985, בגיל חמישים ותשע, משחמת הכבד. הוא מעולם לא שתה אלכוהול. הוא עישן מקטרת וטבק ולפעמים הכניס לפיו סיגריה שלא הדליק, אבל שום דבר באורח חייו לא הכין אותנו למחלתו. הוא היה אדם מסורתי, התפלל חמש פעמים ביום וצם ברמדאן. לחג' במכה לא הספיק לעלות. אחרי שנחתם הסכם השלום עם מצרים הוא הוציא דרכון כדי לנסוע למצרים ותכנן גם לצאת לחג', אבל לא הספיק. הדרכון שלו נשאר נקי, בלי שום חותמת.

שנה לפני מותו הוא הוריש לנו את האדמה שלו, גם לבנות ולא רק לבנים, חילק אותה באופן שוויוני, מה שלא היה מקובל לפי המסורת. אני כבר הייתי מורה ואחי עיסאם היה פקיד במס הכנסה. לכל אחד היה רכב ומשכורת מפרנסת. אבא אמר: עכשיו אני יכול למות בשקט, אני רואה שמצבכם הכלכלי טוב. הוא ביקש שנעזור לאחי הצעיר שנשאר בבית. לי אמר: אל תהיה מוכתאר אחריי. לצערי לא קיימתי את רצונו ונהייתי מוכתאר בגלל הלחץ של התושבים שרצו שאמשיך את דרכו. מותו היה לנו קשה מאוד, מפני שהיה צעיר כל כך ומפני שהיה ציר מרכזי של המשפחה ושל הכפר. הרגשתי את כובד האחריות שהוטלה עליי.

אני מזוהה עם הכפר שלי והוא חלק מאישיותי ומחיי. מאות ואלפי פעמים סיפרתי את סיפורו המיוחד של המקום, הדרכתי רבבות אנשים שבאו לסייר כאן וללמוד על ההיסטוריה יוצאת הדופן שלנו. מדי פעם באים חוקרים וסופרים, עיתונאים וקולנוענים, יושבים אצלי בחדר האורחים ומנסים להבין את חיינו, מתעניינים במשותף ובמפריד בין שני חלקי הכפר, שחולק ב-1949 בהסכמי רודוס וחובר שוב ב-1967 אבל לא התאחד באמת. מאמרים רבים נכתבו על הכפר שלנו. ניסו להשוות אותו לערים גדולות כמו ברלין, ניקוסיה ובלפסט, שנחלקו ונחצו בעקבות סכסוכים אידיאולוגיים ודתיים, ואפילו לירושלים, שגם אם לפי ההצהרות הישראליות היא "מאוחדת" הרי במציאות היא חצויה. אבל נדמה לי שמי שאינו בן ברטעה לא יוכל להבין אותה באמת. כי בניגוד לכל המקומות האחרים, לחלוקת הכפר לא הייתה סיבה דתית, אידיאולוגית או גיאוגרפית; כל תושביו ערבים פלסטינים מוסלמים, דוברי אותה שפה ובעלי היסטוריה משותפת; ומעל לכול – כולנו בני משפחה אחת. שום מקום אחר בעולם לא משתווה לכך. נולדתי בברטעה ואני חי בה כל חיי. כאן נולדו ילדיי ונכדיי ויש להניח ולקוות שלא אעזוב אותה עד יום מותי. הייתי מוכתאר בן מוכתאר ואחר כך גם ראש מועצה. רבים שביקשו לתעד את המציאות הבלתי אפשרית של ברטעה ראינו אותי, תמיד הייתי מקור לידע ולסיפורים על הכפר, וכעת אני רוצה לספר את סיפורו כפי שאני חי אותו, כפי שספגתי מבית אבי ומן הזקנים, כפי שאני חווה אותו יום יום בשישים שנותיי.

האזור שבו שוכנת ברטעה נקרא אל־ח'טאף (الخطاف). גיאוגרפית הוא משתרע מהכפר יעבד והעיר אום אלפחם בצפון ועד באקה אל־גרבייה בדרום, כארבעים קילומטרים רבועים. אומרים שאל־ח'טאף נגזר מהשורש ח'ט"פ: פעם היו פה יערות ובהם התהלכו חיות טרף שהיו חוטפות את העזים ואת הכבשים מהרועים ומהעדדים. כיום כל שנשאר מהיערות הוא יער אל־עמרה (العمره), יער ריחן, ממזרח לברטעה. רוב היערות נכרתו בשתי תקופות: הראשונה היא התקופה

העות'מאנית, אז השתמשו השלטונות בעצים לצורך הקמת מסילת הברזל החיג'אזית שהובילה למכה; והשנייה היא מלחמת 1948 ואחריה, כשהפליטים שנושלו מאדמותיהם החלו לעסוק בייצור מסחרי של פחם כדי להתפרנס ולהתקיים. הם כרתו עצים רבים באזור והמשיכו את דילול היערות שהחלו בו התורכים. התעשייה הזאת עדיין קיימת וגורמת לזיהום אוויר קשה ולתלונות של התושבים משני צדי הקו הירוק, ובמיוחד של התושבים היהודים. יער ריחן הוכרז כשמורת טבע ולכן לא פוגעים בו, והוא נותר כערות למה שהיה כאן פעם.

מסביב לברטעה אפשר למצוא אתרים ארכיאולוגיים המעידים על ההתיישבות הקדומה באזור. אחד הבולטים הוא תל אל-אסור, שנמצא כשבעה קילומטרים מערבית לברטעה, מצפון לקיבוץ ברקאי. זוהי נקודת המוצא שבה החלה המערכה של תחומתם השלישי בשנת 1458 לפני הספירה. כאן התכנס צבאו לפני ההתקפה המוצלחת על מגידו, שאותה כבש לאחר שבעה חודשי מצור. באזור ברטעה שכנה גם מפקדתו של ביכרס הממלוכי במלחמתו בצלבנים. שרידים של יישוב גדול מן התקופה הביזנטית נמצאו כשלושה קילומטרים מזרחית לברטעה, בח'רבת ריחאן. עד היום השתמרו שם מבנים ורחובות בשטח של כשלושים דונם. הסיבה לכל אלה היא המיקום האסטרטגי – בפתח ואדי עארה, המקשר את מרכז הארץ וצפונה, ולא פחות חשוב – יש בו מעיין מים ששימש את הלוחמים בכל הדורות. היום המעיין יבש, לצערנו, כמו רוב הנחלים והמעיינות בארץ שממיהם נשאבים במקור ומועברים בצינורות.

גם במקום שבו עומד היום היישוב קציר, כ-400 מטר מעל פני הים וכשני קילומטר ממזרח לברטעה, היה יישוב. שמו הערבי הוא קסר אל-פיד (قصر الفيض) – "שפע מים", על שם המעיין הגדול והשופע שהיה שם, שמשך אליו בני אדם ומקומות יישוב בתקופות קדומות. אפשר למצוא שם שרידים של מבני אבן ביזנטיים קטנים וצורתם עגולה, כמו חושות קטנות. יפה במיוחד אזור אל-חואט, מערבית לקציר. משערים שהיה שם מאוזוליאום. גם בכפר זבידה, הנמצא כחמישה קילומטר מדרום לברטעה – כיום מעבר לקו הירוק, בגדה המערבית – נמצאו אתרים ביזנטיים המעידים על יישוב גדול שהיה שם. בקיצור, אנחנו נמצאים בלב אזור היסטורי ועד היום תושבים יוצאים לשטח וחופרים

באדמה בתקווה למצוא זהב וגם ממצאים ארכיאולוגיים. לפעמים המשטרה עוצרת אותם באשמת חפירות לא חוקיות. מעולם לא שמעתי על מי שמצא שם זהב, ואני לא יודע אם זה אמתי, אבל אם כל הזמן אנשים מחפשים וגם מסתכנים ויוצאים לחפור – אולי באמת יש בזה משהו. מי יודע?

משפחת כבהא

באשר להיסטוריה של הכפר בתקופה המודרנית ולמקור השם 'ברטעה' ושם המשפחה כבהא יש גרסאות אחדות. על פי סיפורים ששמעתי בילדותי, חמולת אל-כבהא הגיעה לאזור מתימן במאה השישית, אחרי הריסתו של סכר מארב, שהיה מקור המים העיקרי של כל תושבי תימן. הריסתו של הסכר גרמה לנדידה המונית צפונה, תחילה לאזור שבו נמצאת היום ערב הסעודית ואחר כך הלאה, לאזור חברון. משם התפזרו בני החמולה לשלושה אזורים – לאזור יעבד, לאזור עזה, ולאזור הכפר טורא מעבר לירדן. כיום אין כמעט קשר בינינו ובין הפלג מעזה שהתרחק מהמשפחה, אבל עם תושבי טורא בירדן יש לנו קשרי משפחה.

ההיסטוריון פרופ' מוסטפא כבהא מאום אלקטף, השייך גם הוא למשפחת כבהא, חוקר ומתעד את קורות המשפחה. הוא סיפר לי על ההיסטוריה שלה:

מקור המשפחה בחג'אז, מאזור העיר טאיף. לפי גרסה אחרת מקורה בתיהאמה בדרום החג'אז, ליד תימן. באותו אזור נהגו שבטים להתאגד בקואליציות, בעיקר לשם הגנה ושליטה על טריטוריות ומשאבים. ידוע שבני כבהא היו קשורים לקואליציה של 'חרב רפאדה' וטאיף, שבה היו חברים שבטים אחרים. הראשון מהמשפחה הגיע לארץ במאה השביעית. שמו היה מוחמד כבהאוי דעג'אן חרב רפאדה – אות להשתייכותו לקואליציה זו. הוא בא עם צבאות הח'ליפה אבו בכר, שכבשו את הארץ במסגרת מסע ההתפשטות של האסלאם, והתיישב בהר חברון. עד היום חיה בכפר יאטה שליד חברון משפחה ששמה דעג'אן. במאה השש־עשרה, זמן קצר אחרי שכבשו את הארץ מידי

הממלוכים, השלטונות העות'מאנים ניידו שבטים בגלל המאבקים בין הקואליציות האלה, שערערו את הביטחון והיציבות באזור. העות'מאנים החליטו להפריד בין שני המחנות הנצים שחיו בחצי האי ערב ובכל המזרח התיכון, ימן וקייס, מתוך מדיניות כוללת שנועדה להשיב את הביטחון בדרכים ולשפר את תנאי המחיה של האוכלוסייה. מכיוון שמשפחת כבהא והקואליציה שהשתייכה אליה נחשבו לקייסים ובהר חברון ישבו גם אנשי ימן, החליט השלטון העות'מאני לנייד את הקייסים צפונה וליישב אותם בג'בל אל-ח'טאף, הוא השומרון הצפוני. יש לציין שזה לא היה טרנספיר שנכפה על השבטים, אלא הם עברו מרצון משהוצע להם לקבל אדמות וסיוע ליישוב מחדש. הוכחה היסטורית לכך אפשר למצוא בשטר הבעלות הראשון על האדמות שניתן לאיש משפחת כבהא בשנת 1528 באזור אל-ח'טאף, עשר שנים בלבד אחרי בוא העות'מאנים לארץ. חלק מאנשי כבהא התיישב בכפר קליל ליד טול כרם, ולכן עדיין יש שם ענף של המשפחה. אחרים הגיעו ליעבד ומשם התחילו להקים כפרים קטנים בסביבה, ואלה צמחו עם הזמן. ברטעה הפכה למרכז של משפחת כבהא בתחילת המאה השבע-עשרה. הכפר היה קיים לפני כן, אבל המשפחה הגיעה אליו בתקופה זו והחלה בתהליך של קניית אדמת נוספות בסביבה והקמת כפרי-בת. שבעה כפרים קטנים הוקמו סביב ברטעה וכל תושביהם פלאחים: ביידוס (משפחת ביאדסה שחיה היום בבאקה היא נצר שלהם); אום אל-קַטַף, שנקרא על שם צמח, שיח מדברי שאולי הביאו מחג'אז וייצרו ממנו עץ משובח לנגרות; ח'רבת ואדי עארה (המקום שבו יושב היום קיבוץ ברקאי); טורא; עין אלסהלה; ח'יר צקר; ואלעריאן. לכל הכפרים האלה היה מוכתאר אחד עד 1927, שיח' נאחיה – שיח' של ה"נפה" לפי החלוקה המנהלית העות'מאנית.

אחרי שבאו בני המשפחה ליעבד הם השתתפו במאבק בין משפחות ג'ראר וטוקאן למשפחת עבד אל-האדי, מאבק שכונה 'חרב אל-צפוף' (حرب الصفوف) – 'מלחמת הכיתות'. הם תמכו בצד של עבד אל-האדי ובתמורה העניק להם ראש החמולה, שישב בח'רבת ואדי עארה, אדמות נוספות באזור.

למשפחת כבהא יש שבע תתי קבוצות, שנקראות בערבית 'בוטון' – אם חמולה גדולה היא גוף אחד, כל חלק ממנה, איבר מאבריה, נקרא "בֵּטֶן" (بطن).

על פי ההערכה, כיום נמנים עם משפחת כבהא ונושאים את שמה כ-28 אלף נפש, ונוספים עליהם עוד כ-14 אלף נפש שהפסיקו לשאת את השם אבל ידוע שהם שייכים למשפחה. בסך הכול זוהי משפחה "קטנה" של כ-42 אלף נפש. לא רע להשתייך לכוח שכזה.

אחד המאפיינים העיקריים של המשפחה הוא שתמיד היו בה יחסי חיתון פתוחים. לא תמצאו משפחה במשולש שלא נשואה לכבהא. הסיבה היא שאנחנו משפחה גדולה ולא חוששים להיטמע או להתפור. יש משפחות שנקשרו אלינו בקשרי נישואין ומחשיבות עצמן לכבהא. אפילו קשרי חיתון שנחשבו אסורים, כמו נישואין עם בדואים או עם נוצרים – אנשי כבהא היו הראשונים לשבור את הטאבו. היו גם יחסי חיתון עם התורכמנים ממשפחת בושנאק, שישבו באזור עמק חפר וצאצאיהם נמצאים היום בכפר קרע.

בירדן ובכמה מקומות בגדה המערבית כותבים את שם המשפחה ב־ق, 'קבהא'. הסיבה היא טכנית ולא מהותית: פקידים ירדנים שרשמו את שמות התושבים כתבו כך, ואילו הפקיד בישראל שערך מרשם תושבים אחרי '48 כתב ב־ك – כבהא, ומכאן ההבדל.

מים ובוסתנים

כמו לכל אורך ההיסטוריה, ובמיוחד בארץ כמו שלנו שהמים אינם מצויים בה בשפע, גם כאן התיישבו האנשים ליד מקורות מים. על המעיין של ברטעה סיפרו הזקנים כי נסתר בשיחים ובצמחים ולא היה גלוי לעין. יום אחד גילה רועה טיפות מים על פיה של אחת העוזים שלו. הוא התפלא: מהיכן שתתה? הרי הכול יבש כאן מסביב. הוא חיפש וחיפש בתחתית הגבעה ולפתע מצא את המעיין. בשמחתו הזעיק את קרוביו ואת חבריו והללו באו וניקו את השטח, ניכשו את העשבים והבקיעו דרך אל המים הזכים. משגילו את המעיין חפרו תעלה שתוליך את המים אל מרכז הכפר. סביב התעלה שתלו בוסתנים יפים, עצי פרי

וגפנים. אני זוכר את העצים והפירות הללו מילדותי: תפוזים, בננות, משמש וענבים מתוקים, שמהם אכלנו מלוא הפה בעונתם.

משהתיישבו ישיבת קבע משני צדי המעיין החלו בני משפחת כבהא לעסוק בחקלאות. תחילה נטעו עצי זית ואחר כך גם עצי פרי אחרים וגידולי שדה, מה שנקרא אצלנו חאקורה. כל אחד גידל לעצמו את מזונו, והתפתח גם מסחר במוצרים חקלאיים ובמוצרי חלב עם הערים הסמוכות טול כרם, ג'נין ושכם, אזור שכונה מאז ימי המנדט הבריטי "המשולש". תושבי האזור התפרנסו בדוחק. היו שיצאו לחפש אתרים נוספים הסמוכים למעינות מים והתיישבו שם ב"עזבות" – מקבצים של חושות ובתי חימר זמניים – שמהן התפתחו אחר כך כפרי האזור וביניהם עין אלסהל, טורא, חור סאקר ואום אלקטף. אך ברטעה נותרה היישוב המרכזי.

ב-1856 החל השלטון העות'מאני לחייב את הפלאחים בתשלום מסים על הקרקעות שברשותם. כדי להימנע מתשלום מסים רשמו רבים את האדמות על שם משפחות עשירות ובעלות מעמד, על מנת לקבל פטור מהמס. בדומה למה שקורה היום, העשירים מצאו דרכים להתחמק מתשלום מסים גבוהים או ניצלו את קשריהם עם השלטון כדי לא לשלם כלל, ואילו הפלאחים הקטנים נאנקו תחת עול המסים. גם משפחת כבהא רשמה חלק מאדמותיה על שם משפחת עבד אל-האדי; זה היה הסכם שבע"פ ללא ניירות, מן הסתם בתקיעת כף, וכעבור שנים השיבה לעצמה המשפחה את הבעלות על הקרקעות ואף קיבלה אדמות נוספות ממשפחת עבד אל-האדי בתמורה לתמיכה פוליטית נגד יריביהם.

ערות מוקדמת על הנוף, היער והאנשים בברטעה קראתי באנציקלופדיה 'אריאל', שם מצוטט יואל משה סלומון שביקר בכפר בשנת 1878 (תרל"ח) כדי לקנות אתרוגים. התיאור לא לגמרי מחמיא לנו, אבל הוא מעניין מאוד:

ונאחז דרכנו אל הגן הנקרא בארטא [כך במקור]. הדרך הזה הובילני בתוך יער צומח עציים, אלה ואלון אשר ענפיהם יגדלו וישגשגו מאד מאד. [...] נורא מאד מראה ארץ התלאובות הלזו. מקום אין זרע ואין קציר ואך סלעי מגור אשר שזפתם השמש בדרך צר ועקלקלות מלאה אבנים וחתחתים ובעת כהתה לנו השמש, האירו

למול עינינו מראה פני הגן בארטא. [...] הפתח צר נכנסנו אל הגן הלזה אשר רבה העזובה בו וכמעט לא חלו בו ידיים. הגויים בעלי הגן בארטא קדמונו בשלום, הביעו עשרות שלום. שאלו בתמהון פני בעל הגנות וחזות עיניהם בכיכר השמש הלזה יפילו אימה ופחד על האיש אשר לא יכירם, כי דמיונם כזאב ערב בהררי טרף, ובמבט עיניהם יפלחו כליות ולב. (י"מ סלומון, יהודה וירושלים א, טו-יט)

הגנים האלה נשטפו בחורף הגשום של 1962, כשהשיטפונות סחפו את הוואדי ולקחו עמם את הבוסתנים. היום הוואדי יבש, התעלה מלאה אשפה המושלכת מן השוק הגדול שהתפתח על שתי גדותיו, ואין זכר ליופי ההוא שליווה את שנות ילדותי.

אגדות הוואדי

הזקנים מספרים על המעיין סיפור שנשמע כאגדה. באזור שוטטו שני נמרים שהטילו פחד על התושבים. הם חששו לרעות שם את צאנם ואף היססו אם כדאי בכלל לפתח את הכפר ולבנות בתי קבע במקום. כשירדו הרועים עם הצאן למעיין, הנמרים ארכו להם וטרפו עזים וגדיים. התושבים היו חסרי אונים. לילה אחד החליטו כמה מהם – שמותיהם זכורים עד היום: חאג' אחמד אברהים, חאג' אסעד מוסטפא וחאג' אסמאעיל מוסא, ואחרים אתם – לצאת להרים ולהציב מארב לנמרים. לאחר המתנה ארוכה במארב הצליחו לפגוע בנמר הזכר ולהרגו, אולם הנמרה קפצה על אחד מהם ושברה את רובהו. האיש המבוהל קפץ מגובה של עשרה מטרים לתוך הוואדי וחשב שניצל, אולם הנמרה, שהייתה זריזה ממנו, קפצה אף היא, הגיעה לקרקע רגע לפניו ותקפה אותו בעודו נופל. למזלו שברה הנמרה את רגלה כשקפצה ולא הייתה במיטבה והוא הצליח להימלט בעור שיניו. הזקנים לא ויתרו ובלילות הבאים יצאו שוב לארוב לנמרה, ולבסוף הצליחו להרוג גם אותה. הם נהגו להתפאר במעלליהם ובגבורתם ולהראות לכולם את סימני השיניים של הנמרים שנותרו על גופם. כך ניצל המעיין וניצלו הרועים והעדרים ובא השקט לברטעה. הסיפור הזה מתגלגל במשפחה

מדור לדור, כל אחד מוסיף לו משהו, וכל הילדים מכירים אותו. ואם כבר מדברים על סיפורים ואגדות, אני נזכר בידידי המנוח יורם מירון שאתו עבדתי בגבעת חביבה שנים רבות, עד שהלך לעולמו בפתאומיות בגיל צעיר למדי. יורם ואני עשינו דברים רבים יחד. אחד מהם, שאני גאה בו במיוחד, היה מבצע איסוף הסיפורים מאזור ואדי עארה. בעולם הערבי בכלל, וגם אצלנו, נפוצה המסורת של סיפורים ואגדות שעברו בעל פה מדור לדור. מקורה של המסורת הזאת בכך שרבים לא ידעו קרוא וכתוב ולכן העבירו מסורות בעל פה; מקור נוסף שלה הוא המנהג להתכנס בדיוואנים ולהקשיב לסיפוריהם של הזקנים. בראשית שנות התשעים יצאנו יורם ואני לדרך עם טייפ גדול, מצלמה ומחברת לרישום. סבבנו בין זקני האזור וניסינו להציל מפיהם את הסיפורים, לפני שהטלוויזיה ואורח החיים המודרני ישכיחו את המסורת היפה הזאת והסיפורים ירדו לטמיון עם מות מספריהם. זו הייתה תקופה מרתקת עבורי. הרגשתי שאני עושה משהו חשוב לשימור התרבות המקומית והמורשת שלי ושל בני עמי. יורם היה דקדקן מאוד והתעכב על כל מילה. תרגמנו את הסיפורים לעברית ובשנת 1993 הוצאנו את הספר הדרו-לשוני הראשון בסדרה – אגדות הואדי. יש בו תמונות של המספרים ופירושים של כל מושג ומילה שעלולים להיות בלתי מובנים לקורא של ימינו. הספר היה להצלחה והופץ באלפי עותקים, ומורים רבים משתמשים בו עד היום.

מתוך הספר הזה אביא כאן שני סיפורים מפי בני משפחתי על אודות ברטעה. הסיפור הראשון הוא מפי דודי אלחאג' מחפוז אלחאג' אחד מהאבות, אבו אלוליד, שאותו אני מזכיר גם בפרקים אחרים והוא ומשפחתו היו יקרים מאוד ללבו של אבא. אלחאג' מחפוז מספר על הנסים של השיח' מוחמד אל-ברטעאוי, שעל שמו נקרא כפרנו וקברו שוכן על פסגה גבוהה המשקיפה אל הכפר. הסיפור מביע את אמונת אנשי הכפר בשיח' וביכולתו להגן עליהם באמצעות מעשי נסים:

מעשה בחבורה מבני הכפר שהחליטו לגנוב פרות של אישה זקנה, שביתה היה ליד קבר השיח' אל-ברטעאוי בח'רבת ברטעה. ואכן, בחצי הלילה הלכו הגנבים השודדים לגנוב מהזקנה, שכונתה "אם אל-בקראת", אם הפרות. כאשר הגיעו לגדר הבקר, מצאוה מוקפת בצמחי צבר מכל הצדדים. ניסו להיכנס מכל מקום ולא יכלו.

בבוקר שבו למקום הבקר ולא מצאו צבר ולא זכר לצבר. אמרו לבעלת הבקר: באנו הלילה כדי לגנוב את פרותיך ומצאנו את הגדר מוקפת בצבר מכל הכיוונים. כשמעה הזקנה את הדברים האכילה אותם בארוחת בוקר של גבינה וחלב ואמרה להם: אנו בשכנות של השיח' אלברטעאוי ואללה שומר עלינו.²

על השיח' מוחמד מספרים שהיה מפקד בצבא צלאח אל-דין ושימש כתצפיתן על הגבעה. כאשר צבאותיו של צלאח אל-דין ניצחו את הצלבנים בקרבות היה חוזר מהתצפית בריצה ומדלג בשמחה ואנשים היו אומרים "ברטע אל-שיח'" – "השיח' דילג משמחה". כך דבק בו השם אלברטעאוי, שהפך אחר כך לשם המקום והכפר. סיפור נוסף על השיח' האהוב מספר אלחאג' מוחמד חוסיין רשיד כבהא, אבו גסאן, בעלה של ח'אלתי אמנה, אחותה של אימא, אחד ממספרי הסיפורים המוכרים והמכובדים בכפר. הוא היה חבר טוב של אבא ואנחנו מכבדים את משפחתו וקשורים אליה מאוד. וכך הוא מספר:

הימים ימי גשם והקור רב, לא ראינו כזאת לפני כן וסככת העזים של האחים מחמוד ומוחמד בני החאג' אחמד, הגרים בשכנות לשיח' אל ברטעאוי, החלה דולפת. מחמוד חשש שלמחרת היום תתמוטט הסככה על העזים ושאל את אחיו מה לעשות. מוחמד הציע להכניס את העזים למערת השיח' אלברטעאוי. אמר לו מחמוד: חס וחלילה בן אדם, איך נכניס אותן למערה? המערה מקודשת ויש עליה איסור, וכל ימי חיינו אנחנו חוששים להכניס לתוכה דבר. אמר לו מוחמד: אין לנו פתרון אחר ואפשר שאלה סיפורים ריקים מתוכן. מחמוד קם והכניס את העזים למערה והלך לישון. הגיעה שעת חצות והנה מחמוד רץ מבוהל אל אחיו מוחמד. מוחמד נחרד משנתו ואמר לו: ולכ, מה קרה לך? השיב לו מחמוד ואמר: בעודי ישן בחסות אללה, והנה אדם לבוש לבן מעיר אותי בקורא: מחמוד, מחמוד! אמרתי: כן, אמר: קום, הוצא

2 לנסח המלא בערבית ובעברית ראו יורם מירון וריאד כבהא, אגדות הואדי: מבחר סיפורי עם מואדי עארה, המכון ללימודים ערביים גבעת חביבה, 1993, עמ' 137-140.

את העזים מן המערה, פעם ראשונה, פעם שנייה, וחסייתי באללה מפני השטן³ וחזרתי וישנתי. חזר פעם שנייה ואמר: הוצא את עזיך ולא אהרוס את המערה על העזים. ואני, אחי, באתי אליך, רגל הולכת לפנים ורגל נסוגה לאחור, כי אני חושש שלא תאמין לי. אמר לו מוחמד: קרא בשם אללה וחזור לישון, אין שיח' ואין שום דבר. מחמוד חזר והחל לחשוב: טוב, אני ראיתי ואתה שמעת... ועלו בראשו סיפורי הזקנים אודות השיח' אלברטעאוי, ואמר: אוציא את העזים. הלך והוציא את העזים ונשבע באללה ואמר: אך הוצאתי את העז האחרונה והנה גג המערה התמוטט וחסם את הפתח. כשראה את המחזה הזה רץ אל אחיו ואמר לו: בוא, ראה. עמדו שני האחים ואמרו יחדיו את השהאדה⁴ (شهادة) ומאותו יום בני החאג' אחמד, היושבים בח'רבת ברטעה ליד קבר השיח' ומערתו, שומרים על המערה ומספרים את הסיפור לבניהם ולבני בניהם.⁵

אני מתגעגע לימי ילדותי, כשהייתי יושב עם הזקנים ומאזין לדבריהם ולסיפוריהם. הייתי הילד היחיד במשפחה שהורשה להיכנס לדיוואן בקביעות יחד עם אבי. לא הכול הבנתי אז, אבל סבא שלי, אלחאג' אחמד, הרשה לי לשבת לידו ולהקשיב. באמצעות איסוף הסיפורים האלה, תיעודם והפצתם לקריאה וללימוד לערבים וליהודים אני מרגיש שהחזרתי חוב לסבי ולבני דורו.

הבית הגדול

במשך שנים התגוררו תושבי ברטעה במערות בסביבה או בחושות בנויות טיט. בית האבן הראשון הוקם כנראה בשנת 1870, מעל מערה ששימשה לשיכון הצאן. האחים אבראהים ומוחמד מדלג' בנו אותה

-
- 3 קרא קריאה לשמירה מפני עין הרע (تعويذة): "אני חוסה באללה מפני השטן הארור".
- 4 שהאדה – עדות: "אני מעיד שאין אלוהים מלבד אללה ומוחמד נביאו".
- 5 שם, עמ' 130-133.

במעלה ההר, כדי שאפשר יהיה להשקיף ממנו על הוואדי שבו זרם המעיין. הבית נקרא אל-בית אל-כביר – 'הבית הגדול', ומסביב לו היה חוש – חצר גדולה מאוד ומוקפת גדר אבן לצורכי הגנה. הבית הגדול נבנה מאבן ומטיין, טיט מחוזק בקש, והתקרה נעשתה מעץ ומעליו טיין. הוא מחוזק מעמד כבר יותר ממאה וארבעים שנה. הגשם לא חודר, הרוח לא מעיפה, סימני הזמן ניכרים בו אבל הוא עדיין עומד על תלו. חלונות הבית הקטנים מקושטים ודלת הכניסה רחבה. התקרות גבוהות, נשענות על שלוש קשתות רחבות, כנהוג בכנייה הערבית. בבית הזה התגוררו כמה משפחות וביניהן משפחתו של סבא שלי.

כפי שסיפרתי, אני זוכר את הבית הגדול מילדותי, כי שהיתי בו הרבה כשביקרתי אצל סבא וסבתא. מהבית העומד במדרון הדרומי של ההר אפשר להשקיף מזרחה, אל המעיין, דרומה אל הכוסתנים והנחל היפה, וגם מערבה – עד לים התיכון. דלת הכניסה לבית הייתה גדולה מאוד כדי לאפשר לפרות להיכנס. מלבדה הייתה גם דלת מילוט קטנה מאחור שהייתה סגורה תמיד, אבל לפעמים, כדי לקצר את הדרך, היו פותחים אותה ויוצאים דרכה. בבית היו שלושה חלקים. החלק התחתון נקרא 'תְּסוּיִיָּה' (تسوية) או 'מִסְטָבָה' (مصطبة), לשם היו מכניסים את הפרות והעזים והיה בו אבוס גדול. שם היו גם מקומות האחסון: הם נבנו מטיט בתוך הקירות ואוחסנו בהם גרעיני חיטה ושעורה, מיני מזון, שמן ופחם. בקומה השנייה היה חדר מגורים גדול ובפינתו מטבח קטן. שם ישנו כל בני המשפחה על מזרנים שנפרשו על הרצפה מדי לילה ונאספו בבוקר בערמה צבעונית וגבוהה ליד הקיר. בקומה הזאת היו עוד שני חדרים פנימיים: באחד מהם גר אבא שלי ושם נולדתי, ובאחר גר דודי מוחמד, הבן הבכור. שאר האחים עזבו את הבית כשהתחתנו. החלק השלישי של הבית היה מוגבה. זה היה העֶקְרָה, חדר הקשתות, ושם ישן סבא שלי. שם גם נהג לקרוא מדי יום בקוראן ולקיים ישיבות עם אורחים. בחדר הזה היה חלון שממנו אפשר היה להשקיף על כל מה שקורה בחוץ ועל כל מי שמתקרב. קראנו לחלון הזה 'מִנְרָה' (منظرة), תצפית, כי ממנו אפשר לראות הכול. כשהייתי בן שלוש או ארבע ישנתי בחדר הזה עם סבא. שמעתי שם הרבה סיפורים ולמדתי המון מהשיחות שהתנהלו בו כשהתכנסו בו הזקנים, ושנים אחר כך אירחתי בו בעצמי את הנהגת הכפר.

אחרי שנבנה הבית הראשון החלו האנשים לבנות לידו, ממערב לו, בתים נוספים מחמר ומטיט. עוד ועוד בני משפחה התקבצו ובאו מן העזבות שבסביבה והכפר החל להתפתח. מלבד החקלאות התפרנסו התושבים גם מייצור פחם וליד כל בית הייתה מפחמה. היו אף שפתחו חנויות לממכר פחם ביפו ובחיפה. דרכי גישה סלולות לא היו ומובן שגם לא מים זורמים בכתים. את מי המעיין אספו הנשים בכדים, ובשנת 1910 נבנתה תעלה וגם בריכה לאגירת המים. לבריכה קראו 'חַנְאָנָה' (حنانة), רחמים, והכינוי הזה דבק בכפר ברטעה, שכונה גם 'ואדי אל-מיה'. רק בשנת 1924 החליטו האנגלים לקבוע את השם ברטעה כשמו הרשמי של הכפר.

המנדט הבריטי והמרד הערבי

בתקופת המנדט הבריטי לא חלו כמעט שינויים בכפר והוא נשאר נידח, רחוק ומוזנח, רחוק ממרכזי הערים והמסחר, חלש כלכלית ולא חשוב מבחינה אסטרטגית. בחלק המזרחי של הכפר, ליד אל-חנאנה, נבנה מסגד בשנת 1930; המסגד בברטעה המערבית נבנה רק כעבור שנים רבות, ב־1960. האירוע המשמעותי והחשוב ביותר אירע ב־1921, אז נפתח בכפר בית הספר הראשון, תחת כיפת השמים, מתחת לעץ חרוב גדול. המורה הראשון מונה על ידי התושבים ולא על ידי הבריטים – זה היה 'שיח' סלים זיד מיעבד. כעבור שנים לא מעטות, בשנת 1937, נבנתה הכיתה הראשונה ביוזמה ובמימון של התושבים, לא של השלטונות. הדבר היה יוצא דופן עד כדי כך שבעיתון 'פלסטין' נכתב מאמר שסיפר איך כפר קטן כמו ברטעה הקים בית ספר באופן עצמאי ובלי עזרה מהאנגלים. בבית הספר למדו כמובן רק בנים. הבוגרים שרצו להמשיך ללימודים תיכוניים נסעו לשכם ואפילו הגיעו לבית הספר הדתי במסגד אל-גז'אר שבעכו. רק ב־1953, אחרי שקמה מדינת ישראל, בנו בו שתי כיתות נוספות, וב־1978 הושלמה בנייתו. אבל על כך עוד אספר.

המרד הערבי, שהתרחש בשנים 1936–1939, הורגש גם בברטעה. היערות שמסביבה שימשו מחסה למורדים ובני הכפר סיפקו להם מזון ומחסה. כמה מן הצעירים אף הצטרפו לשורותיהם וחלקם נהרגו

בקרבות. היה פָּסִיל – פלוגה או קבוצה – של משפחת ככהא, ומן האזור הזה יצאו המורדים לפעולות נגד יישובים יהודיים ונגד הצבא הבריטי. עוד קודם לכן, בנובמבר 1935, בקרב שהתחולל ליד יעבד, הצליח כוח בריטי גדול להרוג את השיח' עז אל-דין אל-קסאם, מיוזמי המרד הערבי ומנהיג אסלאמי פלסטיני. הוא קבור בבית הקברות 'אל-אסתקלאל' בחיפה ומונצח עד היום בידי ארגונים אסלאמיים ברצועת עזה. מנהיג אחר שביקר בברטעה ושהה בכפר שבוע ימים במהלך המרד הערבי הגדול של 1936-1939 היה פאוזי אלקאוקג'י, שהיה מפקד המרד ואחת הדמויות המכוננות בהיסטוריה של הנכבה ב-48'. בתקופת מלחמת העולם השנייה הקימו הבריטים מחנה צבאי ביער ריחן ומחנה נוסף כעשרה קילומטרים מערבית לברטעה, באזור שבו נמצאת היום גבעת חביבה. נראה שהייתה לאזור זה חשיבות ביטחונית מיוחדת. באותן שנים תוכננו גם פעולות פיתוח על ידי שלטונות המנדט, נסללו כבישים והוסדרה אספקת המים, אלא שברטעה לא הספיקה ליהנות מן הפיתוח. בשנת 1947 שילמו התושבים לממשלה 30 לירות ארצישראליות לצורכי פיתוח, אך לא קיבלו דבר בתמורה: לאחר המלחמה יצאו הבריטים מהארץ ונותרו בעלי חוב לכפר.

1948 וחלוקת הכפר

במלחמת 1948 חנו כוחות של הצבא העיראקי באזור המשולש. המפקדה, בראשותו של ח'ליל קאסם, הייתה בכפר ערערה, ובתוך ברטעה ישבה פלוגה קטנה. אך כידוע, הצבא העיראקי כמעט לא נלחם ונסוג לאחר הסכמי שביתת הנשק. כאן מתחיל הסיפור המפורסם והמיוחד של ברטעה, שמבדיל אותה מכל הכפרים האחרים מאז ועד היום.

הכפר, שהשתרע משני עברי הוואדי, היה קטן – כשבע מאות תושבים בסך הכול – ובשל קוטנו לא הופיע במפות של הנושאים והנותנים ברודוס, שביקשו לקבוע את הגבול בין ישראל לירדן. קרבות גדולים לא היו באזור ואדי עארה והמשולש ולכן הגבול לא נקבע לפי מצב הכיבושים והחזקת היישובים; כפי שלמדתי כעבור שנים, המתדיינים ברודוס פשוט ראו ואדי וחשבו שיתאים להיות גבול טבעי, נוח לסימון

על המפה וגם בשטח. כך שורטט "הקו הירוק", בעיפרון ירוק ועבה שקבע את גורל הכפר ואת גורלם של בני משפחת כבהא לדורות, וכך קיבל הגבול הרשמי את שמו. השם ברטעה לא מופיע כלל בנוסח הסכמי שביתת הנשק, כאילו לא היה קיים.

בוקר אחד קמו תושבי ברטעה ומצאו עצמם חצויים, מבלי הסבר למה ומדוע. עד אז מעולם לא עמדה גדר פיזית בין שני חלקי הכפר משני עברי הוואדי, ובתקופת המנדט הבריטי סיירי הלגיון הירדני שמרו עליו. והנה כעת חולק הכפר, חלקו בירדן וחלקו בישראל. סבא שלי, חאג' אחמד, נותר בישראל עם שישה בנים ושתי בנות, אך שניים מבניו מצאו עצמם בצד הירדני. כך קרה גם במשפחות רבות אחרות. התושבים לא השלימו עם החלוקה הכפויה. בשנים הראשונות, כשעוד לא היה ממש גבול בין שני חלקי הכפר, הם התעלמו מהסיוורים הצבאיים של הישראלים ושל הירדנים והמשיכו לעבור מצד לצד, והללו העלימו עין. עד 1956 היה לשני חצאי הכפר מוכתאר אחד – דודי חאג' מחפוז, והוא היה רשאי לנוע בחופשיות בין ישראל לירדן וחיבר בין בני המשפחה.

כמו רבים מהערבים שמצאו עצמם תחת שלטון ישראלי וממשל צבאי אחרי מלחמת '48, גם אנשי ברטעה ניסו למצוא דרכים לשרוד ולהתפרנס, להסתגל למצב החדש שנכפה עליהם כמעט ללא מעורבותם ובוודאי כנגד רצונם. פגיעתה הכלכלית של המלחמה הייתה קשה מאוד. אבדן האדמות, שחלקן הגדול הופקע, הכריח אנשים למצוא עבודות אחרות ושיעור האבטלה היה גבוה. התנועה מהכפר החוצה הייתה קשה מאוד ומוגבלת פיזית. המרפאה ובית הספר התיכון שכנו בכפר עארה, ושם הייתה גם תחנת הממשל הצבאי שאליה היה צריך מעתה לפנות ולבקש רישיון לכל יציאה לצורכי עבודה, ביקור קרובים או עניינים רפואיים. הדרכים לא היו סלולות, ובימות החורף תשעת הקילומטרים המפרידים בין ברטעה לעארה היו בוציים כל כך שלעתים אפשר היה לחצות אותם רק בטרקטור. הילדים הלכו לבית הספר ברגל, וזקנים ונשים כמעט שלא יכלו לעבור.

הממשל הצבאי הוטל על כלל האוכלוסייה הערבית שנותרה בתחומי מדינת ישראל אחרי הסכמי רודוס של 1949. הוא בוטל רק בדצמבר 1966, בידי ראש הממשלה דאז לוי אשכול. למרבה האירוניה, הממשל

היה מבוסס מבחינה משפטית על 'תקנות ההגנה לשעת חרום' שהנהיגו הבריטים בארץ ב-1945, בעיקר כדי להיאבק במחתרות היהודיות. מבחינה מעשית, פירושו של הממשל הצבאי לגבי התושבים הערבים היה עוצר לילה, מעצרים מינהליים ושיפוט בפני בית דין צבאי גם על עברות אזרחיות, הטלת סגר ועוצר על הכפר בכל פעם שהצבא החליט שכך צריך, והצורך היומיומי ברישיון מן המושל הצבאי לכל פעולה שרצו לעשות – נסיעה, עבודה, בנייה, עיבוד חקלאי ועוד. אף שקיבלו אזרחות וזכות הצבעה לכנסת, במשך שבע עשרה השנים הראשונות לקיום המדינה היו הערבים כפופים לשלטון צבאי שרירותי, דבר שלדעתי הייתה לו השפעה ארוכת טווח על יחסם למדינה ועל תחושותיהם כאזרחים מדרגה שנייה ושלישית גם אחרי שהממשל בוטל. אבל למיקום המיוחד של ברטעה ולחלוקתה היה גם יתרון כלכלי. אנשינו החלו לעסוק בהברחות! בישראל של ראשית שנות ה-50 שרר משטר כלכלי של צנע, שהתבטא במחסור כבד ולכן בפיקוח הדוק על אספקת מזון ומוצרים. מאחר שסחורות רבות לא היו בנמצא ביישוב היהודי וגם לא בערבי, ההברחות מירדן לישראל היו מקור פרנסה לרבים. דרך הוואדי שבין שני חלקי הכפר עברו מיד ליד בדים, כלים, חפצי בית, טבק ומזון – אורז, סוכר, שמן, ירקות ופירות ואפילו בעלי חיים. מובן שלא רק תושבי ברטעה קנו את הסחורות האלה אלא כלל תושבי האזור – ערבים ויהודים כאחד. ההברחה הייתה כרוכה בסכנה ועונשים כבדים הוטלו על מי שנתפס. לפעמים היו גם תקריות אלימות ואנשים נפגעו פיזית. אלא שהרווחים הגדולים בעסקי ההברחה וחוסר האפשרות למצוא עבודה מהוגנת יותר דחפו אנשים להמשיך ולעסוק בהברחות. מספרים שנשים משני הצדדים, שנפגשו ליד המעיין, החליפו סחורות או העבירו ידיעות מצד לצד לתיאום המפגשים הליליים בוואדי. יש לציין שקציני צבא משני הצדדים נהנו לעתים מטובות הנאה והמבריחים תיאמו אתם את המעבר. ולא רק סחורות עברו מצד לצד, אלא גם אנשים. בלילות היו קרובים מבקרים אלה את אלה. הם באו לבקר, לדבר, לעדכן בחדשות המשפחתיות, מי נולד ומי נפטר, מי מתחתן ומי נסע למצוא עבודה במדינות המפרץ. גם בחגים היינו נפגשים בוואדי. כל הכפר, המערבי והמזרחי, נפגש בוואדי פעילות ההברחות נמשכה עד 1967. כשלמדתי באוניברסיטה והכרתי

את פרופ' יהושפט הרכבי, שהיה חבר המשלחת הישראלית לשיחות ברודוס, הבאתי אותו לביקור בכרטעה. הוא אמר לי בכנות – לא ידענו שהיה פה כפר; היה ואדי ואמרו שוואדי הוא גבול טבעי ומדיני טוב. אחד הזקנים אמר לו: אם לא היית מחלק את הכפר – היינו מתים ברעב. כוונתו הייתה שבזכות חלוקת הכפר הם הרוויחו הרבה מההברחות...

מי שהיו לו אדמות המשיך לעבד אותן, גם כדי להאכיל את משפחתו וגם כי עיבוד האדמה הבטיח במידה מסוימת שלא תופקע. אדמות רבות שלנו הופקעו, ובמיוחד בכפר ח'רבת ואדי עארה ששכן מערבית לברטעה, במקום שבו נמצא היום קיבוץ ברקאי; תושבי הכפר, חלקם ממשפחת ככהא, גורשו ממנו ב'48'. גם אדמות של משפחתי הגרעינית הופקעו. עד היום בכל פעם שאני עובר בצומת משמר הגבול, בדרכי לעבודה בגבעת חביבה, אני מסתכל על המקום שבו ניצבת היום אנדרטה לחללי משמר הגבול: האדמות האלה היו של אבא ושל הדודים שלי. גם חלק מהאדמות שמעבדים הקיבוצים ברקאי ומענית הן במקור אדמות משפחת ככהא. אפשר לומר שאחרי כל השנים הארוכות האלה השלמתי עם העובדה שלא אוכל להחזיר אותן למשפחה, אבל בכל פעם זה כואב מחדש.

המפגש הראשון הגדול בין תושבי ברטעה המערבית וברטעה המזרחית לאחר חלוקת הכפר התרחש בשנת 1954, אז הרשה הקצין הירדני לתושבים להיפגש בוואדי מבלי לחצות אותו. הקרובים הנרגשים נפגשו, לחצו ידיים, התחבקו ודיברו. הסיפורים על המפגש הזה התגלגלו בפי האנשים עוד שנים רבות, אך אני הייתי אז תינוק וכמובן איני זוכר אותו. אבל אני זוכר את התקרית הראשונה בין חיילי הלגיון הירדני ובין כוחות הביטחון הישראליים, שבעקבותיה נסגר הגבול – עדיין ללא גדר, אך בפיקוחם של חיילים ירדנים – ופיצולו של הכפר הפך פיזי ממש.

הדבר אירע בסוף שנת 1956. קצין ירדני ושמו אבו עבדאללה כינס את תושבי ברטעה המזרחית לחגיגה לציון גירושו של גלאב פאשה, קצין בריטי שפיקד על הלגיון הירדני ואחר כך הפך לרמטכ"ל הצבא הירדני. למרות ששירת בנאמנות את השלטון, רבים ראו בו סמל לשלטון האימפריאליסטי הבריטי ולהיעדר שליטה ירדנית אמיתית על הצבא והוא סולק מירדן על ידי המלך חוסיין הצעיר, שהופעלו עליו לחצים חזקים לפטרו. אחרי החגיגה התקרבו אבו עבדאללה ואנשיו

לגבול, ראו מצדו השני ג'יפ של משמר הגבול הישראלי וירו לעברו. עד מהרה התפתח קרב שנמשך שמונה שעות ובמהלכו הגיעה תמיכה מיחידות של הצבא הירדני, שחנו ביעבד. אמנם הייתי רק בן שלוש, אבל אני זוכר את היריות ובמיוחד את בריחת התושבים. אמי לקחה אותי בזרועותיה ורצה לכפר עין אל-סהלה הסמוך יחד עם רוב תושבי הכפר. הקרב הזה אמנם הסתיים עם פצוע אחד וללא הרוגים, אבל הוא הפחיד את האנשים, שלא שכחו עדיין את טראומת '48. אחר כך התברר שהג'יפ הישראלי אבטח את אנשי המכס הישראלי שבאו לאסוף את הטבק מברטעה המערבית, ולא הייתה סיבה של ממש לפתוח באש. בעת הקרב השתמשו החיילים הישראלים בכניין בית הספר למחסה מפני אש הלגיון. לבניין נגרם נזק שהתושבים העריכו אותו בכ-1500 לירות. הצבא היה מוכן לשלם רק 30 לירות, סכום מגוחך, והתושבים סירבו לקבלו. כעונש ואולי כנקמה, הצבא הוציא אז צו איסור מוחלט על מעבר לצד המזרחי. הלגיון הירדני בנה לחייליו עמדות להגנה עצמית לאורך הוואדי וכך החלה תקופה חדשה בחיי הכפר והמשפחה. הניתוק היה לעובדה מוחלטת ומוגמרת, עד כדי כך שאפילו אשתו של המוכתאר בצד המזרחי לא הורשתה להשתתף בלוויית אביה בצד המערבי. מעתה נחצו המשפחות לגמרי והתושבים שוב איבדו בתים, אדמות ורכוש. בברטעה המערבית נבנה מסגד חדש, משום שהדרך למסגד בצד המזרחי נחסמה, ואילו בצד המזרחי נאלצו לכנות בית ספר עבור ילדיהם. באחת-עשרה השנים הבאות היה הנתק כמעט מוחלט. ובכל זאת יצרו בני המשפחה ערוצי תקשורת חלופיים: אנשים תקשרו בצעקות בין שתי גדות הוואדי, צפו מעל הגגות באירועים כמו חתונות ולוויות, וגם המבריחים העבירו ידיעות משפחתיות. היו גם אנשים שחצו את הוואדי בהיחבא כדי לבקר קרובי משפחה וצעירים ראו בהסתננות הרפתקה, כל עוד לא נתפסו... במקרים נדירים, בימי שמחה או אבל, התירו הירדנים את המעבר, ולפעמים עברו בנות מצד לצד ללא אישור כדי להתחתן. אבל כאשר נפטר מוחמד אחמד כבהא בגיל צעיר והתחננו לירדנים שירשו לאמו לבוא ללוויה, הם סירבו. הנחנו את הגופה בתחתית הוואדי והתרחקנו כדי לאפשר לה לראות אותו לפני הקבורה, אבל גם את זה הם מנעו ממנה. אני זוכר איך הצעירים שלנו קיללו אותם וצעקו לעברם דברים קשים.

1956–1967: תמורות והתפתחות כלכלית

לאט לאט החלו להתרחש תמורות בחיי הכפר שלנו, בייחוד מבחינה כלכלית. כפרים אחרים באזור, שהיו קרובים יותר לכביש הראשי וליישובים יהודיים, התקדמו מהר יותר מאתנו, חוברו לרשת החשמל והמים ופיתחו את החקלאות באמצעים מודרניים. הכפר שלנו, שהיה מרוחק וקרוב לגבול, הוזנח. הנשים המשיכו לשאוב מים מן המעיין ולשאת אותם בכדים על ראשן או בעזרת בהמות. צעירים רבים יצאו בקבוצות לעבוד בחוץ, ביישובים היהודיים. תחילה יצאו למקומות עבודה קרובים, כמו הכרמים של זכרון יעקב. אחר כך יצאו לעבוד בערים הגדולות, שם שהו במשך השבוע בתנאים קשים במקומות בלתי מוסדרים, כמו אתרי בנייה ופרדסים, וחזרו הביתה רק בסופי השבוע. לרוב לא היה ביכולתם לשלם שכר דירה בעיר ולכן נאלצו למצוא תחליפים, ולרוב ישנו בתוך המבנים שבהם עבדו. לחלקם אף לא היו רישיונות עבודה, ולכן כששהו בעיר נאלצו להסתתר מפני המשטרה.

העבודה בחוץ שיפרה את מצבן הכלכלי של המשפחות שכן ההכנסות, מעטות ככל שהיו, עדיין היו גבוהות יותר משאפשר היה להשיג בתחומי הכפר. מה גם שאדמות רבות הופקעו והקמתו של מחנה אימונים של צה"ל ממערב לכפר צמצמה עוד יותר את השטחים החקלאיים שאפשר היה לעבד. גם המחסור במרעה נתן את אותותיו, ושלטונות ישראל אף חיסלו עדרי עזים בטענה שהם גורמים נזק לעצים. כך קרה שבתקופת המנדט היו בברטעה כ-15,000 ראשי צאן ואילו בתחילת שנות השישים ירד מספרם ל-500 בלבד. החקלאות התבססה בעיקר על מטעי זיתים ועל גידולי קיץ. אלה לא הספיקו לפרנסה והגברים נדחפו יותר ויותר לעבודה בחוץ. באותה התקופה פתחה הממשלה תכניות להכשרה מקצועית של פועלים, במיוחד בתחום הבניין. צעירים הפכו לטייחים, לבנאים, לטפסנים ולסיידים וגם לסבלים ולפועלים פשוטים. רמת החיים המשיכה לעלות עד 1965, ואז המיתון במדינה עצר גם את ההתפתחות בכפרים. המדינה הציעה עבודות דחק כדי להפחית את שיעור האבטלה וכך זכינו לסלול באבנים דרך מן הכפר אל הכביש הראשי של ואדי עארה.

בשני חלקי הכפר המשיכו להיערך חתונות בקרבת הגבול, כדי לשתף את כל בני המשפחה בשמחה. כאשר הזמר היה שר שירי שבח לחתן או למישהו מהצד הירדני, החיילים הירדנים היו יורים באוויר משמחה. כאשר הוקרנו אצלנו סרטים של משרד ההסברה, דאגנו שההקרנה תהיה על קיר של בית הסמוך לגבול, ביתו של דודי מוחמד, כדי שגם תושבי הצד השני ייהנו ממנו.

את הסינמה הביא אלינו משרד ההסברה לראשונה בשנת 1958. לא היו לנו טלוויזיות וגם לא חשמל. מדי פעם היה מגיע אלינו אדם מכובד מאוד מטייבה עם ג'יפ וגנרטור, בוחר לו קיר מתאים של אחד הבתים ומקרין עליו סרט קולנוע. הוא בחר סרטים בערבית, סרטים שנוגעים ללב, סרטים יפים, רומנטיים. אם הסרט היה אמור להתחיל בשעה שבע, בחמש כבר היינו הולכים, קבוצות קבוצות של ילדים, לעבר דרך העפר שמובילה לכפר ומככים לג'יפ. כשהגיע היינו רצים אחריו – הוא נסע לאט כי הדרך הייתה משוכשת ומלאה באבנים. רצנו בעקבותיו שרים ושמחים ומבסוטים ומיהרנו לתפוס מקומות טובים מול ה"מסך". אני זוכר את הסרט הראשון שהגיע לכפר. האנשים התווכחו איפה יקרינו אותו ולבסוף הוחלט להציגו על קיר שהיה קרוב לקו הירוק, קיר לבן, גדול וחלק של בית דודי מוחמד, כעשרים מטרים מן הגבול. כמעט כל תושבי ברטעה התאספו לאירוע החגיגי. זה היה סרט בערבית לפי הסיפור של ענתר ועבלה, דמויות אגדיות מן המסורת המוסלמית. גם אנשי ברטעה המזרחית התייצבו מהצד השני לחגיגה יוצאת הדופן הזאת. בסוף הסרט, כשהגיבור ניצח את כולם, גם תושבי הצד השני הריעו לניצחון, ואנחנו הרגשנו אותם. הזקנים אפילו הכירו אותם לפי קולותיהם. החיילים הירדנים שהיו מוצבים בברטעה המזרחית התחילו לירות באוויר מרוב שמחה.

בכלל, החיילים הירדנים היו נוכחים בחיינו יותר מהחיילים הישראליים, שלא ישבו בכפר באופן קבוע. לא מדובר בפלוגה אלא בארבעה-חמישה חיילים ששמרו על הגבול. רובם היו פלסטינים, ולמיטב זכרוני אחד מהם אפילו היה מהכפר שלנו. הקצינים והמפקדים שלהם הגיעו למקום לעתים רחוקות מאד. לפעמים הם עצרו צעירים שלנו שיצאו לטייל או שיחקו ועברו במקרה את קו הגבול, שלא תמיד היה מסומן בבירור, ואבא התאמץ מאוד לשחרר אותם. היו הרבה

מקרים כאלה בכפר. הגבול היה מטושטש ובמשך שנים ארוכות לא שכן בתודעתם של האנשים.

ובכל זאת, שני הצדדים החלו להינתק זה מזה. מבחינה כלכלית וחברתית הם התפתחו בכיוונים שונים והדבר הפריד ביניהם. בצד המזרחי יצאו צעירים רבים לעבוד במדינות המפרץ הפרסי או באירופה. קבוצה של כשלושים איש יצאה לגרמניה, רובם חזרו בשנות השבעים וחלקם עברו אחר כך לעברו האחר של הירדן, שלחו כסף למשפחותיהם ובכל קיץ באו לבקר. רבים מהצד המזרחי יצאו לעבוד בעבר הירדן. הכפר זכה לסיוע של הממשלה הירדנית, חובר לרשת הטלפון והוקמו בו בית ספר חדש ותחנת משטרה מקומית. כביש חדש שנסלל בשנת 1965 חיבר את הכפר ליעבד, לשכם ולג'נין ושיפר את מצבם הכלכלי של תושביו. חברת אוטובוסים שהוקמה שם שירתה את התושבים ואת התלמידים ובזכות התחבורה הסדירה הם יכלו ללמוד בג'נין. חברת האוטובוסים נקראה 'חברת הקווים הקדמיים', רמז לכוונת הירדנים לפתח את הכפרים הקרובים לגבול ולא להזניח אותם.

בן דודתי סופיאן כהא ופרופ' מוחמד אמארה חקרו את הזהויות החברתיות והפוליטיות בשני חלקי הכפר. כך סיכמו את התקופה הזאת, שקדמה לאיחודו של הכפר מחדש: "בתקופה זו שני הכפרים התפצלו טוטאלית, וכל צד החל להשתלב במערכת הסוציו-פוליטית שנכפתה עליו. ההתפתחות הכלכלית בכרטעה המערבית הייתה יותר מהירה, על אף הקשיים שביצירת מגע ואינטראקציה עם תרבות זרה. לעומת זאת ברטעה המזרחית לא נותקה מהמרחב שלה וההשתלבות החברתית בה הייתה יותר פשוטה ויותר מהירה ובטוחה"⁶.

בשנים אלו התחוללו תמורות גם בעולם הערבי סביבנו, ואף כי החשיפה לתקשורת הייתה מוגבלת מאוד ואנשים לא היו מחוברים לחדשות כמו היום, הייתה לכך השפעה גם עלינו. נהגנו ללכת ברגל אל הכפרים השכנים, שכבר חוברו לחשמל והיו בהם טלוויזיות בודדות, ובדרך לא דרך צפינו בנאומיו של נאצר, במצעדים הצבאיים ובחגיגות המהפכה המצרית. אלה הפיחו בנו גאווה ותקווה והזדהינו אתם.

6 מוחמד אמארה וסופיאן כהא, זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי, המכון לחקר השלום גבעת חביבה, 1996, עמ' 44.

יוני 1967 – המפגש המחודש

ההערצה לנאצר עוררה את התקווה לניצחון ערבי על ישראל ב-1967. הערבים בארץ, שעקבו אחר נאומיו הנלהבים של הנשיא המצרי ערב המלחמה, קיוו כי ישחרר אותם מעול השלטון הישראלי והם יחזרו לחיק האומה הערבית הגדולה. אבל כידוע קרה בדיוק ההיפך. אנשים היו מוכי הלם. הייתי נער צעיר ואני זוכר את התדהמה והבושה שאחזו בכולם לנוכח התבוסה הערבית המוחצת במלחמה, שנקראה אחר כך 'הנפסה'. אני זוכר את האנשים מסתובבים בין הבתים שהיו בהם מכשירי רדיו, חלקם בוכים ולא מאמינים ומטילים ספק בשידורי החדשות של 'קול ישראל', עד ששמעו את נאצר עצמו נואם ומודה בתבוסה.

אבל כברטעה קרה דבר שונה, שהחליף את הצער בשמחה גדולה. התושבים לא חיכו להכרזות על הפסקת אש או לרישיונות כדי לנוע מצד לצד. הם מיהרו לחלק המזרחי של הכפר כדי לפגוש את קרוביהם, שמהם היו מנותקים שנים רבות, לחבקם ולדרוש בשלומם, במיוחד בשלום הצעירים ששירתו בצבא הירדני והשתתפו במלחמה. אח לא הכיר את אחיו וסב לא הכיר את נכדיו, משפחות ואחדו מחדש והמראות היו מרגשים. בני דודים סיפרו זה לזה את קורותיהם ונשים נפלו על צוואר קרובותיהן וחברותיהן ומיררו בבכי. שכחנו את התוצאות הקשות של המלחמה לערבים ושמחנו על איחוד הכפר מחדש.

אם להודות על האמת, בתחילה התייחסנו לקרובינו מן הצד השני בהתנשאות מסוימת, בעליונות, כאילו אנחנו מתקדמים מהם ואנחנו הצד המנצח, אנחנו שכבשנו אותם... אך היחס הזה לא האריך ימים, כי עד מהרה החלה להסתמן דווקא העליונות שלהם מבחינה לאומית ערבית. גם הם חיו למעשה תחת כיבוש עד 1967 והיו נתונים לצנזורה ולמגבלות על התארגנות פוליטית, אולם ממלכת ירדן נתנה להם אזרחות. הפלסטינים בירדן זכו לאמון השלטונות ולקחו חלק במערכת השלטון הירדנית. פלסטינים בירדן היו שרים וראשי ממשלה ושירתו בצבא. הם חיו במדינה ששפתה ערבית ותרבותה ערבית והרגישו חלק ממנה. ואילו אנחנו בישראל חיינו תחת ממשל צבאי עד 1966 והינו מודרים מן התרבות המרכזית, שהייתה זרה לנו, ומן השלטון שלא שיתף ערבים בתפקידים בכירים ובקבלת החלטות. בשנים שחלפו מאז

1967 ועד היום התברר שאנחנו הושפענו מהם יותר מאשר הם הושפעו מאתנו. חידשנו את הקשר לשורשים הערביים שלנו וללאומיותנו הפלסטינית. הם, לעומת זאת, לא הפכו לישראלים, אם כי תעודת הזהות הישראלית עודנה נחשקת, בעיקר מסיבות כלכליות ופונקציונליות. בשנים הראשונות נמחק הגבול והצעירים שלנו הרבו לבלות בערים טול כרם, שכם וג'נין, ביקרו שם בבתי קולנוע ורכשו עיתונים פלסטיניים וספרים בשפה הערבית, שבישראל היו מועטים ונדירים. ערכנו קניות בשווקים הזולים שם ואכלנו במסעדות העממיות; גם יהודים רבים התהלכו אז בחופשיות ברחובות הערים הפלסטיניות ונהנו מן המוצרים הזולים, מן האוכל הטעים ומן האווירה המזרח-תיכונית האותנטית. הקשר בין האוכלוסיות של שני חלקי הכפר התחזק והתהדק, גם מתוך קשרי נישואין. התודעה הלאומית שלנו התחזקה; גם אם כלכלית אולי מצבנו היה טוב משלהם, הרי שמבחינה פוליטית ולאומית הם עלו עלינו. מקץ שנים אחדות, ב־1971, כתב עלינו תושב ברטעה המזרחית בעיתון המקומי 'אל-נְהֵדָה' שייסדתי עם חברים: "מבחינה פוליטית הם שטחיים. אין להם בסיס רציני להבנת המתרחש ואין להם ראייה נכונה לעתיד. הם מושפעים מהצורה החיצונית של העם היהודי, לקחו מהחברה המודרנית את הקליפה והשאירו את התוכן. אין ביניהם קשר משפחתי הדוק. הם משנים את דעתם על פי המצב ואין להם עקרונות". לעומת זאת, על הצעירים בכפרו כתב: "הקשר המשפחתי קיים והדוק. הם קשורים לדת ולמסורת. הם חוסכים יותר, דואגים לעתיד. הם לאומניים יותר וגם משכילים".

מעליב, לא?

אחר כך הבנתי שהדימוי הזה אינו רק עניין מקומי בין הברטעות אלא תופעה רחבת היקף: כך רואים הפלסטינים בגדה המערבית את מי שנשארו תחת שלטון ישראל. כך סיכם הפרופסור שריף כנאענה את הדימויים השליליים ההרדיים, במחקרו משנת 1976:

בעיני הפלסטינים בשטחים הערבים הישראלים הם: מטריאליסטים, אנוכיים ויש להם הרבה כסף; כולם פועלי בנין לא משכילים ולא מתורבתים; אפאטיים כלפי הבעיה הפלסטינית; הרחיקו לכת בהתקרבותם ליהודים ולמדינת ישראל; לא אחראים; אין לסמוך עליהם.

ובעיני הפלסטינים בישראל, אלו שבשטחים הם: חסרי אינטליגנציה; לא מסודרים, חסרי ארגון; אוהבים לעשות כסף וקמצנים; קשה להאמין להם.⁷

הסטריאוטיפים האלה נחלשו במשך הזמן ופינו מקום ליחס חיובי יותר ולהערכה הדרתית, במיוחד אחרי 'יום האדמה' במרץ 1976, שהיה בו ביטוי לאומי פלסטיני חזק של הערכים בישראל.

תהליך בולט שהתרחש באזור שלנו ביתר שאת היה הופעתה של השפעה אסלאמית-דתית חזקה. כפרי המשולש קרובים גיאוגרפית לגדה המערבית ובשנים ההן לא היה כלל גבול. בשנות השבעים החלה זרימה של כתבי קודש, ספרים ודרשנים למסגדים בארץ. כמו כן נכנסו עיתונים וחומרי הסברה של 'האחים המוסלמים' ואפשר היה לצאת ללימודים במכללות האסלאמיות בשטחים – דברים שהיינו מנותקים מהם במשך תשע-עשרה שנים. הדבר השפיע מאוד והצמיח קבוצה של מנהיגים מוסלמים דתיים בתוך ישראל, שעד אז לא היה אפשר ללמוד בה לימודי דת גבוהים. אחד מהם הוא שיח' עבדאללה נימר דרוויש מכפר קאסם, שהיה מבוגריה הראשונים של המדרסה בשכם. כבר בראשית שנות השבעים פרסם ספר על האסלאם ובו קרא לחזור לשורשים. כעבור עשור, בראשית שנות השמונים, ייסד את התנועה האסלאמית בישראל, שעד היום היא גוף פוליטי מוביל. כעבור זמן התנועה התפצלה, בעיקר בשל הוויכוח אם להשתתף בבחירות לכנסת ב-1986 או לא. 'הפלג הצפוני' של התנועה, בראשות שיח' ראאד סלאח שהיה ראש עיריית אום אלפחם, התנגד להפיכת התנועה למפלגה שתשב בכנסת ישראל וחבריה יצטרכו להישבע אמונים למדינה. הם העדיפו להשאירה כתנועה חברתית דתית חוץ פרלמנטרית. מה שמכונה 'הפלג הדרומי' – שאותו מנהיג שיח' עבדאללה – סבור שיש להשתתף בזירה הפוליטית הישראלית כדי להשפיע.

7 מצוטט אצל מאג'ד אלאחאג', "ההשלכות החברתיות והפוליטיות של המפגש בין הפלסטינים משני עברי הקו הירוק", בתוך ארנון סופר (עורך), עשרים שנה למלחמת ששת הימים, עיונים בחקר המזרח התיכון 7, המרכז היהודי-ערבי באוניברסיטת חיפה, 1988, עמ' 44.

בעקבות הסכם עם ממשלת ירדן והרשויות הדתיות שם, נפתחה לראשונה בשנת 1977 האפשרות למוסלמים הישראלים לעלות לרגל למכה ולהשתתף בחג – למשרד הדתות הירדני היה סניף בירושלים וכך התאפשר המו"מ בינה ובין הרשויות הישראליות. העלייה לרגל של אלפי מאמינים מדי שנה תרמה להתעוררות הדתית בקרב הערבים בישראל, בתקופה של תחיית האסלאם ברחבי המזרח התיכון, שהועצמה עוד יותר בהשפעת המהפכה האסלאמית באיראן שפרצה שנתיים לאחר מכן. בנסיעה בין הכפרים אפשר לראות את המסגדים הרבים והמפוארים שקמו, להבחין בכך שכמעט כל הנשים המוסלמיות במשולש מכסות את ראשיהן בחיג'אב וגם לראות גברים מגודלי זקן בלבוש אסלאמי מסורתי. בני האמצעי אחמד גדל והיה לאיש דת, למד בבית ספר דתי וכיום הוא מורה לקוראן ולאסלאם. אני גאה מאוד בו ובאורח חייו הרוחני והצנוע. אני עצמי עליתי לרגל למכה עם אשתי בשנת 2006 וזו הייתה חוויה חזקה במיוחד לשנינו. נכון שעשיתי 'עומרה' לפני כן – עלייה לרגל למכה שנעשית באופן פרטי, שלא בתאריך של החג' הכללי – אבל להיות חלק משלושה מיליון עולי רגל מכל העולם זו חוויה בלתי נשכחת. על אף הבדלי המוצא ועל אף השפות השונות אתה מרגיש חלק ממהו גדול ומלוכד. כולם יחד, לבושים לבן, מתפללים יחד ומקיימים יחד את הטקסים הדתיים. עם סיום החג' אוחות כך תחושת הקלה וסיפוק על קיום מצווה גדולה וחשובה מאוד.

השנים אחרי 1967 היו טובות מבחינה כלכלית. הממשל הצבאי בוטל חצי שנה לפני המלחמה והדבר פתח אפשרויות רבות לעבודה בישראל, בלי רישיונות ובלי מגבלות. גדל דור של אנשי מקצוע, בעיקר מתמחים בענפי הבנייה, וחלקם הפכו לקבלנים והעסיקו פועלים זולים משטחי הגדה המערבית. רמת החיים עלתה – נבנו בתים חדשים וגדולים, נרכשו מכוניות פרטיות ודפוסי הצריכה השתנו. החקלאות הפכה למקור פרנסה שולי. כביש האספלט המחבר בין ברטעה לכביש הראשי בוואדי עארה, שנסלל ב־1970, הקל עלינו כמובן ואפשר לפועלים לחזור הביתה מדי יום, והם לא נאלצו עוד להישאר במהלך השבוע בערים הגדולות שעבדו בהן. התנופה הכלכלית הביאה את התושבים ליזום פרויקטים קהילתיים שקידמו את הכפר כולו: ב־1970 חוברת ברטעה לרשת המים ביוזמת אגודה שיתופית שהקימו התושבים ללא עזרה ממשלתית, ב־1981 חובר

הכפר גם לחשמל כיוזמת התושבים, וב־1985 נסללו כבישים פנימיים על חשבון התושבים.

חשוב לציין שלא רק ברטעה המערבית נהנתה משגשוג – גם תושבים מהחלק המזרחי נקלטו בשוק העבודה הישראלי, גם שם עלתה רמת החיים והשינויים החלו לבלוט בשטח.

ברטעה באינתיפאדה הראשונה, 1987 – 1991

התהליך הזה נעצר עם פרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה, בדצמבר 1987, ותוצאותיה של התפנית שחלה אז מורגשות עד היום. עשרים שנה אחרי הכיבוש הישראלי של רצועת עזה והגדה המערבית התקוממו הפלסטינים נגד מצבם, כמו עמים רבים בהיסטוריה שרצו להשתחרר ולהקים להם מדינה עצמאית. האינתיפאדה החלה בגלל תאונת דרכים בעזה והתפשטה כאש בשדה קוצים. היום, ממרחק של יותר מעשרים וחמש שנים, אנחנו מסתכלים אל האירועים אז בהערכה רבה לבני עמנו. זו הייתה אינתיפאדה של צעירים, נשים ואפילו ילדים, שהתריסו נגד החיילים החמושים והמצוידים היטב מול אוכלוסייה אזרחית שהנשק העיקרי שלה היה אבנים. רבים השתמשו אז בדימוי של דוד וגוליית, אלא שהפעם ישראל הייתה בתפקיד גוליית. זו הייתה גם התקוממות חברתית פנים־פלסטינית: הצעירים נגד שלטון הזקנים, מחנות הפליטים נגד תושבי הקבע, כפרים מול ערים, נשים מול גברים. הנשים הפלסטיניות נאבקו לא רק נגד ישראל, אלא גם למען שיפור מעמדם החברתי ורצונן לקחת חלק במאבק הלאומי ולצאת אל הספרה הציבורית. אמארה וכבהא ציינו במחקרם על ברטעה כי לנשים היה תפקיד מרכזי באותה תקופה – הן היו חברות בוועדות העממיות לצד אחריותן למשק הבית ולכלכלת המשפחה. לדבריהם, "האישה הפכה להיות אם החלל, אם הפצוע ואם האסיר. רבות מהן היו תצפיתניות ועקבו אחרי תנועות הצבא. [...] נוצר אידיאל נשי חדש. הערכים המסורתיים נשחקו והנשים הפלסטיניות נטלו תפקידים שלא היו להן קודם"⁸.

8 אמארה וכבהא, זהות חצויה, עמ' 61.

אצלנו כברטעה האינתיפאדה הייתה מוחשית, שכן בני משפחתנו מהחלק המזרחי הצטרפו אליה בהתלהבות. החיים השתנו לגמרי. מדי יום התרחשו עימותים בין צעירים שהפגינו והניפו דגלי אש"ף ובין הצבא הישראלי, אשר בכל פעם שנכנס לכפר התקבל במטחי אבנים. ג'יפים של מג"ב ניצבו כל העת בכיכר המרכזית, המפרידה כביכול בין שתי הברטעות. לעתים קרובות צעירים מברטעה המזרחית חיפשו מחסה בבתי קרוביהם כברטעה המערבית, ובמרדפים של מג"ב ובחיפושים אחריהם נכנסו לא פעם ולא פעמיים גם לצד שלנו. גם אנחנו התחלנו לסבול מגז מדמיע ומחיפושים בבתים. אנשים מברטעה המזרחית ניסו לשכנע אותנו להצטרף להפגנות והיינו שומעים את הקריאות מהמסגדים שלהם. מכיוון שברטעה המזרחית לא יושבת על ציר תנועה מרכזי או ליד יישוב יהודי שאפשר היה לחדור אליו, הם נהגו לבוא אלינו, בעיקר בלילות, ולתלות דגלי אש"ף – מעשה שהיה מנוגד אז לחוק הישראלי. אנשי מג"ב היו תופסים מישהו מאצלנו ומכריחים אותו לטפס על עמוד החשמל או על גג הבית ולהוריד את הדגל.

אנחנו סבלנו משני הצדדים: מהאבנים שהושלכו לעבר השוטרים ופגעו בבתים שלנו ומהגז המדמיע, שפגע במיוחד בילדים ובנשים בתוך הבתים. הסיטואציות הקשות ביותר אירעו כאשר הצבא נכנס לברטעה המזרחית והטיל עוצר כדי לחפש צעירים, במיוחד בשעות הלילה. אנחנו היינו סגורים בבתים, שמענו יריות ודאגנו לקרובים שלנו שאולי נפגעו. פעמים רבות קלטנו פצועים במרפאה היחידה שלנו וגם הסתרנו צעירים מבוקשים. בגלל הסגר על הצד המזרחי לאנשים שם לא הייתה כמעט אפשרות לעבוד ולהתפרנס, ואנחנו אספנו והעברנו להם דברי מזון ותרופות. אירע שצעירים שלנו נעצרו בדרכם להתארגנות לא חוקית כשביקשו לעזור לאחינו מן הצד השני. חלקם קיבלו עונשים כבדים ולא מוצדקים, לטענת המשטרה בעיקר כדי להרתיע אחרים. בכל פעם שנעצר אחד מהם אספנו כסף לעורכי דין, ביקרנו אותם בכלא וניסינו לתמוך במשפחות עד שהשתחררו. בכניסה לכפר, ליד צומת קציר, הוצב באותם ימים מחסום של משמר הגבול, כדי לעצור תושבים מברטעה שיצאו לעבודה כעונש על תמיכתנו באינתיפאדה. גם המחסום הזה גרם לנו סבל רב.

אך המשימה הקשה ביותר הייתה להסביר לצעירים בצד שלנו

שמאבקנו שונה ממאבקם הלגיטימי ולכן אסור לנו לעשות מה שהם עושים. אנחנו אזרחים בעלי זכויות במדינה שיש בה משטר דמוקרטי ולכן מאבקנו בתוכה צריך להיות במסגרת החוק, ואילו אחינו בגדה וברצועה נאבקים להסרת עול הכיבוש הצבאי הישראלי מעליהם ולקבלת עצמאות. הצטרכנו לשכנע אותם להמשיך ללכת לבית הספר ולשמור על שגרת חיים, שעה שבצד השני התקיימו שביתות, הפגנות ומעצרים וחיי היומיום שם השתבשו לחלוטין. אך למרות המצב הקשה, כמוכתאר הכפר הצלחתי לשמור על קשר טוב עם מנהיגי האינתיפאדה בצד השני. בעזרתם שכנענו את הצעירים שלנו והסברנו להם שהמאבק שלנו כערכים פלסטינים שחיים בישראל שונה ממאבקם של אחינו הפלסטינים ושעלינו לעזור להם במסגרת החוק הישראלי ובמסגרת התנועות הפוליטיות הפלסטיניות הישראליות שמייצגות אותנו. כך גם הצלחתי, יחד עם מורי בתי הספר, להסביר לתלמידים שלנו את המאבק הלגיטימי שלנו ולשכנע אותם לא לקחת חלק במעשי אלימות. מתוך האחריות המסובכת שהטילו עליי תפקידיי כמורה לאזרחות בבית הספר בכפר קרע (משנת 1974) וכאיש ציבור בברטעה פיתחתי תזה שהיא מורל גם ליישובים ערביים אחרים בתוך ישראל, וכך אמרתי לתלמידים שלנו: "האינתיפאדה היא של העם הפלסטיני שבא למחות על הכיבוש. אנחנו אזרחים במדינת ישראל ולכן מה שאנחנו יכולים לתת זה עזרה הומניטרית לעם הפלסטיני בימים הקשים האלה, ולהסביר את מאבקם לצד היהודי בכל מפגש ומפגש".

היה קשה – לי ולשאר המורים וההורים – להסביר לילד שהרמקולים שנשמעו מהצד השני, שקראו לשבות או להיאבק בחיילים הנכנסים לברטעה המזרחית, לא יועדו לנו. הבן הקטן שלי שאל אותי למה אני לא שובת כמו בן דודי בצד השני ולמה אני לא זורק אבן כמוהו. אבל הסברנו לילדים שלא זו דרך המאבק שלנו. המאבק שלנו הוא בדרכים חוקיות, על פי הנחיות ועדת המעקב וחברי הכנסת הערבים, ואף אחד מהם לא קרא לנו לצאת לאינתיפאדה של הערבים בישראל. מובן שהסברתי להם על מעמד הערבים בישראל, על הנכבה, על מלחמת 48', על הפליטים שנמצאים במדינות ערב ועל הרצון שלנו בשלום ובקיום שתי מדינות שיחיו זו לצד זו. אבל אמרתי שאנחנו חלק ממדינת ישראל וככל הנראה נישאר בה גם אחרי שיושגו הסכמי שלום ולכן

עלינו לנהוג לפי החוק. אני שמח להגיד שדרך זו התקבלה כמעט אצל כל האזרחים הערבים, וגם ההורים שמרו על ילדיהם שלא יתפתו לחקות את מעשי קרוביהם בגדה.

השתדלנו לסייע במה שיכולנו – במזון, בתרופות, בביקורים אצל אסירים משוחררים וגם בקשר עם התקשורת הישראלית, שתדווח על מקרים שבהם החיילים פגעו ברכוש או באזרחים חפים מפשע מהצד השני. אני עצמי ניהלתי שיחות עם ההנהגה בברטעה המזרחית, קרובי משפחה וחברים שלי, והבעתי את הערכתנו הרבה למאבק שהם מנהלים ואת תקוותנו שאכן יבוא הקץ לכיבוש ותקום מדינה פלסטינית. לצד זאת הסברתי את עמדתנו, ובדרך כלל היא התקבלה בהבנה. אנחנו מצדנו הפסקנו לערוך חתונות ושמחות פומביות ואנשים התכנסו בעצמם ובמשפחותיהם. בלילות הוכרז מעין "עוצר מרצון". אנשים לא הרבו לצאת ושמרו על הילדים ועל הצעירים, שלא יסתובבו ברחובות הכפר כדי שלא יעצרו על ידי הצבא וגם לא יתפתו להצטרף לחבריהם מהצד השני, שניסו לפעמים למשוך אותם לתלות דגלים או לכתוב סיסמאות על הקירות. לא פעם ראיתי ילדים ששיחקו ביניהם ב"חיילים ורעולי פנים". הילדים בקבוצה אחת כיסו את פניהם בכאפיות וילדי הקבוצה השנייה החזיקו "כלי נשק" מאולתרים מעץ, ושתי הקבוצות קראו זו אל זו קריאות ששמעו ברחוב.

מכון המחקר שלנו בגבעת חביבה פרסם באותה תקופה מאמר שנקרא 'קו ירוק – קווים אדומים'. הכותבים, חבריי שרה אוסצקי-לזר ואסעד גאנם, מסבירים שם את ההתלבטות שלנו ואת החלטתם האסטרטגית של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל שלא לקחת חלק פעיל באינתיפאדה, אף שלמעשה היא חלק מהמאבק לשחרור לאומי של העם הפלסטיני שהם שייכים אליו. הם מתארים כיצד בזמן האינתיפאדה הקו הירוק הפך לקו אדום; האמירה הזאת הייתה נכונה גם לגבי ברטעה. גם אם הגבול הפיזי בין ברטעה המזרחית והמערבית לא היה קיים עוד, מבחינה פסיכולוגית וגם מבחינה פוליטית ומעשית הכפר נחלק שוב ושני החלקים התנהלו בנפרד וניסו בכל הכוח לשמור על האיזון העדין ביניהם. הרגשנו שאנחנו הולכים על קרח דק וכל טעות יכולה לגרום לנפילה ולמשבר. אין ספק שקריאתו החוזרת ונשנית של ערפאת למנהיגי האינתיפאדה שלא לערב את הערבים

בישראל במאבק המזוין התקבלה באהדה. היא עזרה למנהיגות שלנו – חברי הכנסת וראשי הרשויות המקומיות, כמו גם מורים ומנהיגים מקומיים – לקרוא לתמיכה במאבק מבלי לעבור על החוק – להמשיך לסייע במזון ובהשתתפות בהפגנות ולדברר את המאבק בתקשורת ומול הקהל הישראלי. ברצוני לציין כאן את ידידי הנרי אוסברג, יהודי אמריקאי שהיה חבר באגודת הידידים של גבעת חביבה בניו יורק. הוא הזדהה עם הסבל שלנו ובמיוחד עם סבלם של ילדי ברטעה המזרחית, ונהג לשלוח אליי תרומות כספיות נדיבות כדי שאדאג לילדים האלה. ואכן, תרומותיו נוספו לסיוע של תושבי ברטעה המערבית ועזרו לבני משפחתנו בצד השני לצלוח את המשבר הכלכלי העמוק שנקלעו אליו בעקבות האינתיפאדה. הנרי אף ביקר במקום ופגש את הילדים הללו וזכה להערכה רבה.

כך עברנו את השנים הקשות והרעות של האינתיפאדה הראשונה. כמוכתאר, הקפדתי לשמור על איזון בין האינטרס של תושבי ברטעה המערבית ובין הצורך בתמיכה אנושית ואישית בתושבי ברטעה המזרחית. הדרך הייתה קשה, אך לפי דעתי בכך הצלתי את ברטעה המערבית מלקחת חלק פיזי ומעשי באינתיפאדה. כתוצאה מהדרך הקשה שדבקתי בה התחזקו הקשרים שלי עם תושבי ברטעה המזרחית בכלל ועם מנהיגי האינתיפאדה בכפר בפרט. הקשר הזה, שהוא גם קשר משפחתי, עמד לנגד עיניי ביתר שאת בהיותי ראש מועצה בשנים 2009-2006. אז הצלחתי לשכנע את השלטונות הישראליים להזיז את גדר ההפרדה, שנבנתה בראשית שנות האלפיים סמוך לגבולות '67, כך שתעבור דרומית לברטעה המזרחית ולא תחלק עוד את הכפר. הייתי איש ציבור מוכר ובזכות קשריי עם שרי הביטחון וסגניהם – עמיר פרץ, אפרים סנה, אהוד ברק ומתן וילנאי – הצלחתי לשכנע שאי אפשר לחלק שוב את היישוב ואת המשפחות שהתאחדו, להקים באמצע את "חומת ברלין".

"איחוד" מדומה

משהוזה הגדר נשארה ברטעה המזרחית, כולל אדמותיה החקלאיות, כמובלעת בריבונות פלסטינית בתוך שטח ישראל. היא הוגדרה כשטח

B, שבו הרשות הפלסטינית אחראית לניהול העניינים האזרחיים ואילו ישראל אחראית לנושאים הצבאיים והבטחוניים. עודדתי את תושבי ברטעה המזרחית לפתח את השוק שלהם והוא הפך לשוק הגדול בארץ, שמושך אליו ערבים מישראל וגם יהודים. השוק הביא לשגשוג כלכלי חסר תקדים בשני חלקי הכפר, אף כי אינו נקי מבעיות. השוק התפתח בדרך לא מתוכננת והוא גורם סבל רב לתושבים. הוא מושך אליו מאות מכוניות שאין להן מקומות חנייה, מזהם ופוגע בסביבה. הוא לא נקי, אפשר לומר פרוע, ומשפיע מאוד על החיים בשני חלקי הכפר. אני חייב לציין שבעניין זה נאלצתי לעמוד מול ביקורת קשה מצד תושבי ברטעה המערבית, אשר בגלל הבעיות שהביא השוק קיוו רבים מהם שהגדר דווקא תשוב ותחלק את הכפר. אפשר היה לעשות זאת אחרת ואולי עדיין יש תקווה שהדברים ישתנו.

מלבד השוק יש גם בעיות אחרות בין שתי הברטעות. מאות מתלמידי בית הספר הם ממשפחות "מעורבות": האם מברטעה המערבית ובעלת אזרחות ישראלית, האב מברטעה המזרחית ואין לו אזרחות ישראלית (מאז נכנס לתוקף 'חוק האזרחות – הוראת שעה' בשנת 2006, ישראל בדרך כלל אינה נותנת אזרחות לאבות כאלה). לפי המסורת שלנו, האישה עוברת לגור בבית בעלה ולכן המשפחות מתגוררות בברטעה המזרחית. לילדים במשפחות כאלה יש אזרחות ישראלית, כמו לאמותיהם, ולכן הם באים ללמוד אצלנו בבית הספר, אף על פי שהוריהם לא משלמים מסים למועצה ולמדינה. הם מקבלים את כל השירותים על חשבון התלמידים שלנו ופעמים רבות נזקקים לחינוך מיוחד ולתגבור, וההוצאות גדולות.

תושבים זרים ושב"חים מכל ערי הגדה באו להתגורר בברטעה המזרחית כדי שיוכלו לעבוד בישראל ולנוע בחופשיות, בלי מחסומים וגדרות, והדבר מעורר ביקורת וגם פחד בקרב התושבים שלנו. אי אפשר להתכחש לכך שביטחונם של התושבים נפגע. ובכל זאת אני ממשיך להאמין שכל חלק משני חלקי הכפר משלים את האחר וכי העתיד שלנו משותף. בכל הזדמנות, אפילו כאשר נפגשתי עם הנשיא שמעון פרס, אני מביע את תקוותי שברטעה תהפוך לפארק מסחרי גדול שישמש יהודים וערבים והם יפעלו בו יחד. אני מעודד יהודים רבים ממכריי ומחבריי לבקר בכפר, לערוך קניות בשוק, לאכול במסעדות. אני מביא

אל ברטעה, על שני חלקיה, עיתונאים רבים וקבוצות תיירים ומסביר כמיטב יכולתי את המצב המורכב שאנחנו נמצאים בו. בזכות עבודתה של המועצה המקומית הפלסטינית שורר כאן ביטחון אישי.

מי שעומד כיום בראש המועצה בברטעה המזרחית הוא קרוב משפחתי גסאן כבהא, אחד האנשים שעמם שוחח הסופר דוד גרוסמן בניסיונותיו להבין את המורכבות הרבה שלנו כאן (שיחותיו עם אנשי ברטעה המזרחית והמערבית מתועדות בספריו הזמן הצהוב ונוכחים נפקדים). גסאן הוא מנהיג מכובד ומוכשר, מנהל בכיר במשרד הנוער והספורט הפלסטיני וגם בכיר בארגון פתח. הוא ואנשי מועצה אחרים, שנבחרו ברשימה אחת – אין אופוזיציה וכולם עובדים יחד בהסכמה – קידמו את הכפר באופן מרשים. הם בנו בתי ספר, סללו כבישים ופיתחו את המקום ואף הקימו עמותה שאחראית בין השאר על החשמל והמים בצד המזרחי. העמותה מאפשרת גיוס משאבים חיצוניים לטובת התושבים והיא עובדת עם המועצה בסינרגיה מושלמת.

ברטעה חביבה על סוציולוגים רבים בגלל ההיסטוריה המיוחדת שלה ומצבה המשונה – חלוקה, איחוד, ושוב חלוקה, ואיחוד מחדש. מרי תותרי, למשל, חקרה את ההבדלים התרבותיים והמנטליים בין האוכלוסיות בשני צדי הכפר וקבעה כי "איחוד הכפר התקיים מבחינה פיזית, אך לא מבחינה מנהלתית ותרבותית" וכי "הפרת ההומוגניות של אוכלוסיית הכפר כתוצאה מחלוקתו הביאה להתפתחות שתי קהילות נפרדות בשני חלקיו ולהתבדלותן אחת מהשנייה. גם לאחר האיחוד הפיזי של הכפר וביטול החציה בין שני צדדיו ההבדלים בין הקהילות והפערים החברתיים והתרבותיים חודרו".⁹ אני אישית לא לגמרי מסכים עם הקביעות הללו; אני מעריך את החוקרים, אבל אנחנו חיים את היומיום של הכפר על כל המורכבות שלו. את האורחים שמגיעים לכפר אני תמיד לוקח לראות את ביתו של הרופא ד"ר וליד חבאיב, שמוצאו מטול כרם. הבית הזה עומד על קו ה"גבול" הדמיוני בין ברטעה המערבית למזרחית. שנים רבות עבד ד"ר חבאיב בקופת חולים כללית והיה מוכר באזורנו ואהוב על התושבים. בשנת 1982 הפסיקה

9 מרי תותרי, האוריינטציה הפוליטית של הפלסטינים משני עברי הקו הירוק: המקרה של הכפר החצוי ברטעה, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1996.

קופת החולים את עבודתו ולכן לא יכול היה לגור עוד בשטח ישראל. הוא קנה חלקת אדמה קטנה בברטעה המזרחית, ממש על קו הגבול. על החלקה הזאת בנה לו הדוקטור בית ופתח בו שתי דלתות כניסה. האחת פונה לצד המזרחי, ודרכה נכנסים חולים מברטעה המזרחית; ואילו הדלת השנייה פונה לצד הישראלי וממנה נכנסים החולים מהכפר המערבי.

זה תמיד מזכיר לי את ספרו של אמיל חביבי האופסימיסט, המבטא את מצבנו בדרך ספרותית יפהפייה ומכנה אותנו בכינוי הכלאיים הזה – אופטימיסט ופסימיסט גם יחד.

זהו, על קצה המזלג, סיפורו של המקום המיוחד הזה, כפרי וביתי ברטעה.

ילדותי

לרוב הילדים כברטעה היה סדר יום כמעט זהה: בבוקר יוצאים לבית הספר, אחר הצהריים חוזרים, אוכלים, מכינים שיעורים, עוזרים קצת להורים והולכים לשחק ליד הוואדי. אבל סדר היום שלי היה שונה מעט. שלושה ימים בשבוע הייתי מלווה את אבא בעבודתו. מגיל שש, מאז כיתה א', נחשבתי ל"גדול" וראוי למשימה. לפעמים התלווה אלינו גם אחותי ראודה וכשגדל עיסאם הוא החליף אותי מדי פעם. שמחתי שאני יכול לעזור לאבא והתגאיתי בכך. גם על הפרה שלנו הייתי אחראי: מדי יום אני או אחי היינו לוקחים אותה לרעות בשדות. פעמים רבות גם עזרנו לאימא ולאחותי הבכורה להביא מים מהמעייץ. המים שימשו לשתייה ולבישול, להשקיית הפרה שלנו ולהשקיית הירקות שאימא גידלה בחצר הבית. כילדים התרחצנו פעם אחת בשבוע, בשבת, לקראת החזרה לבית הספר ביום ראשון.

ברטעה, כמו שאר הכפרים באזור, הייתה באותה תקופה מין "בית מלון". במהלך השבוע היו היישובים מתרוקנים כמעט לגמרי מגברים: בימי ראשון יצאו הגברים לעבוד במרכז הארץ, וחזרו בימי חמישי. חיכינו לסופי השבוע חסרי סבלנות ובחשק גדול. אבא שלי לא עבד בעיר הגדולה וקינאתי בילדים שאבותיהם עבדו בתל אביב והביאו להם מתנות מדי שבוע. אבל הדודים ובני הדודים שלי פינקו אותי מדי פעם במתנות קטנות.

הוואדי הירוק

"הקו הירוק" קיבל את שמו עם חתימת הסכמי רודוס ב־1949, כאשר הצדדים סימנו את הגבול בין ישראל לירדן בעט ירוק. אבל אצלנו הוא היה ירוק באמת: המים שזרמו מהמעייץ ומהתעלה שחפרו התושבים הפכו את שתי גדות הנחל ואת כל האזור סביבו לירוק, מלא בעצי פרי כמו תות, לימונים, תפוזים, אפרסקים ומשמישים, צמחי בר, משוכות פטל, פרחים וירקות מכל הסוגים. הוואדי שימש מקור פרנסה לרבים מתושבי הכפר, אבל הייתה בו גם סכנה. הוא היה מושך אבל גם מפחיד.

פחדנו לחצות אותו והורינו הזהירו אותנו כל הזמן שלא להסתבך עם החיילים, אבל כולנו היינו סקרנים לדעת מה קורה בצד השני של הוואדי והשתוקקנו לפגוש את בני דודינו וקרובינו משם. אנחנו הילדים לא הבנו למה בדיוק נכפתה עלינו הפרידה מהם, אבל הרגשנו וידענו שהגבול הזה, אף שלא הייתה לו נוכחות פיזית, הוא קו דמיוני שאסור לחצותו. לפעמים לא הייתה לנו ברירה: אם הפרה שלנו ברחה לשם הצטרותי להחזיר אותה. לפעמים הכדור ששיחקנו בו התגלגל לוואדי וירדנו בחשש לחפש אותו. מדי פעם שמענו על מישהו שהלך לשם בטעות ונעצר על ידי החיילים הירדנים. שמענו סיפורים שבלבלו והקסימו אותנו.

מקומות מפגש ובילוי לילדים לא היו, לא מתקני משחקים ולא מגרשי ספורט; שיחקנו ברחובות, ובעיקר ליד הוואדי. אהבנו לשחק בכדור, אבל כדור היה דבר יקר המציאות באותם ימים. אחד כזה, כדורגל של ממש, היה במועדון מפ"ם. את המועדון הקימו אצלנו בשנות החמישים אנשי קיבוץ ברקאי השכן. היו להם בוודאי כוונות פוליטיות, לפני בחירות המפלגות הציוניות תמיד חיזרו אחרי קולות הערבים. מפ"ם הייתה מפלגה יוצאת דופן, שקיבלה את הערבים לשורותיה כחברים מלאים שווי זכויות וחובות החל מ-1954 ותמיד הציבה ערבי במקום ריאלי בין מועמדיה לכנסת. הקיבוצים של השומר הצעיר אמנם נהנו מהאדמות המופקעות שלנו ועיבדו אותן, אבל חבריהם פעלו רבות לטובת השכנים הערבים ואף הקימו מוסדות לרווחתם דוגמת המועדונים החברתיים בתוך הכפרים, ומאוחר יותר את המרכז היהודי ערבי לשלום בגבעת חביבה שיש לי הכבוד להיות חלק ממנו כבר ארבעה עשורים ויותר. מאחר שדודי מחמוד היה אחראי על המועדון, הייתה לי הפריבילגיה לקחת לפעמים את הכדור ולשחק בו עם חבריי. לפעמים העזנו ושיחקנו ליד הוואדי וראינו את הילדים מן הצד השני מביטים בנו בקנאה. כל יום יותר ויותר ילדים התאספו שם, השקיפו עלינו וכאילו השתתפו במשחק מרחוק. ביום חמישי אחד אחר הצהריים, כשיירדנו לשחק אחרי הלימודים, שני ילדים מברטעה המזרחית חצו את הוואדי וביקשו לשחק אתנו. אנחנו שמחנו, שאלנו לשלומם ולשלום הקרובים שלנו משם והיינו מרוצים שהיה להם אומץ לחצות את הגבול ולהצטרף אלינו, כי למען האמת קצת ריחמנו

עליהם. ולפתע פתאום, לפני שהספקנו להבין מה קורה, אחד מהם זרק את הכדור לעבר חברו שהיה קרוב יותר לוואדי, זה זרק אותו לחבריהם שמן העבר השני, וכולם ברחו עם הכדור שלנו. אחר כך התברר לנו שהחיילים הירדנים אפשרו לילדים לגנוב לנו את הכדור.

חששתי מאוד מהתגובה של דודי ויחד עם חבריי חיפשנו דרך לנקום בהם. החלטנו לפגוע בתעלה שהובילה אליהם מים מן המעיין. מורה בבית הספר, שהגיע אלינו מחוץ לכפר, יעץ לנו עצה שלא הבנו אותה אז ולא תפסנו את משמעותה: תכינו לוחות קרטון, הוא אמר, ותכתבו עליהם מילות גנאי נגד המלך חוסיין ודברי שבח לעבד אל-נאצר, זה ירגיז את החיילים הירדנים. בהתלהבות עשינו את שני הדברים – גם כתבנו כתובות גדולות על גבי קרטון שמצאנו וגם חסמנו את התעלה. תוך זמן קצר החלו להתאסף באזור תושבים מברטעה המזרחית, שבאו לברוק למה אין מים בתעלה. הם ראו את הנזק, הבינו שזו "עבודה" שלנו, וכך התחילו חילופי דברים, קללות, אבנים וגם אימים לעצור אותנו. אז הגיע אבא, שכבר היה מוכתאר הכפר. הוא כעס מאוד. קיבלתי ממנו מכות ונזיפה חריפה, זו הייתה הפעם הראשונה שאבא העניש אותי כך. נפגעתי עד עמקי נשמתי ובתגובה הלכתי וישנתי אצל סבתא מצד אימא, בפעם הראשונה בחיי. את הלקח הזה לא שכחתי מעולם.

החלוקה הפיזית של הכפר והפרדת המשפחות גרמה לנו סבל. אני נולדתי ב-1953 לתוך המצב הזה, לתוך החלוקה והסכסוך, והבית שלי עמד ממש ליד הגבול. אין ספק שזה השפיע על מהלך חיי ועל השקפת עולמי. מאז שאני זוכר את עצמי הזהירה אותי אימא לא לחצות את הגבול. הוא היה מסוכן: מבריחים שחצו אותו נתפסו לפעמים, ראינו אותם כשעברו ליד הבית. אני זוכר בבירור כיצד ברחנו פעם מהכפר לכיוון עין אלסלה בעקבות חילופי ירי בין שני הצדדים, בין חיילים ירדנים לישראלים. אז כמובן לא הבנתי את הסיבה, הייתי רק בן שלוש, אבל הפחד מה"גבול" שאימא דיברה עליו כל הזמן הפך מוחשי. ביום החתונה של דודי מוחמד, כשהייתי בן שבע, שיחקתי עם הילדים. הייתה שם גדר גבוהה מאבנים וטיפסתי עליה, ואז הגדר התמוטטה. אני, שעמדתי עליה, נפלתי וידי נשברה. בכפר לא היה רופא, לא שירות רפואי או עזרה ראשונה, אבל בצד השני מעבר לגבול היה שיח' אחד

בעל מקצוע, "מוג'רד", שידע להכין גבס מביצים ומעץ. חייל ירדני שאימא נתנה לו חמישה דינר לקח אותי לשיח' הזה והוא גיבס לי את היד. כאב לי ובכיתי. עד היום היד שלי עקומה.

דגלים ביום העצמאות

בית הספר היסודי, המוסד הלימודי היחיד בכפר של או, עמד בצד המערבי. למדו בו תלמידי כיתות א' עד ח' בחמישה חרדי כיתה. את הראשון שבהם בנו התושבים בעצמם בשנת 1936. במשך השנים נוספו עוד חדרים, אבל בכל זאת למדנו כל שתי כיתות בחדר אחד.

הייתי תלמיד טוב ורוב המורים שבאו מחוץ ליישוב אהבו וחיבבו אותי. היו לי גם חברויות שעזרו לי לעבור את השנים הללו בקלות יחסית, למרות המצב הכלכלי שהעיק והצורך להשכים קום ולעזור לאבא. בן דודי קוסאי, שהיה מבוגר ממני בכמה שנים, היה לי מודל לחיקוי. הוא היה תלמיד חרוץ מאוד, אהב ללמוד והתקדם. עם הזמן נעשה למנהל בית ספר ביפו ועבר לגור שם, אם כי הקפיד לבוא כמעט בכל סוף שבוע לביתו בברטעה. קוסאי ליווה אותי כל חיי, גם בבחירתי כראש מועצה. בילדות הוא עזר לי בלימודים וגם בכגרותי אהבתי להתייעץ אתו בכל דבר. לימים נקשרנו בקשרי חיתון כפולים – אחי חוסאם התחתן עם בתו סוהיר ובתי לילא התחתנה עם בנו חוסני, כך שהיינו קשורים מאוד. אהבתי אותו ואת חוכמת החיים שלו, את אופיו הנוח וההומור שהיה לו תמיד. קוסאי נפטר מסרטן בגיל צעיר, בשנת 2009, והוא עדיין חסר לכולנו. קרוב משפחה אחר שאהבתי והערצתי בילדותי היה בן דודי מאזן. מאזן היה חזק וגבוה, בעל גוף בריא, והוא הגן עליי בימי בית הספר. לצערי גם הוא נפטר בגיל צעיר.

את הסיפור הבא אני מרבה לספר בהרצאות, בעיקר אם יש בקהל אמריקאים או אירופאים שלא מכירים את המציאות כאן ולא יודעים להבחין בין הפלסטינים בשטחים ובינינו, הערבים הפלסטינים החיים בישראל. כולם צוחקים בסוף, אבל גם מבינים לאיזה מצב בלתי אפשרי נקלענו בחיינו ואיך הפוליטיקה הגבוהה משפיעה על חייהם של האנשים הפשוטים.

בתקופת הממשל הצבאי, יום העצמאות של ישראל נחשב חג גדול שציפו מאתנו לחגוג בשמחה. בבתי הספר נערכו חגיגות שמטרתן הייתה להוכיח נאמנות למדינה. המושל הצבאי היהודי היה מסתובב בין בתי הספר שבאזורו ובודק מי נאמן יותר, מי "שמח" יותר ומי מביע הזדהות עם המדינה החדשה שאנחנו אזרחיה. בשבילנו הילדים זו הייתה כמובן סיבה לשמחה, כי חודשיים לפני יום העצמאות הפסקנו בעצם ללמוד והזמן הוקדש להכנות לחגיגה. היינו בסך הכול שנים-עשר או חמישה-עשר תלמידים בכיתה. חלקנו השתתפו במקהלה מאולתרת שהוקמה במיוחד לאירוע ולמדו לשיר בעברית ובערבית שירים שמשבחים את מדינת ישראל. אחרים עסקו בקישוט בית הספר בדגלים ובתמונות של מנהיגי המדינה, ואחרים צפו מן הצד, התרוצצו בחצר ומדי פעם עזרו במשהו. זה היה כיף ומעולם לא שאלנו שאלות פוליטיות על יום העצמאות.

בשנת 1962, כשהייתי בכתה ד', תלמידי כיתה ח' – הכיתה הגבוהה ביותר אצלנו – היו ממונים על הנפת הדגל על גג בית הספר ביום העצמאות. הרשו להם לטפס על הגג ואנחנו הקטנים הבטנו בהם מלמטה בקנאה. זה היה כבוד גדול בעינינו – להניף את דגל המדינה! סיימנו את הלימודים בשעה 12:00, אחרי החגיגה, והלכתי עם חבר לשחק כהרגלנו ליד המעיין, שהיה מקום מפגש חברתי של הנשים וגם של הילדים. שיחקנו שם, שתינו מהמים ואז ראינו שבצדו השני של המעיין עומדים שלושה חיילים ירדניים. הם קראו לנו להתקרב. ציפיתי ששוב יבקשו ממני לקנות להם סיגריות מהחנויות שלנו וירשו לנו לשמור את העודף לעצמנו, אבל הם שאלו אותנו מי הניף את דגל ישראל על הגג. בגאווה רבה עניתי: אני. לא אני הנפתי את הדגל כמובן, אבל חשבתי שהתשובה הזאת תזכה אותי בפרס כלשהו.

להפתעתי הרבה הם קשרו אותנו לעץ והרכיצו לנו מכות הגונות, ותוך כדי כך נתנו לנו הרצאה שלמה: זה לא הדגל שלכם, מה פתאום אתם מניפים אותו? זו הייתה הפעם הראשונה ששמעתי את הדברים האלה. הם המשיכו ואמרו שה"עצמאות" של ישראל היא בעצם חורבן לעם הפלסטיני, היהודים הם האויבים שלנו ועוד דברים כאלה שמעולם לא שמעתי קודם – לא בבית ולא בבית הספר. כל הזמן חיזקו אצלנו דרך תכניות הלימוד את הזהות הישראלית, וההורים כמובן לא דיברו

אתנו על פוליטיקה ולא הסבירו מעולם למה הכפר שלנו מחולק, למה עובר דרכו גבול ומה ההבדל בינינו ובין בני דודינו בצד השני. בסופו של דבר שחררו אותנו החיילים, ואני וחבריי חזרנו הביתה מפוחדים וכאובים. ביום המחרת הזמין אותנו המושל הצבאי לשיחה. הוא כמובן שמע על התקרית מפי מלשינים – לא היה דבר שנסתר מפני הממשל הצבאי, שחדר לכל פינה בחיינו. הוא שאל על מה דיברנו עם החיילים הירדנים. גם הוא הרביץ לנו ונתן הרצאה על מדינת ישראל שהיא מדינתנו, והדגל הוא דגלנו, ואין לנו מה לחפש אצל החיילים הירדנים אלא להתרחק מהם. כשאבא שאל את המושל למה הרביץ לילדים הוא ענה לו: כדי שישכחו מה החייל הירדני סיפר להם ושלא יחזרו על המילים שלו באוזני אף אחד מהחברים שלהם.

המקרה הזה פקח את עיניי. הייתי עדיין ילד צעיר אבל התחלתי לשאול שאלות. אף אחד לא העז לענות לי, לא אבא ולא הדודים וגם לא המורים בבית הספר שהיו מברטעה. היחידים והראשונים שדיברו אתנו בגלוי על הנכבה ועל מה שקרה במלחמת 1948 היו המורים שבאו מחוץ לכפר, במיוחד מטייבה ומטירה. רק מאוחר יותר התברר לי שהם שייכים למפלגה הקומוניסטית ושלטונות ישראל הגלו אותם מכפריהם ושלחו אותם ללמד בכפרים נידחים. אבל מה שקרה בפועל הוא שהם היו אחראים לצמיחת התודעה הפוליטית שלנו ושל עוד תלמידים רבים ברחבי הארץ, שחיו בכפרים רחוקים ולא היו חשופים כלל לדיונים פוליטיים.

ילדות מאושרת

תמיד הייתה לי תמיכה מן המשפחה. כידוע, אצלנו הקרבה המשפחתית היא דבר שאין לו תחליף. המסורת של מגורים זה לצד זה, של עזרה הדדית, של השתתפות בשמחה ובאבל, של חום וידידות מפצה פעמים רבות על הלחץ והחדירה לפרטיות שגורמים לפעמים המגורים המשותפים והחשיפה המתמדת של כולם לכולם. אני נהייתי מן היתרונות האלה כבר מילדות. לא רק בני דודי ובני גילי תמכו בי אלא גם הדודים. דודתי ראבעה, שהייתה גננת, עזרה לי תמיד להכין שיעורים כשהתקשיתי בכך. דודי טאלב ומחמוד פינקו אותי

באותה תקופה ותמיד מצאתי אצלם נחמה. גם עומר, בן דודי מצד אימא, שעבד בתל אביב וחיכיתי לשובו בכל יום חמישי, מעולם לא בא בידים ריקות ותמיד הביא מתנות. אפשר לומר שילדותי הייתה מרופדת באהבה ובמסירות משפחתית. לא הרגשתי שחסר לי משהו, למרות שכאמור היינו עניים. אני ואחותי הבכורה ראודה היינו לעזר רב לאימא בעבודות הבית ובמיוחד בטיפול באחינו הקטנים ובעזרה בהכנת שיעורים; זה היה מובן מאליו שבמשפחה גדולה כל כך האחים הבכורים משקיעים זמן באחיהם הקטנים. הייתי הבן של המוכתאר, ובזה היו יתרונות אבל גם חסרונות. אחד היתרונות היה שיכולתי ללוות את אבא למפגשים ולפגישות מחוץ ליישוב, וכך יצא לי לנסוע הרבה ולראות את החיים מחוץ לברטעה. כל העת קיבלנו אצלנו בבית אורחים רבים, יהודים וערבים, ואבא הרשה לי להיכנס לחדר האורחים, לשבת אתם ולהקשיב לשיחות. זה נתן לי כוח והרבה ידע ששימש אותי בשנים הבאות. החיסרון היה שחלק מהילדים זרקו לעברי מילות גנאי על תפקודו של אבא כמוכתאר ולפעמים לגלגו עלינו וביקרו אותנו על דברים שמן הסתם שמעו בבית. את אלה הענשתי בדרכים שונות. בדרך כלל מנעתי מהם לשבת בשורות הראשונות בהקרנות הסרטים. כולם רצו להידחק ולשבת מלפנים, ואני הפעלתי אז את "כוחי" וסמכותי והתנקמתי בילדים שלעגו לי.

הסתפקנו במועט כמו רוב אנשי הכפר. במשק הבית גידלנו עופות לביצים ולבשר ואימא גידלה קצת ירקות בחצר. הייתה לנו פרה שחלבנו בכל יום ומהחלב הכינה אימא גבינה ולבאנה. קטפנו זעתר בהרים, מסקנו זיתים בעונה והכנו שמן זית. זה היה האוכל. בשר אכלנו בקושי פעם בשבוע, בימי שישי, עוף אחד שהתחלק בין כל בני המשפחה. אבל זה הספיק לנו, כולם היו כך. אני לא זוכר רעב. היינו מאושרים יותר מהיום. לא היו לחצים, לא היינו חשופים לעולם החיצוני כמו היום וקצב החיים היה אטי ורגוע. רצנו בהרים, שיחקנו בין העצים, הוצאנו את הפרות למרעה ונפגשנו ליד המעיין. אמנם עזרתי לאבא בעבודה אבל מצאתי גם זמן לשחק עם הילדים. שיחקנו בשכונה שלנו, לא הלכנו לשכונות אחרות, אבל לפעמים היינו מתגנבים לבוסתנים בברטעה המזרחית. בצד שלנו היו חסרים פירות ולכן מדי פעם הלכנו לקטוף מהפירות שלהם. אחד הילדים היה מטפס על עץ גבוה, להשקיף

ולהזהיר אותנו אם בעל הבוסתן מגיע, או אולי חייל ירדני. במקרה כזה המשקיף היה נותן סימן או צעקה וכולנו היינו בורחים. ככה בילינו את הימים אחרי הלימודים.

שיחקנו ב"יהודים וערבים" מבלי להבין בדיוק את המשמעות. לא ידענו הרבה, ידענו שהיהודים הם אויבים של הירדנים. ראינו שכאשר חיילים ישראלים מתקרבים החיילים הירדנים תופסים מיד עמדות ועומדים מולם עם הנשק. חוץ מחיילים לא ראינו כמעט יהודים בכפר. היה רופא אחד בחדרה שהיינו הולכים אליו לפעמים וזהו. כשהייתי בן שלוש-עשרה יצאנו לסיור מטעם בית הספר בקיבוץ ברקאי. זו הייתה הפעם הראשונה שביקרתי בקיבוץ. המרחק היה קצר כל כך אבל זה היה עולם אחר. סיירונו ברפת, בשדות, בין הבתים. סיפרו לנו שהילדים לא ישנים בבתי הוריהם אלא יש להם בתים בנפרד. התפלאנו מאוד על כך: איך ילדים עוזבים את ההורים שלהם? איך ההורים מרשים להם לישון מחוץ לבית? לא הבנו. מה שמשך את תשומת לבנו במיוחד היו האופניים. בכל פינה אנשים רכבו על אופניים. בכפר לא ראינו מעולם דבר כזה. אופניים? ואנשים מבוגרים רוכבים עליהם? ראינו ילדים משחקים בכדור על הדשא. אני חושב שהרגשתי פתאום קנאה, חשבתי שלהם יש הכול ולנו אין. יש להם מועדון, יש להם ספרייה, משחקים, הקיבוץ שלהם מטופח ויפה. לנו לא היו דברים כאלה.

הקיבוץ נתן לנו במתנה חמישה כדורים לבית הספר, אמנם משומשים אבל כדורים. חילקנו אותם לכיתות. מכיוון שכל שתי כיתות למדו יחד – כיתות א-ב יחד, כיתות ג-ד יחד – כל זוג כיתות לקח כדור. התחלנו לשחק בהפסקות במחניים ובכדורגל. הבנות לא השתתפו במשחקים, הן רק עמדו בצד והסתכלו. לא נתנו להן אפילו לגעת בכדור. משחק אחר היה רוגטקה שנקראה בערבית מטאטה (مطاطة) – גזיר עץ בעל שתי זרועות שעליהן הרכבנו גומייה ובעזרתה אפשר היה ליידות אבנים, או חץ וקשת שבנינו מעץ. באלה השתמשנו לציד ציפורים. לכל אחד הייתה גם "פחה" (فخة), מעין פח ברזל קטן שמטמינים אותו בעפר. זה היה תחביב של כולם. את הציפורים הבאנו הביתה ואימא בישלה. ציפורים קטנות אבל טעימות. ככה הוספנו לפעמים בשר לתפריט. מי שהקל קצת על המחסור היו הפועלים, שקיבלו רישיון לעבוד בתל אביב ובסופי שבוע היו חוזרים בידיים מלאות. שהותם בעיר הגדולה

השפיעה עליהם מאוד, ומלבד האוכל והמתנות הם הביאו גם סיפורים. כשאמרו "היינו בקולנוע" או "היינו בים ושחינו" זה נשמע לנו כמו אגדה. הדברים האלה משכו אותנו מאוד, ולא האמנו שיבוא יום וגם אנחנו נוכל לנסוע לתל אביב ולראות את הים.

והיו סיפורים מסוג אחר, סיפורים על צעירים מהכפר שברחו לירדן. הייתה תקופה כזאת, בעיקר בשנים 1957-1958. צעירים חצו את הגבול מזרחה כי רצו להצטרף למהפכה הלאומית הערבית. הם העריצו את גמאל עבד אל-נאצר וחשבו שאם יעברו לירדן יוכלו להגיע משם למצרים. ההערצה לנאצר הייתה מקובלת מאוד בקרב הערבים בישראל, שראו בו מנהיג לאומי שמביא גאווה וזוקף את קומתם של כל הערבים באזור. גם אני הערצתי אותו. בברטעה לא היה עדיין מכשיר טלוויזיה, וב-23 ביולי, יום המהפכה,¹⁰ היינו נוסעים לבאקה או לעארה כדי לראות את התהלכות ששידרו בטלוויזיה המצרית. לפעמים הלכנו לשם ברגל דרך השדות עם קבוצות של צעירים, לראות את נאצר נואם בטלוויזיה. אהבנו את הנאומים הארוכים שלו; עד היום אפשר למצוא תמונות של גמאל עבד אל-נאצר בבתי משפחות ערביות ברחבי ישראל. נאצר היה המנהיג הערבי הראשון שהפיח בנו תחושת לאומיות ושייכות לעולם הערבי שממנו היינו מנותקים ונתן לנו תקווה. הוא היה נואם במשך שעות וכולם היו יושבים מרותקים למסך הקטן. היה לו כושר רטורי יוצא מן הכלל והוא סחף את ההמונים. באחת הפעמים חזרנו לכפר נלהבים מנאום שלו. כתבנו על קרטונים קללות נגד המלך חוסיין והשטנו אותם על התעלה שהובילה לברטעה המזרחית. חשבנו שזאת דרך להביע הזדהות לאומית ערבית ולנקום במלך חוסיין, שנחשב אז בן חסותו של הקולוניאליזם הבריטי השנוא.

היו לנו בבית הספר מורים טובים מאוד. כאמור, בתקופת הממשל הצבאי נהגו השלטונות להגלות לאזור המשולש פעילים פוליטיים מכפרים בגליל, במיוחד פעילים של המפלגה הקומוניסטית, שהייתה אז הגוף הפוליטי המוביל בקרב הערבים בישראל. רבים מהם היו מורים. זה היה מעין עונש לאנשים שאי אפשר היה להעמידם לדין כי

---

10 מהפכת הקצינים ב-1952, שבה הופל השלטון המלוכני במצרים. נאצר היה אחד ממנהיגי המהפכה.

לא עברו על החוק, אבל רצו להרחיק אותם מפעילות פוליטית ולהזהיר אותם, אולי להתנקם בהם, אינני יודע. מכל מקום, בשנת 1959 נבחרה משום מה ברטעה לשמש מקום גלות וכך הגיעו אלינו מורים רבים. אולי הרעיון היה להעניש אותם, אבל דווקא הם, שבאו מהחוץ, השפיעו עלינו מאוד ולמדנו מהם המון. מפייהם למדנו לראשונה באופן מסודר על המפלגה הקומוניסטית, על המאבק נגד הממשל הצבאי ועל מצבם של הערבים האחרים בארץ. בדרך כלל פחדנו מאוד ממורים, הייתה כלפיהם יראת כבוד וגם פחד, וכשראינו מורה מתקרב אלינו ברחוב היינו בורחים כדי לא לפגוש אותו; אבל עם המורים האלה, הגולים, התיידדנו. הם השתלבו בכפר. כשבאו לא היה בברטעה אף קומוניסט, אבל כשעזבו – חצי הכפר הצביע למפלגה הקומוניסטית. לימים, כמה מן המורים הללו – נימר מורקוס, אבראהים חוסרי ומוחמד שרידי – כתבו בזיכרונותיהם על תקופת גלותם וציינו בחיוב רב את היחס שקיבלו מתושבי ברטעה.

כך חלפו להם ימי הילדות המאושרים. התחלתי להבין יותר ויותר באיזה מצב מסובך נתון הכפר שלי ובאיזה מצב מצויה משפחתי המורחבת. מישהו אחר, רחוק וזר, קבע קווי גבול ובכך חרץ את הניתוק בינינו. כשעברתי לבית הספר התיכון נפקחו עיני עוד יותר.

השכלה ופוליטיקה

בית הספר התיכון בטירה

בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי כבר לא הייתה לי סבלנות ללימודים. הייתי קצר רוח לעבור לתיכון, לבית ספר של גדולים. באותה תקופה הצטרכנו לבחור בין התיכונים בטירה, בטייבה, בבאקה אלגרכיה או בנצרת. אבא בחר בטירה מפני שדודי טאלב, בני הדודים שלי קוסאי, אחמד ומאזן וגם תלמידים אחרים מהכפר למדו שם והיו מרוצים. לאבא היו חברים טובים בטירה והוא סמך עליהם שידאגו לי. משפחת סוילח מנצור קיבלה אותי כאילו הייתי אחד מילדיה. ארבע שנים גרתי אצלם חניס אין כסף, בחדר נפרד בבית הישן שלהם. באותו בניין גרו בשכירות עוד עשרה תלמידים מיישובים שונים וכך יצא לי להכיר אותם ולהתחבר אליהם, ועם חלקם אני שומר על קשרי ידידות עד היום. אכלתי אצל משפחת מנצור ושיחקתי עם הילדים שלהם והם הפכו להיות כמו אחים שלי. עד היום המשפחה הזאת נחשבת בעיניי כמשפחתי השנייה. אני אוהב לנסוע אליהם, הם מבקרים אותי ואנחנו נפגשים באירועים ותמיד שמחים לראות זה את זה. בימים ההם פחדתי קצת מאבי המשפחה סוילח, שהיה ראש המועצה בטירה וראש חמולת מנצור, משום שנהג להופיע במפתיע בבית הספר ולשאול את המורים מה אני לומד ואם אני מכין את השיעורים כמו שצריך.

המורים העריכו אותי מאוד כי רובם הכירו את אבא שלי, אבל גם כי הייתי תלמיד טוב וחרוץ. חצי מהתלמידים באו מחוץ לטירה ואני ידעתי להתחבר לרובם, להתיידד ולעזור, ולפעמים ביקרתי אותם בכפריהם או הזמנתי אותם אליי לברטעה. היינו מעין שתי קבוצות – המקומיים מטירה והחיצוניים שבאו מכל אזור המשולש. היו עוד תלמידים מברטעה ובאופן טבעי התחברנו ונסענו יחד הביתה בסופי שבוע. בשנים ההן הכרתי תלמידים ואנשים רבים מכל הכפרים באזור וכמובן גם מטירה, ועם רבים מהם אני שומר על קשרי ידידות עד היום. אבל היה כלל אחד ברור: נאסר עלינו לחלוטין לקיים כל קשר עם הבנות בכיתה ובבית הספר. לא העזנו לדבר אתן או ללכת לבקר אותן. בכיתה הן ישבו לחדר ואנחנו לחדר ולא היה שום קשר בינינו. אפילו

בטיולים הן הלכו בנפרד. הן היו עשר ואנחנו הבנים כעשרים, ורובן היו חרוצות יותר מהבנים. אבל לצערי בגלל הלחץ המשפחתי והחברתי חלקן נשרו או התארכו במשך הלימודים, הפכו לאימהות ולעקרות בית ולא מיצו את יכולתן להמשיך וללמוד. אני שמח שכיום התקדמנו: החברה הערבית מבינה שהשכלת הבנות חשובה לא פחות מזו של הבנים, ורבות רבות מן הבנות שמסיימות תיכון בהצלחה ממשיכות בלימודים גבוהים.

תקופת בית הספר התיכון, בשנים 1968-1971, חיזקה אצלי את תחושת העצמאות והאחריות. זו הייתה הפעם הראשונה שיצאתי מהבית וגרתי לבד. נכון, חייתי עם משפחה, אבל לא עם המשפחה שלי. הכנתי שיעורים לבד ושמרתי על התקציב השבועי שלי מיום ראשון עד יום חמישי. התקופה הזאת חשפה אותי לקדמה שלא הייתה בכפר שלי, ובמיוחד לנפלאות החשמל. לא היה צריך ללכת לישון עם שקיעת השמש; אפשר היה להישאר בבית ולקרוא ולהכין שיעורים או לצאת, לבלות וליהנות. היו לנו חיי חברה. לפחות פעם בשבוע הלכתי לקולנוע, שיחקתי כדורגל וצפיתי במשחקים של קבוצת טירה, ולפעמים גם יצאנו עם החברים לבלות בערים הגדולות. כל זה היה חסר לצעירים בגילי שלמדו בתיכון קרוב וחזרו הביתה מדי יום.

בטירה נוכחתי לדעת שרמת הלימודים בבית ספרנו בברטעה הייתה נמוכה מאוד ולכן עשיתי מאמץ כפול ומכופל ללמוד היטב. רציתי להשיג את התלמידים הטובים, ואכן כבר בשליש השלישי של כיתה ט' הייתי בין הטובים בכיתה וכך המשכתי עד י"ב. בחינות הבגרות היו קשות אבל עברתי אותן בהצלחה. בשנים ההן גם נחשפתי לפוליטיקה וללאומיות. עם פטירתו של נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר ב-1970 נערכה בטירה תהלוכה גדולה לאות אבל והזדהות והצטרפתי אליה. כשחזרתי הביתה סיפרתי לאבי בהתלהבות רבה על התהלוכה ועל הסיסמאות שקראנו בה: קראנו שנמשיך את דרכו של נאצר וצעקנו את הקריאה המקובלת *بالروح بالدم نفديك يا شهيد!* – ברוח וכדם נפדה אותך, שהיד! אבא שמע בפנים חתומות ולא הגיב. היום אני מבין שלמעשה הסכים בשתיקה עם פעילותי, אבל אולי לא רצה לעודד אותי יותר מדי. הצטרפתי לנוער המפלגה הקומוניסטית בטירה ובמפגשים שמענו הרצאות שפקחו את עיניי והעניקו לי חינוך פוליטי חדש שקודם

לכן כמעט לא נתקלתי בו. באותם ימים מק"י, המפלגה הקומוניסטית הישראלית, שהייתה מפלגה מעורבת של יהודים וערבים, הייתה כוח פוליטי מוביל בקרב החברה הערבית. תנועת הנוער שלה, בנק"י (ברית הנוער הקומוניסטי), הייתה מסגרת חברתית כמעט יחידה שאליה יכולנו להשתייך ולקבל חינוך פוליטי שההורים ובתי הספר לא העזו לתת. העיתונים שהוציאו לאור והפעילות התרבותית שארגנו אנשי המפלגה מילאו חלל גדול שהיה לנו וצמא לדעת על זהותנו, על ההיסטוריה שלנו ועל התרבות הערבית. מק"י האמינה ועדיין מאמינה בשותפות ערבית-יהודית שוויונית וגם בלאומיות הערבית, והנחילה לבני הנוער את הערכים הללו. בין מנהיגיה היו סופרים ומשוררים כאמיל חביבי, תופיק טובי ותופיק זיאר, שאת כתביהם קראנו ולמדנו מהם רבות. נסעתי הביתה אחת לשבוע. כמו עשרות התלמידים האחרים מוואדי עארה שלמדו בטירה, חזרתי לברטעה בשבת בצהריים דרך טול כרם, במוניות פלסטיניות שאז היה להן אישור לנסוע בישראל. זה היה כבר אחרי מלחמת 67' והדרך הייתה פתוחה. טול כרם הייתה העיר הפלסטינית הגדולה באזור; היו בה בתי קפה וחנויות ואפילו קולנוע, והיא חזרה להיות עיר מחוז עבורנו באותה תקופה, כפי שהיה בימי המנדט. הנסיעה הזאת הייתה קצרה וזולה יותר מהנסיעה באוטובוס אגד דרך צומת רעננה וכפר סבא, וכך גם לא הוכרחנו לצאת ביום ראשון בחמש בבוקר כדי להגיע בשמונה לבית הספר. הנסיעה בשבת אפשרה לנו לעתים לראות בקולנוע בטול כרם סרטים ממצרים, סוריה ולבנון, לקנות עיתונים וספרים בערבית ולאכול במסעדות הזולות שם. בכיתה י"א היה לנו מפגש חווייתי עם נוער יהודי בגבעת חביבה. זו הייתה הפעם הראשונה שהשתתפתי במפגש כזה מאז התחזקו בתוכי הסקרנות והשאיפה לדו-קיום. מצא חן בעיניי המקום, שהיה מטופח וירוק ומסביר פנים, ואולי כבר אז החלטתי בלבי שיום אחד אעבוד שם. מארגן המפגש היה צבי אטקין, מוותיקי העובדים בגבעת חביבה, חבר קיבוץ חצור, שדיבר והבין ערבית. אחר כך עברתי לצדו שנים רבות, עד פטירתו. במפגש ההוא פגשתי לראשונה את מוחמד ותד ואנשים אחרים ממפ"ם שהרצו בפנינו, וחשבתי הרבה על הדומה והשונה בין מק"י למפ"ם. מוחמד ותד מג'ת היה ידיד המשפחה שלנו, מבוגרי הנוער הערבי החלוצי שהפך לפעיל מרכזי במפ"ם ונבחר מטעמה לכנסת.

הוא הרבה לכתוב בעיתונות המפלגתית הערבית והעברית ושלח ידו גם בספרות. ותד נספה בתאונת דרכים טרם זמנו. במשך חיי הצבעתי גם למק"י וגם למפ"ם, ולפעמים גם למפלגות אחרות. נסענו יחד עם התלמידים היהודים לטיול בעכו וזו הייתה הפעם הראשונה שביקרתי בעיר היפה הזאת. המפגש והטיול פתחו לפניי אופקים חדשים.

הייתי קשור לנוער המפלגה הקומוניסטית בטירה, והיה נהוג שרכזי המפלגה מכינים כבר מכיתה י"א את התלמידים המתעתדים לצאת ללימודים גבוהים בגוש הקומוניסטי. היו קורסים מיוחדים והרצאות על המפלגה ועל ברית המועצות ואפילו לימדו אותנו רוסית קלה. דיברנו על הדרכים להתחבר לסטודנטים מכל העולם ולהכשיר את עצמנו למנהיגות כשנחזור. דבר חשוב שהתבקשנו לעשות היה לשכנע את הורינו להצביע עבור המפלגה. צריך לציין שרוב הסטודנטים הערבים בשנות השישים והשבעים למדו בגוש המזרחי, בגלל קשיי קבלה ללימודים בישראל וגם מפני שזכו למלגות וחזרו אלינו כרופאים וכעורכי דין. זה אחד מהישגיה הטובים והמרשימים של המפלגה הקומוניסטית. הרעיון לצאת ללימודים בחו"ל מצא חן בעיניי. באחד הימים חזרתי הביתה וסיפרתי לאבי על תכניותיי. הוא קיבל את החלטתי בתדהמה אך לא הביע דעה. אמי לעומת זאת שללה את הרעיון מיסודו, ואני כמובן ויתרתי. יכולתי להיות הסטודנט הראשון מהכפר שנסוע ללמוד בחו"ל. לדעתי הפסדתי הזדמנות פז, אולי הייתי חוזר רופא וחיי היו שונים.

סטודנט בתל אביב

לאחר שסיימתי את לימודיי בתיכון והלימודים בחו"ל ירדו מעל הפרק, היה ברור לי שאלמד באוניברסיטה בישראל. מעטים יצאו מברטעה לעולם האקדמי בשנים ההן, אבל אני כבר הבנתי שזו תהיה הדרך שלי להתקדם, לרכוש מקצוע ולפתוח ראש ועיניים לעולמות אחרים. המודל שלי לחיקוי היה בן דודי קוסאי, שהיה לי חבר ומדריך (אז לא ידענו שנהיה גם מחותנים). הוא כבר עמד לקראת סיום לימודיו באוניברסיטת תל אביב והחלטתי להתייעץ אתו. היו עוד שניים מהכפר שלמדו באוניברסיטה, עומר מדלג' ואחמד ג'בר, ואני הייתי הרביעי.

קיבלתי ציון גבוה במתמטיקה בבגרות ורציתי להמשיך ללמוד מתמטיקה במטרה להיות מורה. גם אבא רצה מאוד שאהיה מורה. זה היה המקסימום שצעיר ערבי יכול היה לשאוף אליו באותם ימים, ולצערי גם כעבור ארבעים שנה המצב לא השתנה בהרבה. דווקא קוסאי הוא שהזהיר אותי ואמר שמכיוון שסיימתי מגמה הומנית ולא מדעית הלימודים הגבוהים יהיו לי קשים מדי. זו הייתה הפעם הראשונה, ואולי גם האחרונה, שלא שמעתי בקולו. התקבלתי לחוג למתמטיקה. לא הצלחתי לקבל חדר במעונות ולכן נאלצתי לישון אצל קוסאי בחדרו השכור ביפו או לחזור הביתה בסיום כל יום לימודים.

חודש לאחר תחילת הלימודים הרגשתי שאני עומד להיכשל, שזה קשה לי ולא בשבילי. דיברתי עם קוסאי ואמרתי לו, "אני מצטער ומתנצל שלא שמעתי בקולך. אני רוצה שתמליץ לי על חוג אחר, שיהיה יותר קל ומתאים לי, מפני שלא אחזור לכפר ואגיד שנכשלתי. אבא יכעס עליי ויתאכזב ממני". קוסאי חייך והבין אותי, היה לו חיוך מקסים והוא היה אדם טוב ונעים הליכות שכולם אהבו. הוא הציע לי לעבור לפקולטה למדעי הרוח, לחוגים לשפה הערבית ולהיסטוריה של המזרח התיכון. הוא גם לקח על עצמו לבשר לאבא שלי על השינוי הפתאומי. הופתעתי כשאבא קיבל את הדברים בהבנה וכל החששות שלי שהוא יכעס התבררו. הוא רק אמר לי: התקציב שלי מספיק לשלוש וחצי שנות לימוד, אתה לא מושך את זה יותר. ובאמת, בסמסטר השני התקבלתי לחוגים החדשים וגיליתי שהנושאים מתאימים לי והלימודים אהובים עליי. הקורס הכי קשה היה הדקדוק הערבי, שאותו לימדו אותנו בעברית וכתבו את ההטיות השונות באותיות אנגליות. זה היה מוזר מאוד, אבל עברתי אותו בהצלחה. הבעיה הגדולה שלי אז והיום הייתה השפה האנגלית. כדי לקבל את התואר הייתי חייב להוציא פטור מאנגלית. בתיכון קבלתי ציון טוב באנגלית אבל באוניברסיטה לא הלך לי אתה, היא נתקעה לי בלשון, וגם בכתיבה לא הצטיינתי. בגלל לימודי האנגלית חלפה שנה נוספת לפני שקיבלתי את הזכאות לתואר. תקופת האוניברסיטה הייתה אחת התקופות היפות בחיי. האווירה הטובה, הקמפוס רחב הידיים והמפגש עם התרבות הישראלית היו עבורי חידוש מרענן ורציתי לנצל כל רגע שאני שם כדי לספוג עוד ועוד. חשובה ביותר הייתה עבורי גם החשיפה המשמעותית למחשבה

הפוליטית באוניברסיטה. התחלתי ללכת לכל הרצאה או פעילות שיכלו להעשיר אותי, ובהדרגה גיבשתי ועיצבתי לי השקפת עולם וגישה פוליטית משלי. אהבתי לשמוע הרצאות כלליות ותיאורטיות בפקולטה למדעי המדינה והלכתי גם למפגשים של חוגי שמאל כמו אוונגארד, של"י, מק"י ומפ"ם.

שאלות של זהות

המפגש עם החברה היהודית הישראלית עורר שאלות חדשות שקודם לכן לא העסיקו אותי באשר לזהות שלי כערבי, לשייכותי האתנית והלאומית, למעמד שלנו במדינה ולאפליה שחווינו. אמנם כבר בתיכון השתתפתי בהפגנות ובפעילויות פוליטיות שונות, אבל זה היה בתוך החברה הערבית. עכשיו הרביתי לשוחח ולהתווכח עם סטודנטים יהודים, וכבר אז, ברוב המקרים שבהם התפתח דיאלוג הייתי קודם כול מקשיב ורק אחר כך עונה ומנסה לגשר ולפשר, מבלי לוותר על דעותיי, על זהותי ועל הכבוד שאני רוחש לחברה שאליה אני משתייך. ניסיתי להשתלב בחברה האוניברסיטאית והישראלית, לא כדי להתבולל בה חלילה אלא כדי להכיר אותה היטב, ללמוד ממנה מה שראוי ללמוד ולנסות למצוא את שביל הזהב בין היותי בן לקבוצת מיעוט ערבית במדינה ובין הרצון לחזק את האזרחות שלי. תמיד הרגשתי והדגשתי שאזרחותי אינה חסד אלא זכות, שאני וחבריי בני הארץ הזאת ולא זרים בה או מהגרים אליה.

לא אכחיש שהיו לי קונפליקטים פנימיים בעניין הזהות והשייכות לעם הפלסטיני ולאומה הערבית. האמירה המפורסמת של חבר הכנסת דאז מטעם מפ"ם עבד אל-עזיז זועבי, "עמי נמצא במלחמה עם המדינה שאני שייך אליה", לא הייתה בעיניי קלישאה אלא מציאות יומיומית שהייתי צריך להתמודד אתה באוניברסיטה, ואז לא היו לי מספיק כלים לשם כך. זועבי היה מנהיג מסוג חדש – צעיר ומשכיל שהשתלב במפ"ם והיה לימים סגן שר הבריאות, התפקיד הבכיר ביותר שערבי הגיע אליו באותם ימים במערכת הממשלתית. לדעתי, אם מדינת ישראל הייתה משכיילה באמת לקיים שוויון אזרחי, לקדם את הכפרים ולשלב עוד ועוד אנשים דוגמת זועבי בשלטון, הזהות הישראלית שלנו הייתה

מתחזקת בשנים ההן. אבל בכל פעם שחזרתי לכפר נוכחתי לדעת שאנחנו עדיין חיים בלי חשמל ובלי מים זורמים, שבתי הספר ברמה נמוכה והתשתיות כמעט לא קיימות. זה היה ניגוד מוחלט להתפתחות הגדולה שראיתי בתל אביב, העיר המודרנית. אין ספק שזה החליש את הזהות הישראלית שלי וחיזק את תחושת הקיפוח והאפליה.

היו לי הרבה חברים יהודים, אני נוח להתידד וגם הייתי סקרן להכיר אותם מקרוב. אפילו ניסיתי להתחבר למרצים וללמוד מהם יותר ממה שלימדו בכיתה. בחוג לגיאוגרפיה פגשתי במקרה את ד"ר אבשלום שמואלי והתברר שהוא מכיר את אבא שלי בעקבות מחקרים שעשה במשולש. הוא שילב אותי בעבודת מחקר שניהל אז על הבדואים בנגב ולקח אותי אתו לסירורים באזור ערד. זו הייתה הפעם הראשונה שפגשתי את החברה הברואית. אמנם הכרתי כמה בדואים שלמדו אתי בתיכון, אבל בנגב לא הייתי מעולם. כשביקרתי אצלם לראשונה כאב לי הלב על צורת חייהם שנפגעה, על המצב שהם היו נתונים בו אז – זניחת המסורת ארוכת השנים של חיי נוודות וחקלאות במדבר ותחילתם של תהליכי מודרניזציה שלא נעשו באופן טבעי ומסודר וגרמו למשברים רבים, בעיקר בקרב הצעירים, תהליך שטרם הסתיים ונמשך עד היום. התחלתי לפעול בוועד הסטודנטים הערבים. הרגשתי שאני יכול לתרום לקידום עניינינו המשותפים. בבחירות בשנת '72 זכיתי ברוב קולות ונבחרתי למזכירות הוועד מטעם רשימת סטודנטים עצמאית שלא הייתה מזוהה פוליטית. התפקיד נתן לי הזדמנות לעזור לסטודנטים הערבים במלגות ובמעונות וגם לקיים פעילות תרבותית ערבית בתוך הקמפוס. הזמנו מרצים ואורחים ערבים להרצות בפני הסטודנטים וערכנו ערבי תרבות משלנו בתוך האוניברסיטה, שהקצתה לנו כיתות לשם כך. אז נחשפתי לראשונה באופן מוחשי לפעילות הימין, שבאותה תקופה התחזק בקמפוס וניסה להתגרות בנו. ויכוחים קולניים רבים היו אז בינינו, אבל לדעתי לא הגענו אז לאלימות המילולית הקשה שיש היום ולא היה אז לגיטימי לערער על האזרחות שלנו ועל זכותנו ללמוד, למשל. בוודאי לא שמענו אז "הצעות נדיבות" להעביר את המשולש למדינה הפלסטינית.

לחצנו על אגודת הסטודנטים באוניברסיטה לסייע לסטודנטים הערבים במציאת דיור. זו הייתה בעיה רצינית כי בעלי דירות רבים בתל

אביב לא הסכימו להשכיר אותן לערבים ומספר המקומות במעונות היה מוגבל. לאחר מאמצים אדירים שכרה עבורנו האגודה חדרים באזור כיכר דיזנגוף. גרנו שם עשרים וארבעה סטודנטים כפריים, חלקם מכפרים שאין בהם חשמל, מהכפר היישר למרכז המודרניות בארץ. בערבים הרבינו להסתובב בין בתי הקולנוע ובתי הקפה, עד שבן דודי קוסאי הבחין בכך והתערב. הוא הזהיר אותי לא להזניח את הלימודים ולא להיעדר מהשיעורים. בסוף השנה ההיא רק שמונה מאתנו הצליחו לעבור לשנה ב', ואני הייתי אחד מהם. זאת למרות שבמהלך הלימודים הייתי חייב לעבוד לפרנסתי. בשעות הלילה עבדתי במסעדות, בסופי השבוע עבדתי בחברת הטוטו ובכל מיני עבודות מזדמנות אחרות, העיקר שלא אצטרך לבקש כסף מהורים, שחיו בצמצום והיו להם עוד שישה ילדים צעירים ממני לפרנס. צעירים רבים מהכפר עבדו בתל אביב וחזרו לכפר בסופי השבוע. רובם עבדו בשוק הכרמל או במסעדות. האנשים האלה היו לי לעזר ולחברה טובה בערבים, במיוחד בן דודי מאזן.

הביקור הראשון שלי בבית משפחה יהודית היה אצל סטודנטית מבת ים שלמדה אתי והתיידדנו. הלכתי אליה כדי להכין עבודה יחד. זו הייתה משפחה קטנה, לא כמונו. היה להם בית קטן יחסית, נקי ומסודר, ולכל ילד חדר משלו. לא יכולתי להימנע מהשוואות: אצלנו ישנו כולם יחד בשני חדרים. כאן המטבח היה פתוח לחדר האורחים, לעומת הבית שלנו שבו המטבח היה סגור וחדר האורחים נפרד לגמרי, שחס וחלילה לא יראו האורחים את האישה. היו להם טלוויזיה וספרייה – פשוט בית שונה לגמרי ממה שהכרתי. והדבר המדהים ביותר: אף אחד במשפחה לא התרגש מזה שהבת שלהם הביאה אורח ולא אורחת, ועוד ערבי!

הכנו את העבודה ואימא שלה קראה לנו לאכול ארוחת צהריים. ישבנו לשולחן עם אבי המשפחה, אחיה של הבחורה וחברה שלו. על השולחן היו צלחות, ליד כל אחת מהן מזלג וסכין. הארוחה הייתה מורכבת משניצל, סלט, ציפס, זיתים ומרק. לא היה לחם. חשבתי לעצמי, איך תיתכן ארוחה בלי לחם? ואיך אוכל במזלג ובסכין, שאני לא רגיל להשתמש בהם? ניסיתי לחתוך את השניצל – ללא הצלחה. ניסיתי ללכוד זית במזלג – ללא הצלחה. ואז האם הבחינה במצוקתי והצילה אותי. היא קמה ממקומה והביאה פיתה, מילאה אותה בשניצל, בסלט ובציפס ונתנה לי לאכול. עד היום יש לי קשרים עם המשפחה הזאת.

בשנה האחרונה ללימודי גרתי במעונות והכרתי בחור יהודי שעלה במלחמת יום כיפור הוא נפצע וביקש שאשה אתו בבית החולים כי אשתו הייתה בהיריון מתקדם ולא יכלה לטפל בו. הוא שכב בבית החולים זמן רב ויום אחד אבא שלי החליט לבקר אותו ואותי. ישבנו ליד מיטת חברי הפצוע ולפתע הופיעו האחים של אשתו לבושים במדי צה"ל והתחילו לצעוק לעבר אבא, שלראשו היו כאפייה ועקאל: לא רוצים ערבים פה! אני וחברי ניסינו להסביר להם מי אני, להסביר שזה אבא שלי, אבל הם לא שמעו את קולנו והמשיכו לצעוק. אבא עזב את המקום בכעס ובעלבון למרות שחברי התנצל והתחנן שישאר. כעבור שבוע אבא ביקר אותנו שוב, הפעם בשעות הצהריים, ואז פגש את חמיו של חברי. הוא היה אדם מבוגר, חקלאי מאזור השרון שמוצאו מתימן. אבא והוא התחילו לדבר על הגשם ועל האדמה ועד מהרה מצאו שפה משותפת. ניצלתי את ההזדמנות לספר לו על ההתנהגות של הבנים שלו. הוא הופתע והתנצל ואחרי זמן מה הביא את כל משפחתו לבקר אצלנו בכפר. מאז שתי המשפחות נשארו בידידות. הסיפור הזה גרם לי לחפש דרכים לשנות תפיסות מוטעות בין יהודים לערבים, ואת זה אני בעצם מנסה לעשות גם כיום.

בתום לימודי, בשנת 1974, הזמנתי את אבי וכמה מנכבדי הכפר לבוא ולהשתתף בטקס חלוקת התארים. הם התיישבו בשורה הראשונה, לבושים בלבוש המסורתי, ובלטו מאוד בקהל. הטקס כלל קונצרט והמנצח עמד על הבמה, במרחק קצר מהשורה ראשונה, וכמובן הפנה את גבו לקהל. פתאום קמו חלק מהמלווים בני המשפחה ועזבו את האולם במחאה. הם הרגישו מושפלים מפני שהמנצח הפנה אליהם את גבו ולא את פניו. זו הייתה להם הפעם הראשונה שישבו באולם שנערך בו קונצרט. היום קוראים לזה "פער תרבותי".

מעצר

אני רוצה לספר כאן סיפור שאפילו אנשים קרובים אליי לא מכירים ואני לא מרבה לדבר עליו או להיזכר בו. בקיץ 1974 למרתי אנגלית בקורס בתל אביב, כי כאמור הייתי חייב להשיג פטור באנגלית כדי

לקבל את התואר הראשון. לילה אחד, בחדרי במעונות, שמעתי פתאום דפיקות בדלת. כשפתחתי ראיתי לפניי אנשי שב"כ ומשטרה. אחד מהם אמר לי – אתה קשרת קשר עם פת"ח בלבנון, אנחנו לוקחים אותך לחקירה. נבהלתי. מעולם לא הייתי מעורב בדברים כאלה ולא ידעתי על מה הם מדברים. בחקירה שאלו אותי על אחד מחבריי לכיתה בתיכון, שנסע ללמוד בחו"ל ובארבע השנים שחלפו מאז לא ראיתי אותו ולא שמעתי ממנו. התברר שהסטודנט הזה הצטרף לפת"ח ורשם אותי ועוד כמה חברים מהכיתה כאילו גייס אותנו לפת"ח מהארגון בלבנון. במתקני השב"כ מצאתי עוד שמונה או תשעה מתלמידי הכיתה שלנו, כולנו נחקרנו באותו עניין. כחודש ימים הוחזקנו במעצר בפתח תקווה ובמהלך הזמן הזה חקרו אותנו כמה פעמים. אבל כמו שעצרו אותנו במפתיע כך גם שחררו אותנו, יום אחד, פתאום, בלי כתבי אישום ובלי משפט. הם השתכנעו שהבחור לא גייס אף אחד מאתנו ולא דיבר עם אף אחד, ורק רשם את השמות שלנו כדי להוכיח את עצמו ולקבל תגמול.

המעצר הקשה הזה נמשך עשרים ושבעה ימים. הוא השפיע עליי מאוד וגם על אבא ואימא. עינו אותנו, הרעיבו אותנו, צעקו עלינו בחקירות, סגרו אותנו בבידוד למשך ימים ארוכים. כולנו ענינו אותה תשובה ונשבענו שלא עשינו כלום.

עם החבר שבגללו נעצרנו נפגשתי אחרי הסכמי אוסלו ויש בינינו קשרים טובים.

אני לא אוהב לדבר על האירוע הזה, למרות שהתרחש לפני ארבעים שנה. עדיין קשה לי להיזכר במה שעברתי. אבל אני חייב להודות גם שזה נתן לי איזשהו מעמד בחברה – ריארד נעצר על רקע לאומני, על רקע ביטחוני...

מאז סיום לימודיי באוניברסיטה המשכתי ללמוד ולהשתלם בכל הזדמנות שהייתה לי, הן כמורה והן בעבודתי הקשורה ביחסי יהודים וערבים. אמנם לצערי לא המשכתי ללמוד לתואר מתקדם, אבל למדתי בקורסים רבים והרחבתי את השכלתי.

המורה לאזרחות

ב־1974 חיפשו מורה לחטיבת הביניים בכפר קרע. זה נודע לי במקרה – בכל חופשת קיץ, כדי לחסוך כסף, הייתי עובד בבניין עם קבלן מכפר קרע בעין שמר ובגבעת חביבה. עבד אתי מורה ששמו אחמד עבאדי, שהפך לחבר טוב ולימים גם למנהל בית הספר שלי. הוא סיפר כי בבית הספר שבו הוא מלמד חסר מורה לערבית לשנת הלימודים הקרבה. מיד התקשרנו למנהל דאז, עבדאללה קורבי, שהיה מנהל מצוין ואהוד, והוא אמר לי: תבוא באחד בספטמבר. כך נפתח מסע שנמשך למעלה משלושים שנה. הייתי צעיר המורים, בקושי בן עשרים ושתיים. זה היה בית ספר חדש וקטן, צומח וטוב, ובין המורים שררה אווירה טובה. הייתי חייב להצטיין, מפני שבאתי מחוץ לכפר קרע ולא רציתי שיגידו שהמורה שבא מבחוץ לא מלמד טוב. לכן השקעתי המון ובאותה שנה למדתי גם לתעודת הוראה באוניברסיטת חיפה כדי לקבל רישיון הוראה. הייתי אז מן המורים המעטים שהיה להם רישיון הוראה. התחברתי מאוד לבית הספר, למורים, לתלמידים וגם להורים. ברבות הימים זכיתי ללמד גם כמה מילדיהם של התלמידים שלי. אהבתי את העבודה ואת בית הספר ולא חשבתי מעולם ללמד במקום אחר. כפר קרע שוכן לא הרחק מברטעה, מעבר לכביש הראשי. בשנים הראשונות נאלצתי לעתים קרובות ללכת ברגל עד בית הספר, או לפחות עד הכביש הראשי של ואדי עארה, מרחק כשמונה קילומטרים, או שנסעתי בטרמפים. אבל רוב המכוניות יצאו מברטעה מוקדם, בחמש או שש בבוקר, עם הפועלים שעבדו במרכז הארץ. אני הייתי צריך לצאת בשעה שבע ואז לא היה כמעט מי שייקח אותי, ולכן הלכתי ברגל.

כידוע, רבים מהאקדמאים הערבים אינם מוצאים עבודה שמתאימה לכישוריהם. מוסדות רבים סגורים בפנינו ובזמני לא היו אפשרויות תעסוקה רבות, ודאי לא לבוגר החוגים לערבית ולמזרח התיכון. כפר קרע הוא יישוב שמחבק את הזר, את מי שבא מבחוץ. הכפר במצב כלכלי טוב יחסית לשכניו, יש בו הרבה אקדמאים פעילים בכל התחומים – רוב תלמידיי המשיכו לאקדמיה – והנשים עובדות ולומדות לא פחות מהגברים. המשרה הזאת הייתה הזדמנות של ממש, ולימדתי ערבית

במשרה מלאה. כשהתחלתי לעבוד בגבעת חביבה כמה שנים אחר כך, ב-1980, צמצמתי בהדרגה את משרת ההוראה ובסופו של דבר לימדתי אזרחות בהיקף של שלישי משרה. במשך כשלושה עשורים לימדתי אלפי תלמידים את מקצוע האזרחות. לא קל ללמד בבית ספר ערבי על אזרחות ישראלית, אבל כשאני מביט לאחור נדמה לי שמצאתי את שביל הזהב, ובהמשך אפרט כיצד. ניסיתי ליישם בבית הספר דרכי הוראה חדשות שלא היו מקובלות אז. רוב ההוראה הייתה פרונטלית: המורה מדבר והתלמידים כותבים וכמעט שאין דיאלוג ביניהם. מורים, במיוחד במקצועות רגישים כמו המקצוע שלי, לא אהבו שהתלמידים שואלים שאלות ודאגו רק שישננו את החומר ויעברו את הבחינות. אבל אני הכנסתי עבודה בקבוצות ועבודה עצמית והייתי קשוב מאוד לתלמידיי. אהבתי אותם והם החזירו לי אהבה, אפילו הערצה. השקעתי מאמצים בהכנות לשיעורים, הרביתי ללכת להשתלמויות כדי להתקדם וללמוד עוד והיה לי גם קשר טוב עם משפחות התלמידים.

התלמידים והורים, הנהלת בית הספר וחבריי המורים העניקו לי בית חם. בית הספר הפך עבורי למעגל חברתי. היינו חבורה של מורים צעירים ורווקים, התחברנו בינינו ובילינו הרבה יחד מחוץ לשעות הלימודים. לפחות פעם בשבוע היינו נפגשים אצל מישהו מהקבוצה, אוכלים ושותים ויוצאים לבלות. היינו חבורה של גברים בלבד: הייתה אז בבית הספר רק מורה אחת, אולי שתיים – למלאכה ולבישול; רק באמצע שנות התשעים התחילו להגיע מורות לחטיבת הביניים, ועד אז לימדו בעיקר ביסודי. אנחנו, המורים הגברים, טיילנו יחד והשתתפנו בשמחות המשפחתיות של חברינו המורים. אחד מאתנו היה חובב ציד ואחת לשבועיים יצאנו לצוד בשדות. בטיולי השטח האלה הגיפ שלי עזר לנו מאוד. שיחקנו יחד כדורגל והלכנו למשחקים. היה בינינו איש צעיר, פעיל ודינמי, מן המובילים בתוכנו, יוסף זייד שהיה חברי הקרוב. הוא נפטר בגיל צעיר מדום לב והדבר שבר אותנו והשפיע מאוד על הקבוצה שלנו. למרות שעברו כל כך הרבה שנים, עד היום אני עוד זוכר אותו לטובה.

קבוצת המורים הזאת עזרה לי בכל פעילות שעשיתי במשך השנים בגבעת חביבה. רבים מחבריה השתתפו בהשתלמויות שערכנו וגם בספורים הלימודיים בחו"ל, וכך גם הנשים שלנו הכירו זו את זו והקשר

בינינו התחזק עוד יותר. עד היום, כשכולנו מבוגרים וסבים לנכדים ורובנו יצאנו לפנסיה, אני שומר על קשרים חמים וטובים עם החבורה ההיא.

המורה בחברה הערבית

בעשורים האחרונים עבר מעמד המורה בחברה הערבית שינויים ותהפוכות. בעבר היה המורה מוביל ומנהיג חברתי. הוא התבלט בין אנשים שלא למדו ורבים מהם לא ידעו קרוא וכתוב. המורה המשכיל והמלומד היה הפנים של היישוב הערבי, נציגו כלפי חוץ וגם בעל סמכות פנימה. רוב ראשי המועצות הראשונים בשנות השבעים והשמונים היו מורים. אני חושב שכיום השכבה האינטלקטואלית והמשכילה שלנו, ובכלל זה המורים, לא עושה די למען החברה. אקדמאים מוערכים אינם משתתפים באירועים ציבוריים ואינם פועלים לשינוי בתוך יישוביהם וגם לא לשינוי ברמה הארצית. דוגמה מובהקת לכך היא החמולתיות בזמן בחירות. אפילו התושבים המשכילים ביותר, בוגרי אוניברסיטאות, דוקטורים, רופאים ובעלי מקצועות חופשיים נכנעים לצו החמולתי ומצביעים לראש החמולה, שלפעמים לא סיים אפילו בית ספר תיכון. כיבוד מסורת הוא דבר חשוב, אבל התאבנות והישענות על ערכים ישנים מזיקות לחברה ומונעות התקדמות. הייתי מצפה שדווקא האנשים המשכילים, הפתוחים לעולם ולמודרניות, ינהגו אחרת; אבל לצערי הם מכופפים ראש וכובלים את עצמם בכבלים החברתיים. אמנם בשנות התשעים נעשו ניסיונות לארגן רשימות מקומיות על-מפלגתיות וחוצות חמולות של צעירים בעלי השכלה, אבל הם לא צלחו. התופעה הזאת מפריעה וכואבת לי מאוד, כי למרות ההשכלה והמודרניזציה, במקום לקדם את היישובים רבים מאתנו חוזרים לאחור.

תופעה נוספת שקשורה למורים ואי אפשר להתעלם ממנה היא אופן המינוי שלהם. מינויי מורים כרוכים בשיקולים פוליטיים וביטחוניים שאפילו לא מנסים להסתיר אותם. עד לפני שנים לא רבות, רוב המורים והמנהלים התמנו בפרוטקציות, דרך קשרי משפחה לראש הרשות והבטחות בתקופת בחירות. לכן רמת הלימודים הייתה נמוכה מאוד. מנהלים התמנו במכרזים פיקטיביים ורבים מהם, שלא היו בעלי תעודת

הוראה או תואר אקדמי, התמנו לתפקיד בגלל קרבת משפחה לראש הרשות או בגלל לחצים משפחתיים. בה בעת גם השב"כ התערב במינוי מורים או בפסילתם מטעמים פוליטיים. היו תקופות, במיוחד בשנות החמישים והשישים, שבהן מורה פחד לדבר בכיתה על נושאים "רגישים" מחשש שמישהו מהתלמידים ילשין עליו. כך במשך שנים רבות לא התקיימו בבתי הספר הערביים דיונים באירועי היומיום והאקטואליה, מחשש שהדיון יגלוש לפוליטיקה. מורים גם חששו להתעמת עם תלמידיהם הצעירים ולהתווכח איתם על עמדות פוליטיות. היו מקרים רבים שבהם פוטרו מורים על רקע פוליטי. גם לאחר ביטול הממשל הצבאי, ממש עד לשנים האחרונות, עדיין שמענו מדי פעם על פיטורי מורה זה או אחר בגלל הוראת השב"כ, או על אזרחים שנפסלו לתפקידי הוראה מפני שהשתייכו למפלגה שלא מצאה חן בעיני השלטון או התבטאו בפומבי באופן שבעיני מישהו פגע במדינה. אני כמוכן שולל מכול וכול את ההתערבות הזאת. לא הרגשתי אותה על בשרי, אבל היו הרבה מקרים כאלה סביבי. אני זוכר מורה לספרות עברית שלימד שיר שהיה חובה בתכנית הלימודים, 'אל הציפור' של ביאליק. הוא תיאר את הכותב באוזני תלמידיו כפליט פלסטיני שמשתוקק לשוב אל מולדתו. המקרה הזה התפרסם בתקשורת. המורה ננזף אך נשאר בתפקיד.

אני עצמי השתמשתי בקובץ של קטעי ספרות ושירה, 'מאויב לאוהב', שנכלל בחומר החובה ללימודים בכיתות ח'. היה שם קטע של עגנון שבו מתואר כיצד הלך המספר לגור בשכונת תלפיות, בקצה ירושלים, ליד כפרים ערביים. בפעם הראשונה הקים אוהל קטן והרוח העיפה אותו. אחר כך ניסה לחזק את האוהל אבל לא הצליח. לבסוף השתמש בבטון. הרוח באה ודפקה בדלת אבל לא הצליחה להזיז אותו והוא נשאר שם. בטקסט הזה יש מסר ציוני. הסברתי לתלמידי את המסר הזה, רצייתי שיכירו ויבינו אותו, ולצדו הסברתי את הנרטיב הפלסטיני של היאחזות באדמה. הסיפור של עגנון סיפק לי הזדמנות לדבר גם על ההיסטוריה שלנו. מעולם לא קיבלתי הערה על כך מהמנהל או מהמונים האחרים.

אני יודע שהיו גם מקרים אחרים. אין לי ספק שמערכת הביטחון הקפידה לאייש את המערכת במורים משלה, "נאמנים", מורים "מאושרים", כאלה שהם "בסדר", ואילו מי שהיה פעיל פוליטי

באוניברסיטה לא התקבל. גם אם הדברים השתנו עם השנים, התופעה לא נעלמה לגמרי. מורה לאזרחות, להיסטוריה או לגיאוגרפיה, מורה במקצוע "רגיש", צריך להלך בין הטיפות. מדי פעם מתפרסם חוזר מנכ"ל של משרד החינוך עם הנחיות כלליות מה מותר ומה אסור בכיתה, מהם גבולות הדיון הפוליטי. זה כל כך לא ברור, כי אין פה שחור ולבן והדברים אינם מוחלטים. כל מורה צריך להשתמש בשיקול הדעת שלו. אישית, במשך עשרות שנות ההוראה שלי לא זכור לי שהגעתי לעימותים על רקע זה, לא עם ההנהלה ומשרד החינוך ולא עם התלמידים וההורים.

מלבד הקשיים כלפי חוץ, מורה לאזרחות בבית ספר ערבי צריך להתמודד גם עם קשיים בתוך הכיתה: איך מלמדים אזרחות לתלמידים ערבים בישראל? הילדים לא אהבו שיעורי אזרחות. היה לנו ספר לימוד יבש שתורגם מעברית לערבית והוא לא דיבר אל לבם. הוא היה מותאם יותר ליהודים והיו בו מושגים שהתלמידים שלי לא הבינו כלל. קיבלתי החלטה אישית וסיכמנו בכיתה שחצי מזמן השיעור אני מלמד מהספר ובחצי השני מדברים על אקטואליה. את זה הילדים אהבו. דיברנו על נושאים הפוכים לגמרי ממה שכתוב בספר ונתתי להם חופש ביטוי. למשל, בתקופת האינתיפאדה הסברתי להם מה הסיבות לפריצתה, מה ההבדל בינינו ובין אחינו בצד השני, על מה הם נאבקים ועל מה המאבק שלנו כאזרחים בתוך מדינת ישראל, ועל כך שצריך להתנהל במסגרת החוק. היו הרבה ויכוחים בכיתה, כי בני הנוער מטבעם חסרי סבלנות ורדיקליים יותר, אבל כשמסבירים לילדים בהיגיון ובמתינות הם מבינים ומקבלים. מתוך הדיונים באקטואליה סיפרתי להם על ההיסטוריה שלנו. סיפרתי על קום מדינת ישראל, כיצד אירע שנשארו ערבים במדינה, על מאבקם של היהודים לעצמאות, על הנכבה ועל הפליטים הפלסטינים במדינות ערב. הדברים האלה לא נדונים בדרך כלל בבתי הספר הערביים וגם לא ברבים מהבתים. לילדים אין כמעט הזדמנויות לשמוע על מדינות ערב, ללמוד על הגיאוגרפיה וההיסטוריה שלהן, על תנועות לאומיות שקמו בהן, על עניינים חברתיים שם, על מהפכות ותרבות ועל חיי היומיום בהן. בתקופה הזו היא גם לא היו חשופים לערוצי הטלוויזיה הערביים, ולמעשה היו מנותקים מן העולם הערבי. עם זאת, הילדים התעניינו וגילו לעתים ידע מפתיע, שאותו

קלטו בבית או בין חברים, ועמדותיהם היו בדרך כלל לאומיות וגאות מאוד. במהלך השיעורים הצגתי שאלות ודנו בהן, והם דיברו בגלוי על אובדן האדמות ועל כך שהם אינם אזרחים שווים כמו היהודים. זה לא היה מקובל בבתי הספר אבל אני חשבתי שזה חיוני וחשוב והתלמידים אהבו את השיחות הללו. החריגה מתכנית הלימודים הייתה מקובלת גם על מנהל בית הספר, וכמובן בבחינה נתתי שאלות לבחירה מתוך החומר שבספר ולא על הנושאים שהיו מחוץ לתכנית הלימודים. לימדתי את המקצוע בכיתות ח'–ט' ובחינת הבגרות באזרחות היא רק בכיתה י"א, אבל אני מניח שמה שלמדו אצלי נקלט אצלם לאורך זמן.

כשהתחלתי ללמד לא היו לנו תכניות לימודים טובות ומתאימות ולא מספיק כיתות. אלה בעיות שהחינוך הערבי סובל מהן לאורך שנים ואפשר לדבר עליהן בלי סוף. נכתבו על כך מחקרים והיו תכניות חומש לשינוי המצב, הן מצד הממשלה והן בהתארגנויות פנימיות שלנו, מורים ואקדמאים מתוך החברה הערבית, ואני חייב לציין בסיפוק שרואים שיפור רב. בשנות התשעים התחילו להופיע בבתי הספר מורים מוכשרים וטובים בוגרי אוניברסיטאות, בעלי ידע ומוטיבציה. בתחילה חסר לחלקם הצד הדידקטי – תעודת הוראה ורישיון הוראה – שכן רבים מהם סיימו לימודי תואר ראשון והתחילו מיד ללמד, מבלי ללמוד תחילה הוראה. אך בסופו של דבר משרד החינוך כי למורים בבתי הספר תהיה תעודת הוראה. היום המצב טוב מבעבר, מינוי המורים נעשה בשקיפות רבה יותר, וגם אם ראש רשות רוצה להתערב ולמנות קרוב משפחה שלו בדרך כלל הדבר אינו מתאפשר. תכניות הלימודים חודשו והן נכתבות בידי צוותים מנוסים של מורים ערבים המפתחים דרכים חדשות להוראה. מובן שגם כניסת המחשבים והאינטרנט לחיינו השפיעה מאוד על המצב. כיום התלמיד משיג את רוב המידע לא מהמורה אלא מאמצעי התקשורת ומהעולם הווירטואלי. כל ילד יכול למצוא ברשת תשובה לכל שאלה. איש לא יכול למנוע ממנו לגשת לכל אתר שיחפוץ בו ולקרוא וללמוד על כל נושא שמעניין אותו. הילדים של היום בקיאים הרבה יותר מאתנו בעולם הטכנולוגי והאינטרנטי ובתחום הזה המורים מפגרים אחרי תלמידיהם.

הוראה כברירת מחדל

ובכל זאת יש למורה המון מה לעשות. דווקא בעולם כה שופע מידע, הילדים לפעמים מבולבלים ומחפשים מישהו שיעשה להם סדר בבלגן, שידון אתם בדברים שהם קוראים ורואים וינחה אותם בדרכי החיים. כך אני רואה את תפקיד המורה – יותר מחנך ומדריך מאשר מקור לידע. עם זאת, למרות האתגרים בעבודתו של המורה והסיפוק שהיא יכולה לתת, ההוראה היא מעין ברירת מחדל לבוגרי אוניברסיטאות ערבים. רבים לא מוצאים עבודה אחרת ובלית ברירה נהיים מורים, לא תמיד מרצון. בחברה שלנו משרד החינוך והמועצה המקומית הם המעסיקים העיקריים, מחוסר ברירה. כולנו מתחרים על משרות הוראה ויש אבטלה בקרב המורים והמורות. שכבה שלמה של בוגרי מקצועות הומניים במכללות ובאוניברסיטאות מובטלת כיום. אם אתה בוגר מדעים כמעט שלא תוכל להשתלב במקום עבודה אחר מלבד מערכת החינוך. זהו מצב לא תקין ולא בריא. אמנם נכנסים למערכת בוגרי אוניברסיטאות ברמה גבוהה, אבל חלקם אחוזי תסכול ומלמדים בעל כורחם כי היו מעדיפים לעבוד בעבודה שמתאימה יותר לכישוריהם ומכניסה יותר. תנאי ההעסקה של המורים אינם טובים אצלנו, במיוחד בבתי הספר התיכוניים שבהם המעסיק הוא המועצה המקומית, כי לא תמיד יש לה כסף לשלם משכורות בזמן. צריך לציין כאן שקיימת תופעה של מורים שעובדים במשרה נוספת כדי להשלים הכנסה, אף שמשרד החינוך אסר על כך. מורים, גברים בעיקר, יוצאים לעבוד אחר הצהריים, בערב, בסופי שבוע. הם חייבים לעשות זאת, כי משכורת של מורה לא יכולה לפרנס משפחה.

בעיה אחרת, שפוגעת ברמת ההוראה, היא העובדה שהמכללות למורים מקבלות כמעט את כל מי שנרשם, בין שהיה התלמיד הטוב ביותר או החלש ביותר, מפני שרבים מהתלמידים הטובים ממשיכים בלימודים אקדמיים בארץ או בחו"ל. כך לצערי נכנסים לחינוך היסודי ולחטיבות הביניים מורים שאמנם למדו במכללה למורים אבל לא בהכרח מתאימים למקצוע. ריבוי הבוגרים גורם לאבטלה. עוברות שנים עד שמשיגים משרה מתאימה ובינתיים המוטיבציה של המועמדים להוראה נשחקת.

בחינוך התיכוני, לעומת זאת, מלבד תעודת ההוראה דרוש גם תואר אקדמי ולכן רמת המורים שם גבוהה יותר. אבל יש בעיה נוספת והיא השחיקה. במרבית המקרים משרד החינוך מסרב לאשר יציאה מוקדמת לפנסיה, וכך נשארים במערכת מורים עייפים ושחוקים. אני מכיר מורים שהתחילו ללמד אתי לפני כמעט ארבעים שנה וגם היום הם ממשיכים ללמד, שנה אחרי שנה. תארו לעצמכם מורה, גננת או מנהל שנמצאים כבר ארבעים שנה במערכת. אין ספק שנמאס להם. הם לא עוזבים מפני שאין להם לאן ללכת, וזה משפיע על המוטיבציה שלהם וכמובן על איכות ההוראה.

תהליך בולט נוסף שמאפיין את שני העשורים האחרונים הוא הפמיניזציה של מערכת החינוך. אני עוד זוכר שכאשר מונתה אישה מנהלת בבית ספר זה היה נס, דבר יוצא דופן שאפילו עורר התנגדות מסוימת. אבל היום נשים מנהלות כמעט שמונים אחוזים מבתי הספר. מאז שהתלמידות שלנו התחילו ללמוד באוניברסיטאות ובמכללות ומספר הגברים הפונים להוראה פחת, מספר המורות הלך וגדל. כיום מדיניות משרד החינוך היא לעודד נשים לנהל והתמונה בבתי הספר השתנתה מקצה לקצה. לדוגמה, כשעזבתי ב-2006 את חטיבת הביניים שלימדתי בה היו שם כעשרים מורים גברים וחמש מורות, אך היום היחס הפוך: שלושים מורות ועשרה מורים. המנהלת הייתה תלמידה שלי. היא למדה במגמת מתמטיקה ומדעים והייתה גם סטודנטית מצוינת, והיא בוגרת אוניברסיטה ובעלת תעודת הוראה.

כדי להתמודד עם אבטלת המורים הערבים היו בעבר כמה יוזמות ותכניות לשלב מורים ערבים בבתי ספר יהודיים. זה הצליח רק בחלק קטן מהמקומות ורק בהוראת ערבית. פעם, כאשר אמנון רובינשטיין היה שר החינוך, יזמנו בגבעת חביבה פרויקט להכשרת מורים ערבים להוראת השפה הערבית בבתי ספר יהודיים. הייתה התלהבות ורבים נרשמו, אבל בפועל רק מעטים נקלטו בבתי הספר העבריים. ואני שואל – למה שמורה ערבי לא ילמד בבית ספר יהודי מדעים, ספורט, אמנות או כל מקצוע אחר שהוא מוכשר בו? בעיניי זו הדרך הטובה ביותר להיכרות הדדית וקרובה, לשבירת סטריאוטיפים, לשילוב אמתי, לניצול ההון האנושי הערבי לטובת כלל אזרחי המדינה. זה מסלול שעוד לא התייאשתי ממנו.

החתירה להשכלה גבוהה

אבל למרות כל הביקורת על בתי הספר ועל רמת הלימודים, בשנים האחרונות אנחנו עדים לתופעה נהדרת של שאיפה להשכלה גבוהה. כמעט כל משפחה תעשה הכול כדי שהבן או הבת ילמדו באוניברסיטה או במכללה. גם משפחות עניות מתגייסות ומממנות לילדיהן לימודים גבוהים מתוך הכרה בחשיבותם לעתיד האישי ולטובת החברה כולה. ההשכלה היום חיונית הן מבחינה כלכלית והן מבחינה חברתית, ולשמחתי הרבה משפחות שואפות לכך שילדיהן ילמדו באקדמיה ויצליחו בלימודיהם. תופעה זו הביאה גם להשקעה בשיעורים פרטיים בתיכון. לפעמים קורה שמורה שמלמד בכיתה י"ב נותן לתלמידו שיעורים פרטיים בשעות אחר הצהריים. כך, הורים שיש להם כסף – לילדים שלהם יש יותר הזדמנויות וסיכוי להצליח, כמו בחברה היהודית. ההשכלה הגבוהה ויציאת נשים לעבודה שינו את פני החברה שלנו. המשפחות קטנו, מספר הילדים הצטמצם כי ההורים רוצים להעניק לילדיהם חיים של רווחה וחינוך טוב. אישה שמתתפת בפרנסת המשפחה גם מתחזקת מבחינת מעמדה בתוך הבית, ואנו רואים שהחברה הערבית בישראל הצמיחה מעמד בינוני של אנשים העובדים במקצועות חופשיים והיא משנה את פניה.

תרומה גדולה להשכלה יש לבתי הספר הפרטיים הנוצריים, שרמת הלימודים בהם גבוהה והם מובילים בקנה מידה ארצי, לא רק בין בתי הספר הערביים. בבתי הספר האלה מלמדים רק מורים מצטיינים ומתקבלים אליהם רק תלמידים מצטיינים. מצד אחד זה מעלה את רמת ההוראה וההשכלה, אבל מצד שני זה מחליש את בתי הספר הציבוריים, שמתרוקנים מתלמידים טובים. לבתי הספר הנוצריים נוספו גם בתי ספר פרטיים אחרים שנפתחו ביישובים שונים, בוואדי עארה למשל, ונוצרה ביניהם תחרות בשאיפה לקלוט תלמידים טובים. מערכת החינוך משתנה ומתאימה עצמה לשאיפותיהם של ההורים ושל התלמידים עצמם לרכוש להם השכלה טובה. בשנתיים האחרונות נעשים גם מאמצים מיוחדים של המדינה לעודד ערבים להגיע לאקדמיה ויש תכנית שאפתנית ומתקצבת של המל"ג לעידוד ולליווי הסטודנטים הערבים. אולי זוהי השפעתם של דוחות ה־OECD, שהצביעו בפני

ממשלת ישראל על הפוטנציאל הלא ממומש של האוכלוסייה הערבית (והחרדית) בשוק התעסוקה וההשכלה הגבוהה. אני תומך במגמה זו ומעודד כל צעיר וצעירה ערבים ללמוד באוניברסיטה ולהתקדם.

דור ההמשך

עד 2005 לימדתי בשליש משרה בבית הספר לצד עבודתי בגבעת חביבה ואז יצאתי לפנסיה מוקדמת. אבל לא התנתקתי ממערכת החינוך: שניים מילדיי למדו והיו למורים. אחמד סיים את מכללת אלקאסמי בבאקה אלגרביה והוא מורה לדת ולערבית בתיכון וגם בחטיבת הביניים בברטעה. הוא מרוצה מעבודתו ואהוב על תלמידיו. לילא היא בוגרת המכללה למורים בחיפה ובעלת תואר ראשון בחינוך מאוניברסיטת תל אביב. את המשך הקריירה המרשימה שלה בתחום אתאר בהמשך, בפרק על משפחתי. אני שמח כשהם מתייעצים אתי לפעמים, מדברים אתי על העבודה ומשתפים, אבל מרגיש שהם יודעים יותר ממני, אף שלדעתי אני מבין יותר מהם את התחום הרחב של החינוך. בזמני השקענו יותר בהכנת השיעורים. בדרך כלל הם מתייעצים – לפעמים רק כדי להראות לי שהתייעצו – ואחר כך עושים מה שהם רוצים.

מה שהשתנה מאוד בבתי הספר הוא עניין המשמעת. בעבר הייתה משמעת והתלמידים כיבדו את המורה, אפילו פחדו ממנו. היום המשמעת הידרדרה מאוד. המורים סובלים מכך אבל לפעמים מוותרים כדי לא להיכנס לעימותים. הבן שלי אומר לי, למשל: למה אני צריך ללחוץ על התלמיד הזה? הוא יכעס עליי, יגיד להורים שלו, שהם שכנים שלי או קרובים. אני מצטער שמלבד עבודתי בכפר קרע לא לימדתי גם בכפר שלי, בברטעה. אילו לימדתי בברטעה אולי הייתי מוציא דור טוב יותר. אני לא מזלזל במורים שלנו, אבל בדיעבד אני חושב שהיה עליי להשקיע גם בכפר שלי מהידע שלי ומהנכונות ללמד. אני מקווה שהילדים שלי יצליחו בכך.

כשאני מביט לאחור ומנסה לסכם, אני חושב בכנות שמקצוע ההוראה הוא מקצוע טוב, יפה, מאתגר. המורה צריך להיות בן אדם, צריך להיות נאמן למקצועו, ואני מאמין שכזה הייתי. בשנות עבודתי בגבעת חביבה היו לי קשרים עם כל המי ומי במערכת החינוך. ערכנו כנסים למורים

ולמנהלים, היו לי קשרים טובים עם אנשי משרד החינוך, מפקחים ומורים, מנהל המחוז, כמעט כל שר חינוך מכל מפלגה ביקר בגבעת חביבה והשתתף בכנסים ולפעמים גם ביקרו אצלנו בברטעה. היו לי אפשרויות רבות להתקדם ולהיות מנהל או מפקח, אבל לא רציתי בכך מעולם. העדפתי לשמור על הקשר הישיר עם התלמידים בכיתה. היו לי אפשרויות רבות אבל מעולם לא ניגשתי אפילו למכרז, וכנראה גם אהבתי לעבודה בגבעת חביבה מנעה זאת ממני. אינני מצטער על כך, אני שלם עם עצמי. גם אחרי יציאתי לפנסיה אני ממשיך לשמור על קשר הדוק עם מערכת החינוך דרך עבודתי בגבעת חביבה, דרך הפרויקטים החינוכיים שלנו – מפגשי ערבים-יהודים, ילדים מלמדים ילדים, השתלמויות מורים ופרויקטים קהילתיים באזור. כל אלה משאירים אותי בקשר הדוק עם המערכת שהייתי חלק ממנה שנים כה רבות ואני ממשיך לתרום לה.

גבעת חביבה – ביתי השני

התחלתי להתנדב ב'מכון ללימודים ערביים' בגבעת חביבה בשנת 1974. במשך הזמן שינינו את שמו ל'מרכז היהודי-ערבי לשלום', שם שמבטא טוב יותר את מרחב הפעילות של המקום. כיום אני מנהל את המרכז זו הפעם השנייה. אני מרגיש שתרמתי תרומה מכרעת לעיצובו, להתפתחותו ולהישגים שהשיג במשך השנים הארוכות שחלפו מאז קשרתי את גורלי בגורל המקום היפה הזה. לא שחסרות בעיות, כמו בכל ארגון, ולא שאין לי ביקורת עצמית ואחרת על דברים שעשינו ושלא עשינו; אבל עסקנו כמעט בכל תחום הנוגע ליחסים בין יהודים לערבים, וכמעט כל תכנית ורעיון להעצמת החברה הערבית התחילו כאן. גם רבים מאלה העובדים היום בארגוני החברה האזרחית צמחו בגבעת חביבה, קיבלו בה הכשרה, ערכו ניסויים והפיקו מסקנות ואני גאה בכך שהמשיכו הלאה והקימו ארגונים חדשים.

מקום ההתנדבות הראשון שלי בגבעה היה הספרייה, שקראנו לה 'מרכז מידע'. ייסדתי אותה עם ד"ר יוסף ושיץ ז"ל. ושיץ, יהודי שהגיע לארץ מגרמניה, היה ממקימי קיבוץ דליה ואחר כך עבר לקיבוץ להבות הבשן שבצפון. הוא דיבר ערבית טובה – אמנם במבטא כבד שהיה לפעמים מצחיק, אבל דיבר יפה, ידע גם ערבית ספרותית והיה בקי בהיסטוריה של האזור ושל העמים הערבים. מצא חן בעיניי שיהודי אשכנזי מדבר ערבית ומתעניין בנו. בשנות החמישים הוא עבד במחלקה הערבית של מ"ם ולמד להכיר את החברה הערבית בסיוורים ובמפגשים. הוא היה מנומס ואדיב, איש בעל ידע והשכלה רחבה. ושיץ ביקש שאעזור לו להרחיב את היכרותו עם התושבים הערבים בכפרים שסבבו את גבעת חביבה. הייתי אז בחור צעיר והיה לי הכבוד לקחת אותו לכפרי המשולש, להציג אותו בפני אנשי ציבור ערבים מבוגרים ומכובדים ולאפשר לו לדבר אתם, לשמוע על מצוקותיהם ולהכיר לעומק את התרבות שלנו ואת חיינו כערבים במדינת ישראל. אחר כך הוא כתב ספרים ומחקרים רבים בנושא והתמחה גם בתקופת המנדט. הוא פרסם מאמרים רבים במסגרת עבודתו במכון ובגיל מבוגר מאוד כתב עבודת דוקטורט על היישוב הערבי בחיפה בתקופת המנדט.

את תואר הדוקטור קיבל אחרי שנפטר. אבל זה היה שנים רבות אחרי שהתחלנו לעבוד יחד.

יום אחד אמר לי ושיין: בוא נקים ספרייה בערבית. הייתה אז בגבעה ספרייה קטנה, בעברית כמובן, והוא רצה להרחיב אותה. הקצבנו לעניין סכום מסוים ונסענו יחד לחנות ספרים גדולה וידועה במזרח ירושלים כדי לרכוש ספרים בערבית. בילינו שם כמה שעות ואני בחרתי את רוב הספרים – עד היום רוב הספרים בערבית שנמצאים בספרייה הם בחירות שלי. באותו יום פגשתי בחנות הספרים את הסופר אסחאק אלחוסייני, סופר פלסטיני דגול שכתב בין השאר את *مذاكرات دجاجة* – זיכרונות תרנגולת, ספר מעניין מאוד שלמדנו בבית הספר. התרגשתי והיה לי נעים לשבת ולדבר אתו. דרך העבודה בגבעת חביבה פגשתי מאוחר יותר גם את פייסל אל-חוסייני וקשרנו קשר עם 'המרכז ללימודים ערביים', *مركز الدراسات العربية*, שהוא הקים וניהל, ששכן אז באוריינט האוס.

אחר כך התמנתי למורה בכיתות ללימוד ערבית שהיו בגבעת חביבה, ריכזתי מפגשי יהודים-ערבים והייתי אחראי על הקשר עם הסקטור הערבי. מיקומה של גבעת חביבה – באמצע המשולש – הפך אותה למקום מפגש למשכילים הערבים באזור, ובמיוחד למורים: באותה תקופה כמעט כולם שאפו לקחת חלק בפעילות שלנו, שכן לא הייתה שום פעילות תרבותית אחרת באזור ולא היו מקומות מפגש לשיחה וללימוד. המצב הזה הקנה לי מעמד ויוקרה והרחיב מאוד את חוג המכרים שלי, ערבים ויהודים. התחלנו לקיים השתלמויות מורים בנושאי אזרחות וחינוך לדמוקרטיה, נושאים חדשים שהוכנסו אז לתכניות הלימודים בכתי הספר הערביים והיה צורך להכשיר בהם מורים. עברו אצלנו עשרות רבות של מורים מכל רחבי הארץ, וזה תרם עוד יותר להתפתחות הקשרים החברתיים שלי.

שנים של שלום

כדי לשפר את רמת הקורסים שפיתחנו השתלמתי במסגרות שונות בארץ ובחו"ל. בשנים 1996-2005 הד"ר שרה אוסצקי-ליזר ואני קיבלנו לידינו את ניהול המרכז. עבדנו במשותף, בהרמוניה ובלמידה הדדית.

השתתפנו בסמינרים, בכנסים ובמסעות לגיוס כספים בארץ ובחו"ל. ביקרתי במדינות רבות כל כך – בארצות הברית ובקנדה, בברזיל, באירופה ובמזרח הרחוק, ובכל הארצות השכנות שאזרחי ישראלי יכול לבקר בהן. היציאה אל העולם העשירה אותי, פקחה את עיני לראות בעיות והצלחות של אחרים וחיוקה את קשרי עם ארגוני שלום בארץ ובעולם. היה לי קשה עם השפה האנגלית אבל איכשהו הסתדרתי, בעיקר כששרה הייתה לצדי. אני עדיין ממשיך לקשור קשרים חמים עם אנשים מכל התרבויות והארצות. יש שמסבירים זאת באופי הנוח והחם שלי וביכולת לבנות יחסים אנושיים, לא בהכרח מילוליים.

גם הפלסטינים בשטחים למדו להעריך את עבודתנו והתקשרו אתנו ביוזמתם כדי לקיים פרויקטים משותפים ולהיעזר בניסיוננו. ב־1986, קצת לפני האינתיפאדה הראשונה, יצר אתנו קשר פעיל זכויות אדם ברצועת עזה, עומר שעבאן אסמאעיל. הוא עבד אז באמנסטי אינטרנשיונל והכיר את סלסו גרברז מרמות מנשה, שעבד אתנו והיה פעיל באמנסטי העולמי. הקשר הזה עם עומר הוליד שותפות רבת שנים. קיימנו עשרות קורסים לאנשים מהרצועה בנושאים רבים ומגוונים – מחקלאות והשקיה ועד חינוך לגיל הרך, ממפגשי נשים ועד כנסים אקדמיים. פעמים רבות ביקרנו בעזה עם משלחות מחו"ל. עומר הקים עמותה לפיתוח כלכלי ולשלום, וידידי גבעת חביבה בארצות הברית תרמו להקמת משרד של העמותה בלבה של עזה. לא אשכח את טקס חנוכת המשרד, שהשתתפו בו צוות גדול שלנו ומשלחת מארצות הברית בראשות פרד האוורד, ידיד אמת של גבעת חביבה ואחד התורמים הגדולים שלה. זה היה ב־1994, שנה אופטימית, אחרי חתימת הסכם אוסלו ולפני רצח יצחק רבין. כולנו חלמנו אז על מזרח תיכון אחר, על הקמת מדינה פלסטינית עצמאית שתעמוד בקשרים כלכליים ודיפלומטיים עם ישראל, וראינו את עצמנו חוליה חשובה בקידום הקשרים בין העמים. תמיד אמרנו והאמנו שמנהיגים יכולים לחתום על הסכמים, אבל ארגוני החברה האזרחית הם אלה שייצרו מחדש את האמון בין העמים ויבנו גשרים של שלום. לעומר נולד אז בן בכור והוא קרא לו סלאם! באותם ימים יפים לא העלינו על דעתנו שבחלוף יותר מעשרים שנה המצב רק יחמיר ויורע. היינו מלאי תקווה וחדורי אמונה שאפשר להצליח. אני עדיין נמצא בקשר טלפוני עם

עומר מדי פעם, אך כמובן איני יכול להגיע אליו והוא לא יכול לבוא לישראל. עזה סגורה ומסוגרת. העמותה שלו גוועה מזמן, אך הוא הקים מוסד מחקר פעיל ובתנאים בלתי אפשריים עורך מחקרים ומפרסמם באינטרנט. ידוע לי גם שהוא מקיים דו שיח בין הקבוצות השונות ברצועת עזה ובעיקר בין אנשי חמאס ופתח.

בשנת 1993, אחרי הסכמי אוסלו, כאשר הוקמה הרשות הפלסטינית, נסענו לעזה להשתתף בחגיגות. התקבלנו בשמחה ובטבעיות. אני זוכר שישבנו עם עומר ב'מסעדת השלום' על חוף הים בעזה והייתה אווירה של תקווה באוויר. חלמנו על הימים הבאים, שבהם תוקם מדינה פלסטינית ושני העמים יחיו בשלום זה עם זה. ההרגשה הייתה אז מוחשית מאוד. הראיס ערפאת אירח אצלו במוקטעה ברמאללה ארבע משלחות מגבעת חביבה בראשותי.

ביקרנו בעזה פעמים נוספות, הרחבנו את הפעילות המשותפת עם ארגונים ועמותות שקמו בגדה המערבית אחרי אוסלו. כסף רב זרם לאזור, במיוחד מאירופה אך גם ממקורות אחרים, כדי לחזק את החברה האזרחית ואת ארגוני השלום. הנורווגים הקימו תכנית שנקראה (P2P) People To People, תכנית שבמסגרתה קיימנו מפגשים רבים בגדה ותכניות להעצמה חברתית וכלכלית שם. גם האיחוד האירופי וקרנות שונות הזרימו כספים, הן לרשות הפלסטינית והן לעמותות משני הצדדים. כולם האמינו אז בלב שלם כי השלום יתחזק ויתפתח דרך האזרחים הפשוטים, דרך העם, ולא באמצעות הפוליטיקאים.

בזכות קשרי הטובים עם בני משפחתי בברטעה המזרחית וביעבד, שהיו ממנהיגי האינתיפאדה וזכו להערכה ברשות הפלסטינית, ובזכות השם הטוב שהיה למרכז היהודי-ערבי לשלום גבעת חביבה כארגון מוביל בתחום קידום היחסים עם הפלסטינים והחינוך לשלום, בניתי רשת רחבה של קשרים בכל מקום בגדה, במזרח ירושלים וברצועת עזה. אלה היו שנות השיא של פעילותנו עם הפלסטינים. כל הזמן יזמנו רעיונות חדשים וגם נענינו לפניות מצד אישים וארגונים פלסטיניים לבנות תכניות מתאימות לצורכי האוכלוסייה. שרה ואני ניהלנו יחד את המרכז, ועם הצוות הגדול והמסור של מנחים ומנהלי פרויקטים עבדנו קשה לפיתוח הידע של המרכז ולפיתוח פעילותו הן בקרב יהודים וערבים בישראל והן בין ישראלים ופלסטינים מהגדה ומרצועת

עזה. המעברים היו חופשיים, אנשים שמחו להיפגש ולהדבר. היה ריח של שינוי באוויר וציפייה של הפלסטינים להשתחרר סוף סוף מעול הכיבוש ולהקים להם מדינה עצמאית. הם רצו מאוד ללמוד כמה שיותר מהניסיון הישראלי, בכל תחום.

בשנת 2001 קיבלנו את פרס אונסק"ו לחינוך לשלום בזכות עבודתנו החינוכית. טקס קבלת הפרס היה מרהיב ומרגש. שרה עזבה לאחר שנים אחדות. אני המשכתי לנהל את המרכז עד 2005, אז נבחרתי לראשות מועצת בסמ"ה (על כך אספר בהמשך), ולאחר קדנציה אחת חזרתי לגבעת חביבה.

תקווה לשינוי

בתקופה שאחרי אוסלו החלו להגיע ל"אזור קו התפר" קבוצות מחור"ל, וברטעה נעשתה מוקד תיירותי חשוב לאנשים שרצו להבין טוב יותר מה קורה כאן. דרך גבעת חביבה ארגנו סמינרים וסיורים לאלפי אנשים מכל רחבי העולם. שוב ושוב סיפרתי את הסיפור של ברטעה המחולקת והסברתי את המורכבות הרבה של חיינו כפלסטינים שהם אזרחים ישראלים. האווירה אז הייתה נוחה ואופטימית והיה קל יותר להסביר את הדברים, היה קל יותר לנו עצמנו בחיי היומיום שלנו. עם שותפתי שרה ועם כמה אנשים מהאזור, ביניהם ידידי ג'אל אלבו טועמה, לשעבר ראש המועצה של באקה אלגרביה, שהלך לעולמו בגיל צעיר, חלמנו להפוך את ברטעה למודל של חיים משותפים. אמרנו לעצמנו כי צריך לאחד מחדש את הכפר ולהפוך אותו למיני-מדינה משותפת תחת ריבונות של שני הצדדים. שרטטנו תכנית לשיקום הנחל, טיילת לאורכו ובה חנויות ומסעדות ועסקים קטנים, וגם שוק יפה שימכור תוצרת חקלאית מן האזור ויהיה מקום מפגש לערבים וליהודים. תכננו להקים מרכז לאירועי תרבות משותפים וטיפחנו עוד ועוד פנטזיות, שאז נראו לנו מציאותיות.

מי שמבקר היום בברטעה רואה שמכל החזון הזה צמח באופן ספונטני שוק ענקי וזול שאליו באים קונים מכל הארץ, רובם ערבים ומעטים מהם יהודים. על הבעיות שמעורר השוק כתבתי כבר בפרק על ברטעה, כאן אציין רק שבכל זאת יש לו גם יתרונות לא מעטים – הוא

מספק פרנסה לרבים מאנשי ברטעה והכפרים הסמוכים והביא לשגשוג כלכלי.

לצערי הרב, לצער כולנו, בשעה שאני כותב את הזיכרונות הללו – בראשית שנת 2015 – המצב בשטח עגום מאוד. בין שני העמים יש הפרדה ונתק, נבנו ביניהם חומות פיזיות ומנטליות, היו כמה סבבים של אלימות ומעט האמון שהצלחנו לבנות קרס לנוכח המציאות הזאת. המילה 'שלום' הפכה כמעט למילה גסה, לקלישאה נלעגת. מי שעוד מאמין באפשרות להשיג שלום נחשב נאיבי במקרה הטוב וטיפש במקרה הגרוע. אני עצמי מוכן שיקראו לי נאיבי וטיפש, אבל כל עוד אני חי אמשך להאמין בשלום ולעשות כמיטב יכולתי לקדם את המטרה הנעלה הזאת. אני לא רואה דרך אחרת. אלימות לא קידמה אותנו לשום מקום, היא רק גורמת סבל לכולם ומעמיקה את הפחד ואת השנאה. כמי שהוא פלסטיני וישראלי גם יחד, כמי שחי בשני העולמות ושייך לשתי הקהילות, אני חושב שביכולתי לעשות עוד הרבה להגשמת המשימות הללו. לכן מצאתי לנכון לחזור לגבעת חביבה ולחדש את פעילותי שם. זה קשה יותר עכשיו, מתסכל יותר, אך לא בלתי אפשרי.

ראשונים

כדי לחזק את עצמי ואת עמיתי לעבודה אני מסתכל לאחור ובוחר את מעשינו בגאווה. כמעט בכל תחום שקשור ליחסי יהודים-ערבים בתוך ישראל אנחנו בגבעת חביבה היינו הראשונים לפעול. יצרנו תשתית לדוגמה, בסוף שנות השמונים הכניס משרד החינוך את החינוך החברתי לבתי הספר. בבתי הספר הערביים הנושא הזה היה חדש לגמרי. לקחנו על עצמנו להכשיר את המורים הערבים לחינוך חברתי, שכולל את מכלול הפעילויות הבלתי פורמליות והחוץ-לימודיות בבית הספר, ועד היום רוב המורים לחינוך חברתי בבתי הספר הערביים במשולש וגם בגליל הם בוגרי גבעת חביבה. נתנו להם כלים וליווינו אותם אחר כך בעבודתם, הסברנו להם את משמעותו של חינוך חברתי והחדרנו בהם מוטיבציה ללמד את התחום, כי כדי להיות מורים טובים ולהעביר את המסרים לתלמידיהם הם היו צריכים לעבור בעצמם מהפך. דוגמה נוספת היא השתלמויות למורים בשנת שבתון. משרד החינוך

מחייב מורים לנצל את שנות השבתון כדי להתקדם ולהשתפר, אבל מורים רבים ניצלו את כספי השבתון למטרות אחרות. אנחנו יזמנו עבור המורים תכניות לימוד חדשניות ומושכות, שכללו גם הזדמנות לנסוע לחו"ל עם בני הזוג. זו הייתה מהפכה. פיתחנו קורסים מקיפים על מצרים, תורכיה, ספרד, איטליה ומרוקו, ומאות מורים נסעו לחו"ל אחרי שהשתלמו בהיסטוריה ובתרבות של ארצות הים התיכון. בתקופה ההיא אנשים לא הרבו לנסוע לחו"ל, ואלה לא היו נסיעות סתם אלא סיורים לימודיים וחוויתיים. אני עצמי הצטרפתי כמעט לכולן וכל נסיעה הייתה מיוחדת. הרגשתי שנפתח בפנינו עולם שלא הכרנו, יצאנו מהבועה שלנו ולמדנו דברים חדשים. אני זוכר את השיעורים על המיעוט הכורדי בתורכיה, למשל, על טבח הארמנים, או על תקופת תור הזהב של היהודים והמוסלמים בספרד. כל אלה נתנו למורים נקודות מבט חדשות. היום אנשים מרבים לנסוע לתורכיה לנופש זול והנסיעות לחו"ל נעשו דבר שבשגרה, אבל אז, בסוף שנות השמונים ולאורך שנות התשעים של המאה הקודמת, זה היה חדשני. המורים אהבו מאוד את הנסיעות הללו, ועד היום אני פוגש מורים ששואלים אותי מתי הנסיעה הבאה...

תחום חשוב נוסף שבו היינו ממש חלוצים היה העצמת נשים. נשים ערביות רבות השתלמו בגבעת חביבה בנושאים שקשורים בהן ובמעמדן בחברה. קיימנו אפילו קורסים לחינוך לחיי משפחה, שהיו נועזים בזמנו. את הקורסים האלה הנחו רותי עתיר מקיבוץ מענית ואחר כך ספאא טמיש מעכו. הם סיפקו לנשים הזדמנות לדבר על הנושאים הכי אינטימיים שקשורים ליחסים בתוך המשפחה, לחלוק רגשות עם חברותיהן ולדעת שהן לא לבד. בעדינות העלינו גם את נושא האלימות בתוך המשפחה ועזרנו לנשים לעזור לעצמן לצאת ממעגל האלימות ולשפר את מעמדן בתוך המשפחה. תכנית מיוחדת שאני גאה בה הייתה התכנית 'נשים בקהילה', שבה נשים ערביות ויהודיות מיישובי האזור למדו כיצד לפעול למען הקהילות שלהן ולתפוס את מקומן הראוי בחברה. מתוך הפרויקט הזה צמחו עמותות נשים שפעילות עד היום. בכפר קרע, לדוגמה, הקימו בוגרות התכנית את עמותת *من أجلك*, 'מן אג'ליכי' ('למענך'), בהנהגת אמנה כנאענה. העמותה פעילה מאוד עד היום בקרב נשים בכפר קרע וביישובים הסמוכים ומסייעת לנשים

ללמוד, להקים עסקים קטנים, לטייל ולהעצים את עצמן בכל דרך. אמנה גם יוזמת פעילות משותפת של נשים ערביות ויהודיות והקימה עם אחרים את 'שכנים של שלום', יוזמה ספונטנית שקמה בעת המלחמה בעזה ב־2014 ומקיימת משמרות מחאה שקטות נגד מלחמה ואלימות בימי שישי לאורך כביש ואדי עארה. רוב הנשים שלמדו בגבעת חביבה רכשו מיומנויות חדשות שהועילו להן ולבני משפחותיהן והתקדמו בחיים הציבוריים וגם בחיים הפרטיים. חשוב לי לציין שכל הפעילות הזאת נעשתה תמיד בשיתוף פעולה. את התכנים בנו מומחים משני העמים שהכירו את השטח ולמדו את הצרכים. מעולם לא ניסינו לכפות תכנים שמנוגדים לתרבות ולרצון או לצרכים החברתיים והאישיים.

גם בתחום החשוב של התקשורת הייתה לנו תרומה לא קטנה. בשנות התשעים פעל בגבעת חביבה בית ספר לתקשורת, שמתחילת דרכו היה משותף ליהודים ולערבים. גם הנושא הזה לא היה מוכר כלל בחברה שלנו ובכתי הספר. היום אני גאה לראות יוצרים ואנשי תקשורת פעילים שאת צעדיהם הראשונים עשו כאן וסרטי הביכורים שלהם נוצרו על המדשאות של גבעת חביבה. אחת מהן היא הבמאית הנהדרת אבתיסאם מראענה מפרדיס, שהגיעה אלינו צעירה מאוד ומיד בלטה בכישרונה. מאז עשתה חיל והפכה לבמאית מוערכת ולמורה בבצלאל. בסרטים שהיא יוצרת היא משמיעה קול ייחודי וחשוב. בוגר נוסף של בית הספר הוא צלם ערוץ 2 מואנס זחאלקה מכפר קרע, ויש עוד רבים אחרים.

עברתי שנים רבות לצד חברים ועמיתים יהודים, רבים מהם חברי קיבוצים, ולמדתי להעריך את הרצון התמידי שלהם ללמוד, להשתלם, להתקדם. רציתי להכניס את היוזמה הזאת גם לחברה שלנו ולשם כך יזמנו בגבעת חביבה קורסי העשרה בקשת רחבה של נושאים – מקצועיים, פוליטיים, חינוכיים. הצענו למשל קורסים מקצועיים לעיתונאים, לגזברים במועצות, לדוברי מועצות. זה היה הרבה לפני שמישהו חשב שיש להעצים ולחזק את המועצות המקומיות הערביות; היום כבר יש עמותות שעוסקות בכך וגם משרד הפנים פועל בנושא. קיימנו קורסי העשרה לגננות, לחקלאים, אפילו לאנשי דת. כשנבקע בחוק שכל מועצה צריכה למנות אישה לתפקיד יועצת למעמד האישה קיימנו הכשרה מתאימה, והרשימה עוד ארוכה. עבדנו עם מועצות

תלמידים, עם ועדות יישוביות לקידום נושאים פנימיים, ליווינו עמותות חדשות. מבלי להגזים, בקורסים שיצרנו וקיימנו השתתפו אלפי אנשים.

דיאלוג ערבי-יהודי

הנושא המרכזי שגבעת חביבה מובילה בו כבר יותר מחמישים שנה הוא הדיאלוג הערבי-יהודי, או מה שנקרא פעם "דו-קיום", מושג שלצערי נשחק גם הוא במשך השנים. אני אישית מאמין שהמפגש האישי חשוב מאוד לשתי האוכלוסיות, שמתגוררות זו לצד זו ולא מכירות זו את זו; אך הוא חשוב במיוחד לאוכלוסייה הערבית. במפגש כזה הערכי מציג את עצמו כמות שהוא. הוא מספר על הבעיות שלו וצריך שיקשיבו לו, וראינו שלפעמים היהודי שיושב מולו נתפס בעיניו כאילו הוא נציג הממסד. המפגשים נתנו הזדמנות לערבים – צעירים ומבוגרים – לדבר עם יהודים בגובה העיניים, להסביר את עצמם ולהביע את חששותיהם ואת תקוותיהם.

הצורה והתוכן של המפגשים הללו השתנו מאוד לאורך השנים, עברנו דרך ארוכה. בשנים הראשונות הייתה דומיננטיות יהודית ולעתים הייתה הרגשה שהיהודים רוצים להרגיש טוב עם עצמם מעצם העובדה שהם יושבים עם ערבים במעגל ומשוחחים, בעברית כמובן, מקשיבים או מתגוננים אבל גם מתווכחים ותוקפים. בגבעת חביבה הכשרנו מנחים מקצועיים למפגשים הללו, משני העמים, וכל העת בדקנו את עצמנו והזמנו חוקרים מבחוץ שיבדקו את השפעתם של המפגשים. היו כאלה שאמרו, ואומרים עד היום, שמפגשים דווקא מקצינים את העמדות כי כל צד רואה עצמו כמייצג את עמו וקהילתו ומגן עליה ולא מוכן לשמוע ביקורת. היהודים מפחדים כשהם שומעים ערבים מדברים בגאווה על הלאומיות שלהם וערבים מתייאשים כשהם פוגשים יהודים שלא מוכנים לוותר על ההגמוניה שלהם. מחקרים וספרים רבים נכתבו על כך, וכאן אומר רק שכל הזמן ניסינו להשתפר ויצרנו מסגרות חדשות. אחת מהן הייתה התכנית המיוחדת 'ילדים מלמדים ילדים' (ימ"י), שהתחילה ביוזמתם של אראלה דונייבסקי מקיבוץ שובל ומוחמד מחאמיד מאום אל-פחם. בתחילת דרכה של

התכנית, בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת, ילדים יהודים וערבים לימדו אלה את אלה את שפתם. אחר כך התכנית התפתחה לכיוונים אחרים והדגישה את המפגשים האישיים ואת לימוד התרבות ההדדי יותר מאשר את השפה. צוות גדול של מנחים ומורים הוביל את התכנית בעשרות בתי ספר לאורך שנה, שנתיים ושלוש. ימ"י הפכה בזמנה לתכנית הדגל של המרכז היהודי-ערבי וזכתה בפרסים בארץ ובחו"ל. התלמידים המובילים בבתי הספר בפעילות החברתית, אז והיום, הם תלמידים שמשתתפים בפעילות של גבעת חביבה, וגם המורים הפעילים חברתית בבתי הספר הם מורים שלמדו בגבעת חביבה. מכיוון שאני כאמור מאמין גדול במפגש פנים אל פנים, אני ממשיך לעודד את התכניות הללו ולעצב אותן מחדש כל הזמן, להתאים אותן לשינויים שמסביב. כיום יש בגבעת חביבה צוות חדש וצעיר, צוות דינמי מאוד שלומד מניסיונות העבר ומפתח דרכים חינוכיות חדשות להתמודדות עם היחסים הקשים בין יהודים וערבים במדינת ישראל בשנים האחרונות. בנינו סל של תכניות לימוד שבתי הספר יכולים לבחור ביניהן – תכניות לטווח קצר או ארוך, תכנית שמתקיימת בבית הספר עצמו, בגבעת חביבה או במקומות אחרים. אנחנו לא נחים לרגע. המפגשים חיוניים ביותר גם לתלמיד היהודי, שבחיי היומיום שלו לא יפגוש ערבי. היהודים חייבים להשתחרר מהפחדים שלהם ומהסטריאוטיפים שיש להם על הערבים. עליהם להכיר את ההבדלים בין האזרחים הערבים במדינה ובין הפלסטינים שנמצאים תחת כיבוש, ואת ההבדלים בין שתי קבוצות אלה ובין העולם הערבי כולו. אני לא מבקש שיאהבו אלה את אלה או יזדהו אלה עם אלה ויקבלו איש את הנרטיבים של רעהו – קרוב לוודאי שזה לא יקרה, כי עמים לא מוותרים בקלות על סיפורי העבר שלהם. אבל לפחות שיקשיבו, ישמעו שפה אחרת, דעות אחרות, יפקחו את העיניים ויפתחו את הלב ויכבדו את זכותו של הצד השני להחזיק בדעות, בעמדות ובנרטיבים משלו מבלי לפגוע בשני. זה לא נעשה קל יותר באווירה הגזענית שאנו חיים בה כיום, אבל אני ממשיך להתעקש על זה כל עוד אני כאן.

היסוסים וחריקות

כמו בכל מקום, גם בגבעת חביבה קרו לפעמים מקרים ואירועים שהעכירו את האווירה וגרמו לי להסס ולתהות אם זה המקום המתאים לי. ולמרות זאת, איכשהו תמיד הצלחנו להתגבר ולהמשיך. במקום הזה שותפים יהודים וערבים לאותם ערכים ולאותן מטרות. החברות שלי עם עמיתיי למרכז והיכולת לנצל את מעמדי כאן לקידום החברה שלי היו ועודם חזקים מכל משבר.

באוקטובר 2000 סער כל אזור ואדי עארה. כזכור, בעקבות עלייתו הפרובוקטיבית של אריאל שרון, שהיה אז ראש האופוזיציה, אל אלחרם אלשריף, הר הבית, פרצו בירושלים ובגדה מהומות שהתפשטו גם אל תוך ישראל. הנהגת הערבים בישראל הכריזה על שביתה ובצומת אום אל-פחם אירעו התנגשויות אלימות בין המשטרה ובין המפגינים שסגרו את הכביש, ונהרגו שני אזרחים. בימים הבאים נהרגו עוד תשעה אזרחים בגליל ובמשולש והמצב התדרדר כמעט למלחמת אזרחים. "אינתיפאדת אל-אקצא" היא אירוע טראומטי עבורנו: הבנו שכוחות הביטחון הישראליים מתייחסים אלינו כמו אל אחינו הפלסטינים בשטחים ולא כאל אזרחים שווים זכויות שמותר להם להפגין. הירי באש חיה לתוך המפגינים פגע בלב כולנו וגרם לפצע שלא הגליד עד היום. גם מינוי ועדת החקירה בראשות השופט אור ומסקנותיה החיוביות מבחינתנו לא הועילו, שכן המסקנות לא מומשו ועד היום לא הובא אף אחד למשפט על הרג אחד עשר המפגינים.

באזור שלנו היה הכביש הראשי של ואדי עארה סגור במשך כמה ימים. זו הייתה תקופת החגים היהודיים, הפעילות בגבעת חביבה הייתה מצומצמת, ורבים מהעובדים היהודים נשארו ממילא בבתיהם ולא נתקלו בכבישים החסומים. את המאורעות הם ראו בטלוויזיה ולא חשו על בשרם את מה שאנחנו הרגשנו. הם לא עשו דבר, לכל היותר התקשרו אלינו, וזה הכעיס עוד יותר. חלק מהעובדים הערבים בגבעה הטיחו בעמיתיהם האשמות על שלא עמדו לצדם, שלא באו לעזור כשהמשטרה תקפה אותם. אנשים אמרו שאם היו עומדים כמה יהודים בצומת אום אל-פחם המשטרה לא הייתה יורה ולא היו נהרגים אנשים. ככה נוצרו צלקות. התקופה שאחרי אוקטובר 2000 הייתה מן הקשות שאני זוכר במרכז

היהודי-ערבי. עשרות שעות של שיחות, ויכוחים ודיונים, האשמות הדדיות. פתאום ראית איזו תהום פעורה בינינו, למרות שאנחנו עובדים יחד כל השנים ויש בינינו יחסי חברות אישיים. בשעה של משבר פוליטי-לאומי כל צד מתחפר באמת שלו, בסבל שלו, בקבוצה שלו, והידירות האישית לא תמיד משחקת תפקיד. זה לא היה קל והיו גם אחדים שעזבו את העבודה כי הרגישו שאינם יכולים להמשיך. אחר כך, אגב, הם ביקשו לחזור.

אני מודה שגם בי עברו מחשבות קשות באותם ימים. הרגשתי שכל מה שעמלתי בשבילו וכל מה שהאמנתי בו מתמוטט לנגד עיני. לא הבנתי איך השוטרים מסוגלים לירות אש חיה על אזרחים שמפגינים. הכרתי כמה ממשפחות ההרוגים והלכתי לנחם, ושם שמעתי דברים קשים ביותר. תהיתי אם באמת אנחנו, המעטים כל כך, הממשיכים להאמין באפשרות לחיים משותפים, באמת יכולים להגשים את חלומנו, או שאנחנו נאיבים וחלשים מדי. אבל יחד עם חבריי במרכז ולאחר שיחות ארוכות, מעמיקות וכואבות, החלטנו שממשיכים יחד ומגבירים את המאמצים. ארגנו משלחות משותפות לניחום המשפחות האבלות בסח'נין וביישובים אחרים. המנחים שלנו, שמקצועם הוא ניהול קבוצות בקונפליקט, יישמו את הידע שלהם על עובדי המרכז וגם על עצמם. שרה ואני היינו אז מנהלים שותפים ומוחמד דראושה, איש צעיר מאכסאל שהיה כבר בעל ניסיון בעבודה חברתית ופוליטית, נכנס לתפקידו כדובר בדיוק חודש לפני אירועי אוקטובר. יחד הצלחנו לחלץ את עצמנו ואת הצוות מהבוץ הזה והמשכנו לעבוד ולהרחיב את הפעילות, בעיקר את התכניות החינוכיות. כעבור שנה קיבלנו את פרס אונסק"ו לחינוך לשלום. זה היה תגמול קטן על השנה הקשה שעברנו. גם בימים קשים כאלה הרגשתי שיש לי כוח. אני לא חושב שהייתי זקוק ללגיטימציה בעיני הציבור הערבי על כך שאני עובד במוסד כזה, שהוא בבעלות ובניהול של יהודים. יש לי מקום בכיר בתוכו ואני מרגיש שאני משפיע. אנשים נכבדים אחרים עבדו כאן לפני או יחד אתי, אנשים שידועים בעמדות הפוליטיות הלאומיות המוצקות שלהם – מוחמד ותד, שכבר הוזכר לעיל, וסאלם ג'ובראן, המשוור והעיתונאי הידוע מנצרת, אללה ירחמם; חבר הכנסת וסגן שר החקלאות לשעבר וליד צאדק, שנפטר ממש בימים שבהם אני כותב שורות אלה; אבראהים

מאליק, איש מק"י, אינטלקטואל בולט וסופר, ואחרים. מוחמד ותד היה אדם פוליטי שלא היסס להביע את עמדותיו, והוא זה שניהל את הקורס הראשון בגבעת חביבה למנהיגות ערבית צעירה. זה היה בשנות השבעים ואני השתתפתי בקורס הזה. רוב הבוגרים אכן הפכו למנהיגים אזוריים. ב־1983 קיימנו קורס ראשון למנחי קבוצות משותפות; כל בוגרי הקורס השתלבו אחר כך בעבודה בארגונים ובמשך שנים היו מובילים בתחום זה, גם אם עזבו את גבעת חביבה ולחלקם הייתה ביקורת עליה.

עם כל ההיסוסים והקשיים, אי אפשר לקחת מאתנו את הראשוניות ואת היוזמה בהרבה פרויקטים שקידמו את החברה הערבית ושיפרו את היחסים. הקמנו מועדון למורים (منتدى المعلم), שהיה מקום מפגש למורים מן האזור ובו שמעו הרצאות וביילו יחד. ממנו צמחו אחר כך עשרות, אם לא מאות, השתלמויות מורים בכל נושא שיעלה על הדעת. המיקום של גבעת חביבה והיתרונות שלה – קמפוס גדול, כיתות, אולם כנסים, חדר אוכל, בריכת שחייה – הפכו אותה לבית שני לאוכלוסיית האזור. היו שנים שבהן לא גבינו כסף על שימוש באולם, בכיתות או בבריכה. היום לצערנו הכול עולה כסף. יש פתגם בערבית שאומר: אם יש לך דברים טובים ואתה נותן לאחרים – הם רוחשים לך אהבה, אבל אם יש לך דברים טובים ואתה מתקמצן – האנשים האלה יעזבו אותך וילכו לחפש מקומות אחרים שיכולים לתת. וזה מה שקרה אצלנו בגבעת חביבה. הכול עולה כסף, דברים השתנו וגם אזור ואדי עארה השתנה והתפתח. יש בו עכשיו הרבה אולמות ציבוריים ומקומות מפגש, וקמו עמותות רבות הפועלות בתחומים דומים לשלנו ומפעילות תכניות דומות לשלנו.

קצת ביקורת עצמית

לפעמים שואלים אותי אם אין לי ביקורת, אם אני לא רואה שגיאות שעשינו או דברים שלא עשינו נכון. אני חייב לומר שאף פעם לא הייתה לי בעיה להביע את דעתי או את התנגדותי למהלכים שעשתה הנהלת גבעת חביבה. הייתי שותף מלא להחלטות הנוגעות לפעילות המרכז היהודי-ערבי וגם חבר בהנהלת הגבעה כולה. אך הפעילות

האדמיניסטרטיבית של הקמפוס התנהלה בנפרד. במטרה להגדיל את ההכנסות הושכרו המתקנים – בניינים, כיתות ואולמות – לגורמים מבחוץ שלא היה להם קשר לגבעה ולא הייתה לנו השפעה על סוג הפעילות שלהם. זה מה שקרה למשל עם הצבא. בתחילה הושכרו מתקנים לצורך קורסים למורות חיילות ואחר כך, במשך שנים רבות, לצורך קורסים לחיילים להשלמת בגרויות. נכון שזו לא פעילות צבאית אלא חינוכית, אבל כשחיילים מסתובבים ברחבי הגבעה לבושים במדים ונושאים נשק זה מרתיע צעירים ערבים מלכוא לפעילויות שלנו. אני שמח שהנהוגל הזה הופסק ושהקורס הזה בדרך החוצה.

ביקורת מסוג אחר יש לי על דרך המיתוג והפרסום של גבעת חביבה. למרות העבודה הרבה שאנחנו משקיעים במשך שנים, למרות עשרות אלפי האנשים שעברו פה בשישים ושש שנות קיומו של המרכז, השם "גבעת חביבה" עדיין אינו מוכר בציבור. אנחנו צנועים מאוד, לא פרסמנו את עצמנו, לא ייחסנו לעצמנו הישגים, היינו נחמדים מדי. נחמדות יתר אינה תכונה טובה לארגון. לא השכלנו למתג את גבעת חביבה, על אף כל התהילה שזכינו לה. אני זוכר שהנשיא המנוח חיים הרצוג, אביו של יצחק הרצוג, ביקר בגבעת חביבה לפני שנים רבות ואמר שהיא "הסוד השמור ביותר במדינה". לא הצלחנו להעמיד את עצמנו במעמד ראוי, יוקרתי, ייחודי. היינו צריכים להיות בררנים יותר בתחומי הפעילות, להתמקצע בתחומים נבחרים וייחודיים לנו. בפועל אנחנו עושים קצת מכל דבר וזה בא על חשבון העומק. פעם היינו מפרסמים מחקרים וספרים במסגרת 'המכון לחקר השלום' שהקימה שרה יחד עם אסעד גאנם, שכיום הוא פרופסור באוניברסיטת חיפה. כשהם עזבו את גבעת חביבה המכון הפסיק את פעילותו וכיום אין לנו פעילות מחקרית, ולדעתי היא חסרה מאוד. לפעמים הולכים אחרי נטיית התורמים וממציאים את עצמנו בכל פעם מחדש, כדי להיתפס כחדשניים ולגייס תרומות. יש לזה יתרונות רבים אבל גם חסרונות מסוימים.

אני סבור גם שלא עשינו די ברחוב היהודי. מלבד הוראת השפה הערבית וקיום מפגשים, לא עבדנו ברצינות בקרב יהודים וכמעט שלא השפענו. לא חדרנו לשכבות שמאגרות אותנו בחברה הישראלית, לדוגמה – כמעט שלא עבדנו עם מגזר העולים מברה"מ לשעבר, הידועים ברובם

בעמדותיהם הנוקשות כלפי ערבים. הסתפקנו בבתי ספר, בתלמידים ובמורים, אך לא השכלנו להגיע למבוגרים, להורים. ברחוב הערבי אמנם הייתה לנו השפעה חברתית רבה, אבל מבחינה פוליטית תמיד נזוהנו, היינו "לייט", רצינו לצאת בסדר עם כולם, למרות ואולי בגלל הזיהוי של גבעת חביבה עם השומר הצעיר ועם מפ"ם. פזלנו לקהל הרחב, עבדנו מאז ומתמיד עם בתי ספר מכל הסוגים והמינים, מכל הארץ, גם דתיים, ולכן הצנענו את העמדות הפוליטיות שלנו ואת ההשתייכות לקיבוץ הארצי, שאגב היום כבר אינו מזוהה עם מרץ ויש בו פלורליזם פוליטי רחב. הייתי רוצה לראות אותנו מתמקצעים יותר בתחום האזורי הקהילתי, כפי שהתחלנו לעשות בשנים האחרונות. הייתי רוצה גם שלא נפחד לנקוט עמדה פוליטית, שלא נחשוש שהבעת עמדה כזאת תפגע בתמיכה הממשלתית או בכיתת המזרחנים שנתמכים במלגות ממשרד הביטחון. אנחנו כן מביעים עמדות שנחשבות פוליטיות אך לא מפלגתיות: למקומות שנפגעו ממה שמכונה "תג מחיר" אנחנו מגיעים מיד. כשיש הפגנות – אנחנו משתתפים. אבל ברחוב היהודי אנחנו לא נשמעים מספיק ולא מקבלים שם אהדה. הבעיה של גבעת חביבה היא שבעיני היהודים אנחנו נחשבים לשמאלנים ובעיני הערבים אנחנו נחשבים לציונים. אי אפשר כל הזמן להסביר ולפרש את מה שאנחנו מאמינים בו ואת מה שאנחנו עושים.

כשחזרתי לגבעה ב־2009, אחרי קדנציה אחת בראשות מועצת בסמ"ה, מצאתי שהעבודה פה קשה יותר משהייתה בעבר. הסיבה העיקרית היא מחסור במקורות תקציב. איבדנו את התנועה הקיבוצית, שהייתה לנו גב פוליטי וגם כלכלי, מפ"ם לא קיימת עוד ובמרצ אין אף נציג קיבוצניק שאכפת לו מגבעת חביבה. ממשלות הימין אינן מקצות משאבים לתכניות דו־קיום ושלוש. קרן 'חבצלת', שבחסותה פועלת הגבעה, מתמודדת עם הבעיות התקציביות של הקיבוצים ואנחנו מרגישים שמעמדנו שם נחלש מעט. אנחנו מסתמכים בעיקר על תרומות מחו"ל, ובתחום הזה התחרות קשה ואין ביטחון לטווח ארוך. הפעילויות שלנו תלויות בתקציב שאנחנו מצליחים לגייס וחלק מהעובדים אינם מרגישים ביטחון במקום העבודה, וגם השכר שלנו נפגע. אבל יש צוות טוב ומסור, מביין וחדור מוטיבציה. למרות הקשיים אני חוזר לעבודתי בהתלהבות גדולה. המצב בארץ בין יהודים לערבים

מתוח ומורכב. אני חש שחובה על כל הקהילה הזאת, קהילת האנשים המאמינים כמוני באפשרות של חיים משותפים, לא להרים ידיים, לא לוותר, להמשיך להתעקש ולפעול ככל יכולתנו.

שלא על מנת לקבל פרס

כל מי שעוסק בתחום שלנו עושה זאת מתוך אמונה פנימית ותחושת שליחות ואינו מצפה לקבל פרס על מאמציו. ובכל זאת בארץ, ועוד יותר מכך בעולם, ישנם מוסדות וארגונים שבוחרים מדי פעם לעודד אותנו ולהעניק הכרה לחשיבות עבודתנו באמצעות פרסים שמוענקים בדרך כלל בטקסים פומביים. זוהי אחת הדרכים להעצים ולחזק את העושים במלאכה המתישה הזאת, המתסכלת לעתים.

אני עצמי והמרכז היהודי-ערבי לשלום בגבעת חביבה קיבלנו במשך השנים פרסים אחדים. חלקם מחוות הוקרה, שעודדו אותנו להמשיך בעבודה, וחלקם נשאו מענק כספי שגם הוא סייע לנו כמובן בעבודתנו. כבר ב־1980, שנים אחדות אחרי שהתחלתי לעבוד בגבעת חביבה, קיבלתי פרס מטעם 'האגודה להבנה בין-דתית'. אנשי הגוף הזה, שקם בסוף שנות החמישים, מאמינים שאפשר למצוא בדתות ובכתבי הקודש שלהן מנחה משותף לעשיית שלום. אנחנו אמנם לא הדגשנו במיוחד את הצדדים הדתיים של הסכסוך או של האפשרות לפיוס, אבל בכל זאת האגודה מצאה לנכון לעודד אותי, ערבי מוסלמי צעיר שפועל למען הידברות עם יהודים. באותה תקופה היו רק ערבים מעטים שפעלו בכיוון זה ואת מספר הארגונים שחינכו לדו-קיום ולשלום היה אפשר לספור על כף יד אחת, ולכן הפעילות שלי בלטה בשטח והם מצאו לנכון להעניק לי פרס. הרגשתי שזה כבוד גדול אבל גם אחריות. שנים אחר כך, בשנת 1989, קיבלתי פרס מהמרכז הבינלאומי לשלום, ארגון גדול של צעירי אינו קיים עוד. הארגון הזה קם בעקבות הסכם השלום עם מצרים והוא שם לו למטרה לקדם את השלום באמצעות פרויקטים כלכליים וחינוכיים. המנכ"לית שלו אז הייתה זהבה גלאון, כיום ראשת מרצ. כפי שסיפרתי לעיל, לנו בגבעת חביבה כבר היה ניסיון עשיר בעבודה עם פלסטינים, התחלנו בה הרבה לפני הסכמי אוסלו, ואולי לכן מצא המרכז לנכון להעניק לי את הפרס.

הבא אחריו היה פרס מאיגוד המתרגמים שניתן לי וליורם מירון על הספר **אגדות הוואדי**, שאותו כתבנו בשתי השפות ועליו סיפרתי כבר בפרק על ברטעה.

ב-1999 קיבלתי את פרס רוטשילד היוקרתי לחינוך מטעם יד הנדיב, פרס ע"ש מקס רואו, מי שהיה שנים רבות מנהל קרן רוטשילד וראה בחינוך כלי מרכזי לשיפור החברה. את הפרס החלו לחלק בשנת 1987 ואף מחנך ערבי לא זכה בו לפניי. שרה, שהייתה אז שותפתי לניהול המרכז, החליטה להגיש את מועמדוּתִי לפרס. לא חשבתי שאזכה בו, כי מה לקרן רוטשילד ולערבים? ההפתעה הייתה גדולה ומרגשת מאוד. אני חושב שגם בשבילם נחצה אז קו ולשמחתי הם ממשיכים במגמה הזאת. קרן יד הנדיב ממשיכה לתמוך בנדיבות בארגונים ערביים ומשותפים של החברה האזרחית, ומאז שקיבלתי אני את הפרס זכו בו עוד כמה וכמה מחנכות ומחנכים ערבים. אני מרגיש שפרצתי להם את הדרך. בעקבות קבלת הפרס התיידדתי עם משה רביב, שהיה בעברו איש משרד החוץ ויועץ לקרן יד הנדיב. הוא המשיך לתמוך בפרויקטים החינוכיים של גבעת חביבה ונעזרנו בו ובחוכמתו הרבה עוד שנים רבות.

אבל מבחינתי השיא הגיע שנתיים לאחר מכן, ב-2001. יום אחד קיבלנו הודעה שלמרכז שלנו יוענק פרס אונסק"ו לחינוך לשלום. זו כבר הייתה הכרה בינלאומית ברמה הגבוהה ביותר! ארגון אונסק"ו הוא ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם ומטרתו המוצהרת בפרסומיו הרשמיים היא "לתרום לשלום ולביטחון על ידי קידום של שיתוף פעולה בינלאומי בתחומים של חינוך, מדע ותרבות, מתוך שאיפה להנחיל ברחבי העולם רגש של כבוד כלפי ערכי הצדק, שלטון החוק, זכויות האדם והחירויות הבסיסיות שהוכרזו בהצהרת האו"ם". בארגון הזה חברות כל מדינות העולם החברות גם באו"ם והוא לא ידוע בתמיכתו בישראל. ההחלטה שלהם להעניק לנו את הפרס נתפסה כהצהרה פוליטית ולא רק מקצועית, כתמיכה במאמצים של ארגון אזרחי לחתור לשלום בין ישראל לפלסטין גם בשעה שהממשלות לא מקדמות את התהליך.

לטקס נסענו במשלחת של ארבעה אנשים – שרה ואני, שהיינו מנהלים שותפים, מרים דגן שהייתה אז ראשת התכנית לנשים והיא

דוברת צרפתית, ומוחמד דראושה הדובר שלנו דאז והיום מנהל תכנון, שוויון וחיים משותפים בגבעת חביבה. שגריר ישראל בצרפת באותה עת, פרופ' אלי בר-נביא, קיבל אותנו בחום רב וארגן לנו פגישות והופעות בפני קהלים שונים, ארגונים דומים לנו, פוליטיקאים צרפתים, חברי הקהילה היהודית והערבית בפריז ועוד. התרוצצנו ממקום למקום והרגשנו הרבה פרגון ואהבה. הטקס עצמו היה רב רושם ומפואר. באולם גדול במרכז אונסק"ו בפריז התאסף קהל גדול. הקציבו לנו שתי דקות לומר דברי תודה ועוד בארץ חיברנו דיאלוג קצרצר בין שנינו ובו כל אחד מאתנו סיפר מאין בא, מי משפחתו, איך הגיע לעסוק בחינוך לשלום ומה חזונו המשותף לעתיד. אני הערבי הכפרי מברטעה והיא בת לניצולי שואה מתל אביב, שאמה הייתה בקהל. לא אגזים אם אומר שהקהל קם על רגליו והריע לנו שעה ארוכה. אנשים בכו מההתרגשות. זה באמת היה רגע קסום ופלאי עבור כולנו. התחלקנו בפרס עם איש דת אפריקני, הבישוף אוננו אוננונג מאוגנדה, איש מרשים שפעל למען שלום ופיוס בארצו השסועה.

מזכ"ל אונסק"ו באותה תקופה היה היפני קוהישירו מאטסואורה. בנאום הארוך שנשא בטקס נימק ואמר שלמרות המלחמות והסערות המתחוללות באזור בעשרות השנים האחרונות, המרכז בגבעת חביבה ממשיך לתרום את תרומתו החשובה לשלום "באמצעות חינוך, מחקר, ועידות וכנסים בינלאומיים, סדנאות דיון, ספרייה, מרכז מידע ייחודי ופרסומים". יש לזכור כי אז, בשנת 2001, טרם הספקנו להתאושש מאירועי אוקטובר 2000 ומאינתיפאדת אל-אקצא. אריאל שרון נבחר לראשות הממשלה כמה חודשים קודם לכן, אחרי שאהוד ברק התפטר, ואירועים אלימים שטפו את הארץ ואת השטחים הפלסטיניים. באווירה הזאת היה מוזר אך גם מעורר לעמוד שם בפריז בפני כל העולם ולקבל את הפרס. זה היה מחייב. בצד השמחה הרגשנו גם מחויבות אדירה להמשיך בכל כוחנו לשחות נגד הזרם.

בניית חברה משותפת

בשנים האחרונות פרויקט הדגל החדש של גבעת חביבה, שאני גאה בו מאוד, הוא "שותפות בין קהילות". הגיתי את הרעיון הזה כשסיימתי

את תפקידי בראשות המועצה וחזרתי לנהל את המרכז. לאחר שנים רבות של הובלת תכניות חינוכיות שעסקו בדיאלוג וברוך-קיום בעיקר אצל בני נוער, היה ברור לנו שגבעת חביבה חייבת לפתח תכנים ודרכי פעולה בתחום שיתאימו גם למבוגרים ולאנשים משפיעים בחברה. הרעיון לחבר בין קהילות שכנות אינו חדש וכבר נוסה בעבר, אצלנו וגם בארגונים אחרים ובקהילות שיזמו זאת בעצמן. אבל אנחנו רצינו לבנות מודל חדש, שיתבסס על מחקר וניסיון ויקיף תחומים רחבים של החיים הקהילתיים. התכנית מבוססת על עבודה בשני כיוונים – מלמעלה למטה ומלמטה למעלה. היא מתחילה בכינוס צוותי היגוי משותפים, שכוללים את ראשי הרשויות והנהגת היישובים. הם בונים תכנית עבודה משותפת על פי אופיים של היישובים וצורכיהם. בה בעת נעשית עבודה חינוכית רחבת היקף בכתיב הספר ובפעולות קהילתיות משותפות של עמותות, ארגוני נשים, תושבים בגיל הזהב ועוד. בזכות הקשרים המצוינים שלי עם ראשי רשויות באזור, ובעזרתו ובתמיכתו של חגי הלוי שהיה אז מנכ"ל גבעת חביבה, הנחנו את היסודות לתכנית זו ואחר כך היא פותחה והתרחבה בזמן כהונתו של יניב שגיא, המנכ"ל הנוכחי.

היום, לאחר שלוש שנות פעילות, ברור לנו שמדובר בתכנית חלוצית ומוצלחת, המחברת בין רשויות מקומיות שכנות שקודם לכן לא היה ביניהן שום קשר ויוצרת חיבורים בין מגזרים שונים בחברה. אנו מקווים שבבוא היום היא תוכל להגשים את המטרה – בניית חברה משותפת יהודית וערבית במדינת ישראל. התכנית הזאת מבטאת את שינוי התפיסה שלנו בגבעת חביבה. הארגון היה ביסודו ארגון חינוכי ששם דגש על יצירת דיאלוג ודו קיום, אך עם השנים החל לעבוד עם קהילות שלמות על כל מרכיביהן, במטרה להשפיע על אופי החברה הישראלית עצמה כך שתהיה חברה משותפת ולא שתי חברות החיות זו לצד זו. כך הגדרנו מחדש את הייעוד של המרכז כולו: "גבעת חביבה פועלת לקדם הבנה הדדית, שיתוף פעולה ושוויון בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית, כבסיס לבניית עתיד משותף וחברה משותפת בישראל".

בתנאים הקיימים היום במדינת ישראל, ועוד יותר מכך לאחר בחירות 2015, בנייתה של חברה משותפת היא מהלך מורכב, שלמתבונן מבחוץ נראה לפעמים בלתי אפשרי. אבל אנחנו מתעקשים על כך

ותולים במהלך הזה תקווה לעתיד טוב יותר לכלל תושבי המדינה. ההנחה הבסיסית היא שקיומה של חברה משותפת תלוי במבנה החברתי שבתוכו היא מתקיימת ובמדיניות הממשלה: במדיניות הממסד, בחלוקת המשאבים – תקציבים, קרקעות ומשאבים אחרים, בשוויון בחינוך. מדיניות האפליה של אוכלוסיות ערביות גורמת לפערים כלכליים עמוקים ולתחושות ניכור כלפי המדינה, והיא בין הגורמים המרכזיים לחידוד המתחים. כדי שתתקיים כאן חברה משותפת מן ההכרח להתייחס לשורש הבעיה ולהביא לשינוי במדיניות בנושאי חלוקת קרקעות ותקציבים, דיוור, חינוך, ייצוג תרבותי ועוד. הדבר דורש כמוכן שינוי במדיניות הממשלה, ותפקידם של הארגונים האזרחיים – אנחנו וארגונים אחרים – הוא להשפיע על הגורמים המחליטים ולדחוף אותם בכיוון זה. אחד הכלים המשמשים אותנו למטרה זו הוא קיומו של כנס שנתי לכינון חברה משותפת. הכנס, שמתקיים מדי שנה בגבעת חביבה, מפגיש בין קהילות שכנות והן מציפות את השינויים המבניים הנחוצים ומגבשות תכניות משותפות להוצאתם לפועל.

חברה משותפת לא יכולה לקום מעצמה. המפתח להצלחתה הוא יחסי הרדיות בין הקהילות ויצירת הסכמה ביניהן על שוויוניות בכלל, ללא דומיננטיות של האחת על רעותה. אי אפשר לשנות את היחסים בין ערבים ויהודים בישראל מבלי לבנות גשרים של הבנה, שיתופי פעולה, עשייה משותפת ויצירה משותפת, היכרות, אמפתיה והזדהות. באלה אנו עוסקים עשרות שנים, מי כמונו מודעים לכך. ודווקא בתחום הזה יש יתרונות לחברה האזרחית ולרשויות המקומיות על פני הממשלה. כעת אנו מתמקדים פחות בדיבורים על העבר ויותר במעשים למען עתיד משותף, כגון פרויקטים משותפים של מועצות שכנות לשיפור הסביבה, לביטחון אישי ומניעת מפגעים; מפעלים תרבותיים משותפים כמו תערוכות אמנות, תחרויות ספורט, מפגשי נשים או מפגשים לבני גיל הזהב; וגם מאבקים משותפים של ראשי הרשויות מול הממשלה למען פיתוח אזורי תעשייה, שיפור התחבורה, הקמת מיזמי תיירות ועוד ועוד – הרשימה ארוכה. העיקרון הוא שהכול נעשה תוך הסכמה הרדית ובתרומה משותפת של שני הצדדים.

וזה מביא אותי לדבר על שינוי עמדות. כל שינוי הוא קשה, אך

השינוי בעמדות הוא אולי הקשה מכולם. ראינו זאת בבחירות 2015, כשאנשים שהתייאשו משלטון הליכוד ומהעומד בראשו לא הצליחו לשנות את עמדותיהם המסורתיות וברגע האמת, כשעמדו בקלפי, חזרו והצביעו לאותה המפלגה שהם מזדהים עם עמדותיה, למרות האכזבה המתמשכת מפועלה ומתפקודה. בפעילות שלנו אנחנו מבקשים לתת לאנשים כלים לבחון באופן ביקורתי את המציאות וגם את עמדותיהם- שלהם, ואולי לשנותן בסופו של דבר. תופעות של אלימות, גזענות, פחד ושנאה נובעות לרוב מבורות ומחוסר הבנה; אנחנו מנסים ליצור אמפתיה הדדית, רגישות ואחריות של שני הצדדים זה כלפי זה. זהו תהליך ארוך, המשלב חינוך ודורש גם שינוי בתקשורת ובדרך שבה היא מציגה את הקונפליקט ואת הצד האחר. אנו מרכיבים גם לעסוק בזוהת – מרכיב קריטי נוסף בדרך להקמת חברה משותפת. אנחנו יוצרים כלים לפיתוח זהויות משותפות וליצירת אזרחות משותפת, מבלי לפגוע בזוהת האישית והקולקטיבית.

אולי זה נשמע כמו חזון אחרית הימים, אבל נדרשת כאן אמונה. הבחירה לעבוד עם קהילות שכנות איננה מקרית: אנחנו מאמינים כי השינוי אפשרי קודם כול בסביבה החברתית-פוליטית הקרובה לכל אדם. לכן התחלנו להקים שותפויות בסביבתה של גבעת חביבה וכיום מעורבות בתכנית הקהילות כבר קרע-פרדס חנה, המועצה האזורית מנשה והעיר באקה אלגריה, והמועצה האזורית מגידו עם מועצת מעלה עירון בצפון ואדי עארה. אנו מתכננים לצרף עוד ועוד קהילות למסע המשותף הזה.

לסיכום, אני גאה ביכולתי וביכולתו של הארגון שאני שותף בו לחדש ולהתאים את דרכי הפעולה שלנו כדי ליצור בישראל חברה שמושתתת על ערכי צדק ושוויון. חברה שאני, בהיותי חלק ממיצועט לאומי, לא ארגיש בה אזרח מופלה לרעה. אני מאמין שנצליח להיות הגורם המוביל שיבטיח עתיד של חברה משותפת ושוויונית לנכדי וילדורות הבאים.

אני ודאי לא אובייקטיבי, אבל לדעתי לגבעת חביבה היה במשך השנים תפקיד חשוב מאוד בהעצמת האוכלוסייה הערבית בישראל. אני חושב שאין מוסד ישראלי שהשפיע יותר ממנה על ההתפתחויות החברתיות בחברה הערבית, ובמיוחד באזור המשולש. איני יודע

מדוע אף אחד לא חקר את הנושא הזה ולא כתב עליו. מרבית שדרת אנשי הציבור הערבים יצאה מגבעת חביבה – מאז הקורסים של המנהיגות הצעירה בשנות החמישים, אז הצטרפו למפ"ם צעירים ערבים רבים שלמדו בגבעה ובקיבוצים; דרך 'תנועת הנוער הערבית החלוצית', שהוקמה בגבעת חביבה במתכונת 'השומר הצעיר' ויצרה שכבת מנהיגות ערבית ישראלית שהאמינה בדרך החיים המשותפים, ורוב אנשיה הפכו אחר כך לחברי כנסת ולראשי רשויות; ועד חברים רבים במק"י ואחר כך ברק"ח, שלמדו בגבעת חביבה, וכמובן חברים ותומכים במפלגות ובזרמים פוליטיים אחרים. מאז הימים הראשונים ההם ועד היום, במשך עשרות שנים, הפעלנו באינטנסיביות תכניות חינוך, העשרה, העצמה והעלאת מודעות שהשתתפו בהן עשרות אלפי אנשים, ועדיין אנחנו לא מרימים ידיים ומתחדשים כל הזמן.

תכניות לעתיד

אחד היתרונות הגדולים של גבעת חביבה הוא הפתיחות והגמישות – תמיד אפשר להעלות רעיונות חדשים ולהשתמש בקמפוס הגדול ובאנשים בעלי הניסיון כדי ליצור פרויקטים שמתאימים לשינויים בתקופה ובצרכים. אחת התכניות שלנו לעתיד היא להקים בגבעה בית ספר תיכון למדעים ולאמנויות, דבר שחסר מאוד במגזר הערבי ובמיוחד באזור המשולש. לדעתי, באזור המשולש הצפוני – מבאקה-ג'ת ועד אום אלפחם – במקום שכל בתי הספר התיכוניים יציעו את כלל נושאי הלימוד, עדיף שכל בית ספר תיכון יתמקד בתחום מסוים: האחד יתרכז במקצועות הומניים, אחר יתמחה במדעים ושלישי יתמקד במוסיקה ובאמנות. כך אפשר יהיה להתמקצע בכל תחום ולתת לילדים ולהורים לבחור את המסלול המתאים להם. לא אני הוא שיכול לממש את המחשבה הזאת, כמובן, אבל במסגרתה אנו חולמים על הקמת בית ספר ייחודי בגבעת חביבה ומחפשים שותפים שישקיעו כאן בשיתוף עם משרד החינוך. התשתית קיימת ולא מנוצלת דיה והצורך קיים בשטח.

אישית, אעשה כל שביכולתי כדי שגבעת חביבה תהפוך להיות מוסד יהודי-ערבי משותף באמת, שתהיה כתובת לכל האוכלוסיות מכל

המגזרים ותדע לפנות אליהם בשפתם ולהיענות לצורכיהם. שאיפתי
היא שנמשיך להתחדש כל הזמן ונוביל בכניית השותפות, בחינוך
לסובלנות ובחתיירה לשלום.
انشاءالله. אינשאאללה.

ראש המועצה, 2005–2009

מאז שאבי נפטר ב־1985 ואני נבחרתי לרשת אותו כמוכתאר, שמתי לעצמי מטרה להיות באחד הימים ראש מועצה בברטעה. זה לקח עשרים שנה והרבה תהפוכות, אבל בסופו של דבר הוקמה מועצה שכוללת את ברטעה, עין אלסלה ומועאויה. לא בדיוק מה שרצינו, אבל טוב יותר מאי־הכרה בנו כישות מוניציפלית. לבחירות הראשונות לא הגשתי מועמדות, אבל בבחירות השניות נבחרתי לראשות המועצה. המאבק שלי החל כאמור בשנת 1985, כשהייתי למוכתאר. שיטת המוכתארים מקורה בתקופה העות'מאנית; למוכתארים אין סמכויות, אין תקציב ואין יכולת לקדם ולפתח את הקהילה. המינוי שלי לתפקיד מוכתאר הכפר היה מלווה אצלי ברגשות מעורבים לאורך כל תקופת כהונתי, מ־1985 ועד 1993. מצד אחד, אני ומשפחתי לא רצינו את התפקיד. אפילו אבי המנוח ביקש שלא אקח זאת על עצמי. מצד שני, לא רציתי לסרב לבקשתם של המוכבדים והתושבים ולאכזב אותם. ידעתי שהתפקיד יחייב אותי להמשיך בדרכו של אבא, לעשות סולחות ולהוביל תהליכים לקידום ולפיתוח הכפר. אבל אבא התפנה לתפקיד, ואילו אני עבדתי במשרה וחצי ולא היה לי הזמן שהיה לו. מלבד זאת, היום החברה התקדמה והשתנתה: כל תושב יכול להיות איש סולחה וכל מלומד יכול להוביל, באמצעות עמותה, ועדה או תנועה פוליטית. גם התואר 'מוכתאר' קיבל תפנית בגדה המערבית, כי חלק מהמוכתרים עמדו נגד האינתיפאדה ושיתפו פעולה עם ישראל, והרבה אנשים לא הבדילו בין המוכתארים בגדה ובין המוכתארים בישראל.

לאור כל השיקולים האלה, ולאור אובדן הסמכויות של המוכתאר כמקשר בין התושבים ובין משרדי הממשלה והלחץ להתפטר שהופעל עליי מצד המשפחה, בייחוד מצד אשתי ואחיי, החלטתי שהגיע הזמן לשנות את המצב, לבטל את תפקיד המוכתאר בכפר ולשדרג את השלטון המקומי אצלנו בכפר ואצל הערבים בכלל. פתחתי במסע שכנוע, כתבתי מכתבים וגייסתי חברי כנסת להקמת מועצה מקומית בכפר ברטעה. קיבצתי סביבי מוכתארים מכפרים סמוכים ולחצנו על נציגי מפלגות שחזרו אחר הקול הערבי כדי להסדיר סוף סוף את

הקמתן של מועצות מקומיות באזורנו. שכנעתי מוכתארים רבים להגיש למשרד הפנים בקשות להקים ביישוביהם מועצות ובכל הזדמנות העלינו את הנושא הזה בעל פה ובכתב. בסופו של דבר כנראה נמאסנו על מישהו במשרד הפנים ובקשותינו נענו, אלא שהם הצליחו להפתיע אותנו. מבלי להתייעץ, מבלי להודיע מראש ומבלי לשתף את התושבים ואת ההנהגות המקומיות, הכריז משרד הפנים על הקמת מועצה אזורית אחת הכוללת את כל הכפרים בוואדי עארה שלא הייתה בהם מועצה ושהתנהלו על ידי מוכתארים: ברטעה, עין אלסהללה, מועאויה, מוסמוס, ביאדה, משירפה, זלפה וסאלם. בין היישובים לא היה כל רצף גיאוגרפי ולמועצה החדשה לא היו שום שטחי שיפוט מלבד השטחים הבנויים של הכפרים. משרדי המועצה היו בחדרה ואיש ש"ס מונה לעמוד בראשה. כשנכנסנו למשרדו ראינו את תמונת הרב עובדיה תלויה בכניסה. לא היה לו שום קשר לאזור שלנו, לתושבים וליישובים ותחושתנו הייתה שהוא פשוט מונה לתפקיד כדי לקבל משכורת שמנה ולשלוט בנו.

הדברים האלה הרגוזו אותי מאוד. השנה הייתה 1995, ימי הממשל הצבאי חלפו להם מזמן, ולא יכולתי לקבל ששוב מזלזלים בנו בצורה כזאת. שוב רשויות המדינה מחליטות ועושות מה שהן מוצאות לנכון, בלי לשתף אותנו ולברר את רצונותינו. זה קורה כל הזמן ומכאיב מאוד. הקמת המועצה ביטלה הלכה למעשה את תפקידי כמוכתאר, אך עדיין הייתי איש ציבור מוביל ולא ויתרתי. גייסתי חברי כנסת והקמנו ועדה ציבורית עממית מתוך היישובים כדי להוביל את המאבק, ואני עמדתי בראשו. שלוש שנים לאחר מכן, ב-1998, עלתה הצעה שלדעתי הייתה גרועה מהראשונה: פיצול לשתי מועצות. האחת נקראה בסמ"ה וכללה את ברטעה, מועאויה ועין אלסהללה, והשנייה כללה את שאר היישובים בחלקו הצפוני של ואדי עארה ונקראה מעלה עירון, או טלעת עארה בערבית. המועצות הללו לא ענו על דרישות התושבים. הן לא כללו תכניות מתאר ושטחי שיפוט וגם בהן אין קשר פיזי בין היישובים ואין רצף טריטוריאלי, והדבר מונע פיתוח פרויקטים משותפים, במיוחד פרויקטים של תשתית. עכשיו כבר יכלו למנות שני אנשי ש"ס ועובדים יהודים רבים בשתי המועצות. משרד הפנים המשיך להתל בנו.

במועצת בסמ"ה נכללים כאמור שלושה יישובים ומספר התושבים הכולל עומד על כעשרת אלפים, מתוכם כ-4,200 בברטעה. לפי המדר

החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הדירוג הסוציאו-אקונומי של יישובי בסמ"ה הוא 2, מהנמוכים במדינה. באותה שנה הכריז משרד הפנים על הקמת מועצה מקומית יהודית חדשה שכללה את קציר, שנמצא מזרחית לברטעה, ואת חריש, שנמצא ממערב לנו; מובן שעשו ביניהם רצף טריטוריאלי, חלקו על אדמות שלנו. שני היישובים הללו חדשים יחסית. אריק שרון הקים אותם כשהיה שר השיכון, במסגרת פרויקט "הכוכבים" – יישובים שנבנו על הקו הירוק בין היישובים הערביים, הן כדי למנוע את התרחבותם והן כדי לטשטש ולמחוק את הקו הירוק. קציר וחריש הוקמו על אדמות מדינה שהיו אדמות עתודה להתפתחותה של ברטעה. הן נלקחו משטח השיפוט של המועצה האזורית מנשה וחלקן הופקעו מברטעה לפני שנים. שטח השיפוט של המועצה החדשה הזאת כולל אדמות פרטיות של ברטעה, וביניהן חלקה פרטית של משפחתי שנמצאת ממש בלב קציר.

לצערי המאבק שלנו נחלש. חלקנו התייאשו, לחברי הכנסת נמאס מאתנו, היו אירועים גדולים וחישובים יותר במדינה. כך נכשלנו בהקמת שלטון מקומי ראוי ליישובים שלנו ושתי המועצות הללו הפכו למציאות שקיימת עד היום. אבל השנים עשו את שלהן. מאז קיימנו בחירות חופשיות ודמוקרטיות בשתי המועצות ונבחרו ראשי רשויות שפעלו, ועדיין פועלים, לפיתוח היישובים ולקידום לרווחת התושבים. המקצועיות של עובדי המועצות מתפתחת כל הזמן והם עושים את עבודתם נאמנה.

איש ציבור צעיר

עוד לפני המאבק – שלא הצליח – נגד הקמת המועצה האזורית, פעלתי לאורך השנים דרך עמותות שונות לפיתוח ברטעה. הייתי צעיר יחסית, בקושי בן 22, ובכל זאת הייתי איש ציבור מוכר בכפר. היינו קבוצה של צעירים והרגשנו שצריך להתחיל לפעול בברטעה, לעורר פעילות תרבותית וחברתית, להניע את האנשים לחשוב על חייהם. החלטנו להוציא עיתון מקומי שידון בעיות הכפר. העיתון נקרא النهضة – 'אל-נהדה', התחייה. אני זוכר אפילו את תאריך צאתו לאור של הגיליון הראשון: 15 ביולי 1975. הצלחנו לפרסם את העיתון

בזכות גבעת חביבה, שם התחלתי להתנדב באותה תקופה. הם נתנו לנו תקציב ראשוני צנוע והיינו אמורים למכור את העותקים ולכסות חלק מההוצאות. מובן שבסופו של דבר חילקנו אותם חינם. רצינו שאנשים יקראו ויטייחו.

בדבר העורך הראשון שלי כתבתי שמטרנו לעורר דיון על בעיות שונות בתוך הכפר, לעודד אנשים לקחת חלק בפעולות למען הכפר ולהתנדב. הצהרנו שאנחנו שואפים לעורר את הצעירים, לארגן להם הרצאות ופרויקטים, להביא להתעוררות – חראק (حراك), כפי שקוראים לזה היום – בתנועות הצעירות שקמות בכפרים הערביים. כבר ב־1975 הייתי ער לתופעה הזאת ועודדתי אותה בברטעה. המאמרים בעיתון דיברו על ההיסטוריה של ברטעה; תיארו את מערכת החינוך ואת ההבדלים בחינוך בין ברטעה המזרחית לברטעה המערבית, ואפילו השוו בין מספרי התלמידים כאן ושם; עודדנו את הקמתו של ועד הורים, שלא התקיים קודם לכן, והסברנו כיצד ועד כזה יכול לסייע למורים, לעזור לתלמידים ולפתח את הכפר. הצעד הזה לא מצא חן בעיני חלק מהאנשים. באותה שנה הוקם בברטעה סניף של טיפת חלב. במאמר בעיתון קראנו לנשים ללכת עם ילדיהן להתייעץ, להיבדק, לקבל חיסונים. עודדנו אותן להשתמש בשירותים החדשים שהועמדו לרשותן ושלא היו מוכרים להן קודם לכן. דיברנו גם על החשיבות שבטיפוח קבוצת הכדורגל של ברטעה. הקבוצה שלנו נוסדה ב־1969 והייתה מהראשונות במגזר. היינו בליגה ד' ואחר כך עלינו לליגה ג' וגם לליגה ב'. ביקשנו מהתושבים סיוע כספי להחזקת הקבוצה, כי ידענו שללא תמיכה היא לא תוכל להמשיך ולהתפתח. אני הייתי בין הראשונים שתרמו כסף ועודדתי אחרים להצטרף ולתרום.

אחרי שנפטר אבא הקמתי על שמו ולזכרו את עמותת 'אל כאמל' (כשמו של אבי) וגייסתי באמצעותה כסף לפרויקטים קהילתיים רבים: הקמת ספרייה ראשונה בכפר, ארגון קייטנות לילדים בחופשות ופעולות העצמה לנשים (שעליהן שמנו דגש מיוחד) – קורסים לתפירה, ספרות ובישול וגם לימוד נהיגה, מזכירות ועוד. העמותה ארגנה שיעורי עזר לתלמידים, מבצעי ניקיון בכפר, פעולות מיוחדות לוותיקים ולמבוגרים, טיולים ברחבי הארץ ואירוח משלחות מהארץ ומחו"ל, והרשימה עוד ארוכה. ייסדתי, יחד עם חברים, גם את 'עמותת

ברטעה לפיתוח ולקידום הכפר' וגם היא פעלה רבות בתחום החברתי. לכן אנשים ראו כי מנהיג וציפו ממני להיות ראש מועצה, והאמת היא שגם אני שאפתי לתפקיד הזה והאמנתי שאוכל לבצעו היטב ולתרום לתושבים.

בחירות ראשונות למועצת בסמ"ה

בשנת 2001, כשתמה סוף כל סוף כהונתו של ראש המועצה הממונה מש"ס, החליט משרד הפנים להכריז על בחירות למועצת בסמ"ה, ששמה מורכב מראשי התיבות של היישובים. אמרתי בלבי שאחכה לראות מי המנהיגות שתקום בברטעה, שהוא הכפר הגדול והמוביל בין שלושת כפרי המועצה, ומי יציג את מועמדותו לראשות המועצה. בבחירות הראשונות נבחר קרוב משפחה שהיה גם חבר של אבא שלי ובן גילו – אחמד אבראהים ככהא, אבו אבראהים, אדם מכובד שהיה חבר בוועד החינוך בזמן שאבא היה מוכתאר. מובן שכיבדתי את הבחירה הזאת: זו הייתה בחירה של התושבים באדם מבוגר, מכובד ואחראי, שהיה ידוע בתרומתו לחברה ובעזרה לאנשים. אף שלא הייתה לו השכלה אקדמית הוא היה מנהיג וניהל את המועצה בשנותיה הראשונות. בסוף הקדנציה שלו החליט אבו אבראהים שלא להעמיד עצמו לבחירה בשנית, למרות הישגיו, ואז פנו אליי חלק מהתושבים וביקשו להציע אותי לתפקיד. למען האמת, חיכיתי להזדמנות הזאת. כפי שהזכרתי, מאז פטירתו של אבא הכנתי את עצמי למעשה להנהיג את ברטעה כראש מועצה נבחר ולא רק כמוכתאר, ועכשיו נוספו עוד שני כפרים החברים במועצה. הגשתי מועמדות וידעתי שיש לי תמיכה.

אולי צריך לעצור פה לרגע ולהסביר את החשיבות של הבחירות המוניציפליות במגזר הערבי ואת רמת האמוציות שמושקעת בהן. בחירת ראש המועצה היא בחירה חמולתית וגם הרשימות לחברות במליאת המועצה מבוססות על חלוקה בין המשפחות ביישוב. יש לי הרבה ביקורת על השיטה הזאת, שמעלה להנהגת הכפרים אנשים שאינם מתאימים לתפקידם רק בגלל השתייכות למשפחה זו או אחרת. המועצה היא אחד המעסיקים הגדולים אצלנו והבוחרים רואים בראש המועצה אדם שאם יתמכו בו – ישיג להם ולבני משפחותיהם ג'ובים

וימנה אותם למשרות גם אם אין להם כישורים. כשליש מהמועצות הערביות בארץ סובלות מאז ומתמיד מחוסר תקציבים ומניהול לא תקין. בדרכו של כל ראש מועצה חדש עומדים הרבה חסמים ומכשולים, ונכתב על כך רבות במחקר ובעיתונות. מה עוד, שאם נבחר אדם רק כנציג חמולה מבלי שיהיו לו כישורים מתאימים והוא מחויב בהבטחת לבוחריו ולמשפחתו יותר מאשר ליישוב – המצב רק מחמיר.

התפקיד אמנם נותן כוח לנבחר, אבל המצב הכלכלי הקשה של רוב המועצות עומד בדרכו. תשלומי הארנונה אינם סדירים, ובניגוד למועצות היהודיות, למועצות הערביות אין מקורות ארנונה נכבדים מאזורי תעשייה או ממשרדים. לרוב המועצות הערביות יש חשב מלווה מטעם משרד הפנים, וברוב המקרים זהו יהודי שלא תמיד מכיר היטב את החברה ואת היישוב. משרד הפנים ממנה אותו כדי לשמור על הקופה ולמנוע שימוש לרעה בכספים שהוא מקציב לרשויות. נוסף לכך, הקושי בהכנת תכניות מתאר והמחסור בשטחי שיפוט, שיתוארו מיד, גוררים בנייה בלתי חוקית וכל ניסיון אכיפה מצית רגשות והפגנות. אני מודה שלא רק הממשלה אשמה במצב הזה אלא גם לחברה שלנו יש חלק בכך. ההבדל המשמעותי בינינו وبين היישובים היהודיים הוא שהם בנויים ברובם על אדמה ממשלתית ואילו אצלנו הבנייה היא על קרקע פרטית ולפיכך קשה לבנות מבני ציבור ויש התנגדות של בעלי הקרקע לתכניות פיתוח שונות של המועצה. סיבה חשובה נוספת לקשיים בעריכת תכניות מתאר היא שרוב היישובים הערביים מוקפים בשטחי שיפוט של מועצות יהודיות עד ל"קו הכחול" שלהם, שהוא הקו הבנוי, ולכן הם לא יכולים להתרחב. אין לנו זרורות קרקע ולפעמים מחכים שנים להמלצות של "ועדות גבולות" שתפקידן להקל במקצת על המצוקה. כשהייתי ראש מועצה ועדת הגבולות המליצה להעביר למועצה שלנו שטחים ממועצה יהודית סמוכה, שאפילו הסכימה לכך באופן נדיר. אלא שאז שר הפנים סירב לאשר את ההמלצות. כך נגררים מרבית היישובים הערביים במדינה שנים ארוכות ללא תכניות מתאר מאושרות, והתושבים שחייבים להמשיך לבנות בתים בשל "גידול טבעי" (מושג שאנחנו שומעים הרבה כשמדברים על ההתנחלויות) עושים זאת ללא רישיונות, בליט ברירה.

לדעתי, מדיניות התכנון של המגזר הערבי היא למעשה אי-תכנון.

ראש מועצה טוב צריך לפעול להרחבת תכנית המתאר ושטחי השיפוט, לחתור להקמת אזורי תעשייה ולעודד יזמות. אבל ראשי הרשויות עסוקים בפתרון הבעיות היומיומיות הבערות ואין להם זמן, ולעתים גם אין להם כלים, לתכנן לטווח ארוך ולחשוב אסטרטגית לאן להוביל את היישוב שלהם. כתוצאה מכך היישובים סובלים מהזנחה, מאבטלה ומהיעדר יזמות מקומית וממשלתית. חלק מעובדי המועצות שחוקים וחסרים להם כלים שיסייעו להם להתפתח, להתמודד עם תפקידם ולשרת את התושבים כראוי. ראש מועצה טוב חייב לפתח את הסגל שלו, לעודד את עובדיו ללמוד ולהשתלם. צריך לפתח תרבות של תשלום מסים אצל התושבים, לגרום להם להבין שזה לטובתם, שהכסף ישיר אותם ואת בני משפחותיהם, וכמובן למנות אנשים מתאימים מקצועית ולא להעדיף מקורבים. צריך לשלב נשים בתפקידים בכירים ולעודד נשים להיכנס לחיים הפוליטיים והקהילתיים. גם שיפור מראה היישוב וניקיונו הוא משימה חשובה – אנשים שמקפידים על ניקיון ביתם וגינתם לא מהססים ללכלך שטחים ציבוריים כאילו אינם שייכים להם; צריך להעלות את המודעות לאחריות קהילתית על ידי שיתוף הציבור בהחלטות חשובות ויצירת חזון משותף ליישוב. והמשימה החשובה ביותר היום ביישובים הערביים היא המאבק באלימות. הביטחון האישי נפגע קשות ולפעמים ההנהגה המקומית חוששת לטפל בכך.

ראשי רשויות רבים איבדו את מעמדם כמנהיגים חברתיים מפני שנכשלו בפתרון בעיות מתמשכות, ובראשן האלימות, וכך איבדו את אמון התושבים. משרד הפנים אינו מהסס לפטר ראשי רשויות שנכשלו ולמנות ועדות קרואות, אך אלה בדרך כלל מנותקות מהתושבים וזוהי תופעה מדאיגה. ובכל זאת אני מאמין שאפשר להצליח אם לראש המועצה יש חזון ומנהיגות, אם הוא מפתח ראייה מערכתית ואם הוא מקיים קשר טוב עם תושביו.

בחירות שניות – אני נבחר

כבהא היא חמולה גדולה מאוד הכוללת כמה עשרות אלפי אנשים ורובם המוחלט של תושבי ברטעה משתייכים אליה. המשפחה אמנם מחולקת לתת-חמולות ולמשפחות, אבל אני התעקשתי ואמרתי שאני

מועמד של כל הכפר ולא רק של המשפחה הקרובה שלי. הצגתי את עצמי כמועמד שיפעל למען כל תושבי המועצה והאמנתי שראש המועצה צריך להתעסק בפוליטיקה הגדולה ולא בקטנה, לתכנן לטווח ארוך ולא לבזבז את זמנו בדברים קטנים ושוליים; כך גם פעלתי אחר כך. אבל אי אפשר לשנות מסורת ארוכת שנים ביום אחד. בתחילה תמכו בי רק כמה מהמשפחות הקטנות כברטעה. הייתה לי בעיה מול אנשים בכפר, שחלקם לא בחרו בי מסיבות שונות. היו ששאלו "איך הוא יהיה ראש מועצה ואני לא?" ככה זה, אנשים צרי עין. גם אם הם לא מתכוונים להתמודד – יקנאו במועמד מוביל ולא יצביעו בשבילו. כסיבוב הראשון של הבחירות היו שבעה מועמדים. אני ועוד מועמד ממועאויה עלינו לסיבוב השני ושוב נדרשתי לקיים קמפיין בחירות ולנסות לשכנע אנשים לבחור בי. זכיתי ביותר משבעים אחוזים מהקולות, ומבין המצביעים כברטעה זכיתי ביותר משמונים אחוזים, אז נראה שבסופו של דבר הצלחתי לסדוק במקצת את החמולתיות. הכרזתי מראש שבכוונתי לכהן קדנציה אחת בלבד ולאחר מכן לחזור לעבודתי בגבעת חביבה.

הדבר הראשון שעשיתי בתפקידי כראש מועצה היה להודות לאנשים שבחרו בי. מיד נחשפתי לציפיותיהם של האנשים ממני – תופעה שאמנם ידעתי על קיומה אבל לא תיארתי לעצמי כמה תשפיע על יכולתי לתפקד. לאנשים היו ציפיות גדולות ממני, הרבה ציפיות, בעיקר אישיות. מיד עם בחירתי החלו לחצים מצד הקרובים שלי, מצד מי שהצביעו עבורי, שהיו בטוחים שאני חייב להם עכשיו כל מה שירצו. באו וביקשו משרות בלי בושה: זה רוצה משרת מורה בשביל הבת שלו, זה רוצה להכניס את בנו למועצה והוא מבקש לעצמו תפקיד בכיר, למרות שאין לו שום הכשרה מתאימה. התחוויר לי מדוע ראש מועצה ברשות ערבית לא יכול באמת להצליח.

ממילא לא יכולתי למנות אף אחד, גם אם היה גאון – המצב הכלכלי של המועצה היה קשה ביותר. היו גירעונות, עובדים לא קיבלו משכורת כמה חודשים. היה לנו חשב מלווה, יהודי, בלי סנטימנטים למצביעים, שלא אישר שום מינוי. החלטתי לא להיענות לאף בקשה בינתיים, להבריא את המועצה ואז לראות מה חסר. זה אכזב חלק מהאנשים. עוד לא עשיתי כלום במועצה וכבר היו מאוכזבים ממני.

ראש מועצה מסביב לשעון

המשימה הבאה שהצבתי לעצמי הייתה הכנת תכנית עבודה לטווח ארוך. המטרה המיידית הייתה להעצים את עובדי המועצה ולהרחיב את סמכויותיהם. בדרך כלל במועצות הערביות ראש המועצה הוא המחליט הבלעדי. הוא מחליט מי יהיה שרת בבית הספר, באיזו שעה יתחיל לנקות ומתי ילך הביתה; הוא מחליט מי תהיה סייעת ומי לא; וכך הלאה וכך הלאה. אמרתי לעצמי, למה אני צריך להתערב בכל הדברים האלה? למה שלא תהיה לכל פקיד וראש מחלקה סמכות לטפל בנושאים שהם ממונים עליהם? כך יהיה לי יותר זמן לעסוק בעניינים של אסטרטגיה ותכנון וקשרים עם גורמי חוץ, ולהם יהיה מעמד חזק יותר בעיני התושבים. על כן הכנתי תכנית העצמה והשתלמויות לכל המחלקות. זה היה דבר חדש במועצה שלנו – אנשי ש"ס, שקדמו לנו, לא עשו זאת כמובן כי לא היה להם עניין לבזר סמכויות. קיבלתי תגובות חיוביות מהעובדים, הרגשתי שהם מברכים על כך, והם אכן התחילו לעבוד ביתר רצון ומוטיבציה.

בימי ראשון בבוקר נהגתי לקיים ישיבה שבועית עם כל העובדים וראשי המחלקות, ושם ביררנו את הבעיות וקיבלתי דיווחים שוטפים. העובדים הרגישו שיש פיקוח ושיש גם עזרה הדדית ותמיכה מצד ראש המועצה. הקדשתי זמן מיוחד לביקור בשני היישובים האחרים שהיו חברים במועצת בסמ"ה – עין אלסהלה ומועאוויה. סיירתי בהם, בדקתי ביצוע של פרויקטים ונפגשתי עם תושבים. ראש מועצה לא יכול להסתגר במשרד שלו. היו גם הרבה מאוד נסיעות אל מחוץ ליישוב, לירושלים ולתל אביב, לפחות פעמיים בשבוע ולפעמים יותר. ראש מועצה שיושב במשרדו כל הזמן לא מביא כסף. עליו לרוץ למשרדי הממשלה.

כזכור, משרדי המועצה שלנו היו בחדרה, שריד מתקופת הוועדה הממונה, ואני התעקשתי להעבירם אלינו, כדי להקל ולחסוך זמן וכסף וגם כדי לקבוע עובדות בשטח ולהראות שמועצה מקומית צריכה לעמוד בשטחה שלה ולא בעיר הסמוכה. בתחילה העבירו את המשרדים לכפר קרע, ואחרי שישה חודשים העברתי אותם לברטעה.

הנהגתי ביקורים קבועים ביישובי המועצה ובכל פעם שיצאתי לסויר לקחתי אתי חלק מהעובדים, כדי להעצים אותם מול האוכלוסייה

ולהגביר את תחושת האחריות שלהם לתפקיד. לא רציתי שישבו במשרדים והתושבים יבואו אליהם – ביקשתי שיכירו את השטח, יראו את הבעיות מקרוב ויחפשו פתרונות.

כבר סיפרתי שתקציב המועצה היה בכי רע. כשנכנסתי לתפקיד היו מוטלים עליה שבעה צווי עיקול מצד קבלנים שהמועצה הייתה חייבת להם סכומים גדולים. העובדים לא קיבלו משכורות זה שישה חודשים. נכנסנו לתכנית הבראה. התחלתי לגייס כסף ממשרדי ממשלה ולבצע את תכנית ההבראה בשיתוף משרד הפנים. הצלחתי לייצב את המערכת והעובדים התחילו לקבל שכר. הממשלה או הייתה ממשלת העבודה, ובזכות הקשרים האישיים שלי עם שרים הצלחתי כבר בשנה הראשונה שלי כראש מועצה לקבל "מענק שר", בסכום הגבוה ביותר שקיבל מישהו מראשי הרשויות באזור.

למדתי עם העובדים איך להיענות ל"קול קורא" ממשלתי. הקולות הקוראים שמפרסמים משרדי הממשלה מציעים תקציבים גבוהים מאוד לפרויקטים בתחומים רבים. יש בהם תנאים ברורים ומדויקים למה מיועד הכסף ואיך אפשר להוציאו ומובן שיש לדווח בפרוטרוט על כל הוצאה. ההיענות ל"קולות הקוראים" דורשת דיוק בפרטים ובתקציבים ומיומנות רבה. לא כל מועצה מצליחה לקבל את התקציבים הממשלתיים אם אין לה פקידים שיודעים למלא את הטפסים הללו כמו שצריך ולבנות הצעות לפרויקטים.

העמקנו את גביית המסים והארנונה ושיפרנו אותה מאוד. כדי לא להתעמת עם התושבים שכרתי חברת גבייה חיצונית, אבל לפני פעולת הגובים נהגתי לגייס את המשפחה הקרובה של החייב ולומר להם: האישי חייב כסף למועצה. אם הוא לא ישלם נשלח אליו את חברת הגבייה. שיבוא וישלם, נקל עליו, נפרוש לו את החוב להרבה תשלומים. במקרים קשים במיוחד הלכתי אליהם אישית והפעלתי לחץ על הנשים, על הילדים. מצאתי גם חוסר מודעות אצל התושבים: רבים מהם לא ידעו כלל שמגיעות להם הנחות בארנונה, שיש תאריך להגשת בקשה לפטור או להנחה. הוריתי לברוק למי מגיעה הנחה ולהודיע על כך לתושבים בעת דרישת התשלום. התושבים היו מרוצים – לראשונה גילו שמגיעות להם הנחות, ולכן שילמו. בדרכים האלה הצלחתי לגרום לרוב האנשים לשלם את מסי המועצה.

בד בכר עם הגבייה קידמנו תכניות בנייה, סללנו כבישים ושיפרנו את פני היישובים. השקענו המון בחינוך. היה לנו צוות מסור של ראשי המחלקות, הפקידים והעובדים בכל התחומים. גם ועדי ההורים, המנהלים והמפקחים השונים שפעלו מטעם משרד החינוך סייעו לנו. חברי מועצה ותושבים התגייסו למשימה, שלמעשה נוגעת לכל משפחה, והצלחנו להקים מחלקת חינוך לתפארת עם אנשי מקצוע מעולים. בתקופתי נבנו בברטעה שני בתי ספר, האחד יסודי והשני חטיבת ביניים, ולראשונה פתחנו בית ספר תיכון לתלמידים שלנו. פתיחת בית הספר התיכון הייתה מהפרויקטים המוצלחים והחשובים ביישוב, שכן עד אז התלמידים שלנו התפזרו לבתי ספר ברחבי הארץ, נאלצו לבזבז זמן בנסיעות וסבלו מהזנחה.

בתחילה סירב משרד החינוך לאשר את פתיחתו של בית הספר התיכון כי נרשמו אליו רק ארבעים תלמידים. ביקרתי אישית אצל הורים לתלמידי כיתות ט' כדי לשכנע אותם לרשום את ילדיהם לבית הספר החדש. פנינו למכללת סח'נין והיא הסכימה לקחת את בית הספר תחת חסותה. המכללה מנהלת אותו כספית וארגונית אך התנינו זאת בכך שלא תתערב במינוי המורים. את הניהול הטלנו על סופיאן כבהא, דמות חינוכית מוכרת באזור, בעל תואר שני בייעוץ חינוכי וניסיון הוראה רב בבתי ספר מהטובים בארץ. הבטחתי לו שהמועצה לא תתערב במינוי מורים וכך היה. נבחרו המורים הטובים ביותר, מחלקת החינוך ליותר את פיתוחו של בית הספר, ומאז ועד היום צבר בית הספר התיכון בברטעה הישגים מצוינים ורבים מבוגריו ממשיכים ללימודים אקדמיים. בעתיד, כשתקום בברטעה קריית החינוך שתוכננה עוד בתקופתי, הוא עתיד לפעול מתוכה. בינתיים הוא פועל מתוך מבנים זמניים.

התחלנו בשיפוץ כל בתי הספר בשלושת היישובים. גידרנו אותם, בנינו בהם מגרשי ספורט ומעבדות. השלמנו את הקמתו של בית ספר על-יסודי במועאוויה, בנינו אגף חדש בבית הספר בעין אלסלה, רכשנו כיתות טרומיות לבתי הספר שבהם חסרו כיתות לימוד, בנינו את חטיבת הביניים בברטעה וגם אגף חדש בבית הספר היסודי. חילקנו מלגות, פתחנו חוגי העשרה (חלקם בעזרת כוחות מקומיים וחלקם בעזרת משרד החינוך), הכנסנו מורים דוברי אנגלית לחטיבת

הביניים בברטעה, ציוד חדש לבתי הספר ולגנים ובמיוחד כיתות מחשבים, ופתחנו כיתות לחינוך מיוחד וגם גני ילדים חדשים. פתחנו כיתה ט' בעין אלסהלה, שתלמידיה למדו עד אז ביישובים סמוכים, וקיבלנו אישור לבניית קריית חינוך בברטעה. תכנון בית הספר התיכון במועאויה הסתיים בתקופת כהונתי, אך בגלל בעיה ארגונית הוא נפתח שנה לאחר שסיימתי. כל מנהלי בתי הספר שיתפו אתנו פעולה והדבר תרם רבות לקידום החינוך.

אני רוצה להדגיש שוב את מה שתמיד האמנתי בו: ראש מועצה שרוצה להצליח ומוכן להיאבק ולעבוד קשה יכול להשיג כל תקציב וכל מטרה שהוא מציב לעצמו. הוא חייב להרבות בביקורים במשרדי ממשלה וליצור קשרים טובים עם הנבחרים, עם הפקידים וגם עם התושבים. כך היה לדוגמה כשביקשנו לשדרג תשתיות. הכפר סבל מתשתיות שפכים רעועות, הביוב זרם וזיהם את הוואדי. לקחתי על עצמי לפתור את הבעיה. אלה דברים שראש מועצה צריך לעסוק בהם – החשיבות שלהם עצומה, גם אם זה נשמע אפור ומשעמם. באותה תקופה שר התשתיות היה פואד בן אליעזר, שהוא כידוע דובר ערבית ועזר מאוד ליישובים הערבים בתקופות כהונתו בתפקידים שונים בממשלה. דרכו הצלחתי לקבל סכום כסף שמחציתו מענק ומחציתו הלוואה לברטעה. קידמתי את הקמת מערכת הביוב החדשה, וגם ברטעה המזרחית חוברת לקו המאסף. זה עודד אותם להשקיע בעניין כספים שקיבלו מהרשות הפלסטינית ומתורמים חיצוניים, והיום יש להם מערכת משוכללת עוד יותר מזו שלנו. מים, ביוב, אוויר – כל אלה אינם מכירים בגבולות ולא מתחשבים בפוליטיקה. ברור לכולם שאם לנו יהיה ביוב מסודר אבל הביוב שלהם יזרום ברחובות – כולנו נסבול, ולהיפך. ניצלתי את יחסי הטובים עם שני הצדדים כדי להתגבר על הסכסוך הפוליטי ולשתף פעולה בעניינים סביבתיים. כך הפכה ברטעה ליישוב הראשון במשולש שבו כל הבתים מחוברים לרשת הביוב.

יחד עם חברים באזור הקמנו פרום משותף של ראשי רשויות ערבים ויהודים בוואדי עארה. הקמנו ליד עין שמר מכון משותף לטיהור שפכים לכלל היישובים. הקמנו גם איגוד תיירות משותף ותחנת מכבי אש אזורית בחדרה ותכננו להקים אזור תעשייה משותף. בגלל ניסיוני העשיר בתחום הייתי גורם דינמי בפרום, ולצדי פעלו בו שיח' האשם

עבד אלרחמאן, איש התנועה האסלאמית שהיה אז ראש עיריית אום אל-פחם, ואילן שדה, ראש המועצה האזורית מנשה. השיח' עבד אלרחמאן הוא אדם פרגמטי שהיה חבר בוועדות סולחה ועשה רבות למען אום אל-פחם והאזור כולו. את שניהם הכרתי שנים רבות ושניהם פעלו לקידום יחסי יהודים וערבים באזור ולקידום השוויון האזרחי. בזכות קשריי יכולתי לעזור גם לברטעה המזרחית ובתקופת כהונתי היא שגשגה. השפעתי על כך שגדר ההפרדה לא תעבור באמצע הכפר ותחצה אותנו שוב, השפעתי גם על פיתוח השוק בברטעה ועזרתי למנוע הריסת בתים בברטעה המערבית וגם בברטעה המזרחית בידי שלטונות ישראל. לצערי, אחרי תום כהונתי הרס צה"ל כמה בתים בצד המזרחי, כי נבנו מחוץ לתכנית המתאר בשטח C. כמו בכל הערים בגדה המערבית, השטח הבנוי והמיושב הוא שטח B, הנתון לשליטת הרשות הפלסטינית, אבל האדמות שמחוצה לו הן שטח C, בשליטה ישראלית. אני עדיין בקשרים טובים מאוד עם ראש המועצה בברטעה המזרחית, בן משפחתי ע'סאן כבהא עליו סיפרתי קודם, ומשתדל לעזור ככל יכולתי.

התחלנו בהכנות לסלילת כבישים חדשים בעין אלסהלה ובמועאוייה והקמנו כיכרות חדשות ומודרניות כדי להקל על התנועה. את כל עבודות התשתית ביצעה מחלקת ההנדסה; מחלקת התברואה דאגה לבניית מרפאות ולניקיון הנחלים, הכבישים והשטחים הציבוריים; עובד מקצועי בן הכפר שדרג את מערכת המחשוב ואחר היה אחראי על עבודות החשמל. זכיתי לשיתוף פעולה מלא מן הצוות המסור של המועצה בכל התחומים והמחלקות. אנשי הגזברות ומחלקת הארנונה הנהיגו סגנון עבודה חדש שהביא להגברת הגבייה, נושא שדורש רגישות רבה, וסייעו להצלחת המחלקה בכל התחומים. עוד אציין את הנהלת החשבונות ואת החשבים המלווים שהפכו לחברים, את היועצים המשפטיים ואת המזכירות המסורות. בזכות הצוות של מחלקת נוער וספורט הצלחנו להחזיק בקבוצת הכדורגל ולבנות מגרש מתאים למשחק הפופולרי הזה, ומחלקת הרווחה, שקפצה משני תקנים לחמישה, כללה עובדות סוציאליות מצוינות ויזמה את פרויקט 'שמידט' לנוער בסיכון ועוד פעולות רבות לרווחת האוכלוסייה. למרות העומס הכרוך בתפקיד לא הזנחתי את מחויבותי החברתית,

שהרי היא חלק ממחויבותו של מנהיג ציבור. השתתפתי בכל האירועים המקומיים והארציים הקשורים לשלטון המקומי הערבי ולמאבק הכללי שלנו על חוסר השוויון בתקציבים ובהשקעות ביישובים הערביים. חודשיים אחרי שנבחרתי הצטרפתי לאוהל המחאה של ראשי הרשויות הערביות מול משרד ראש הממשלה, באחת השביתות הארוכות והקשות שידענו במאבק על זכויותינו. ישנתי שם כמה לילות, בקור הירושלמי ובגשם, עם שיח' האשם עבד אלרחמאן, שאוקי ח'טיב וראשי רשויות אחרים. הייתי פעיל בוועד ראשי הרשויות הערביות, שהוא הגוף המתאם בין הרשויות ויש לו חשיבות גם במישור הלאומי והפוליטי. פעלתי גם במרכז השלטון המקומי הישראלי ובפורום העמיתים שלו, והשתתפתי בסידורים לימודיים בארץ ובחו"ל. ביקרתי בכנסת פעמים רבות והשתתפתי ברוב האירועים הפוליטיים שאורגנו על ידי חברי כנסת ערבים וארגוני החברה האזרחית. הקפדתי לשבות וגם קראתי לתושבים לשבות בכל פעם שוועדת המעקב החליטה על שביתת מחאה לאחר הריסת בתים או צעדים אחרים שהממשלה נקטה נגד האוכלוסייה הערבית.

למזלי, בתקופת כהונתי היה לי שקט במועצה מפני שהרכבנו קואליציה מקיר לקיר והעברנו בקלות את התכניות. חברי המועצה שעמם עבדתי תמכו ועזרו לי כל העת והכול נעשה בהתייעצות איתם ועם הקהילה. לא הייתי משיג את שהשגתי אלמלא מסירותם של עובדי המועצה ונבחריה ואלמלא אמון התושבים ותמיכתם. כל עובדי המועצה בתקופתי ראויים לתודה ולהערכה על כך שעזרו לנו להצליח.

תכניות שלא השלמתי

בתקופת כהונתי עמדו מולי אתגרים לא מעטים. במהלכה התחוללו מלחמות בלבנון וגם בעזה ותקציבי הממשלה צומצמו, ומטבע הדברים לשרים ולמשרדיהם היו סדרי עדיפויות אחרים.

אני יכול להצביע על תכנית שלא הצלחתי להוציא לפועל בתפקידי כראש מועצה: לא הצלחתי להביא לידי גמר את תכנית המתאר ליישובים, שבה התחילו קודמיי. כפי שהסברתי מוקדם יותר בפרק זה, נושא תכניות המתאר ביישובים הערביים הוא נושא כאוב וטעון

שמגלם בתוכו ממד חשוב של האפליה נגד האזרחים הערבים במדינת ישראל. ניסיתי בכל כוחי לקדם את תכנית המתאר, השקעתי בה ימים ולילות, אבל לא יכולתי להסכים למה שהציעו לי במשרד הפנים. לפחות סיכמנו שלא הורסים אף בית בברטעה עד שמאשרים תכנית מתאר; ואכן בתקופת כהונתי לא הרסו אף בית בברטעה, אבל זה כמובן לא מספיק. נקלענו לבעיה שכמו לקוחה מסיפור קפקאי: בתכנית המתאר של ברטעה, שאושרה ב־1975, כלולים מאה ועשרה דונם שהיו אדמות מדינה; בשנות השישים מינהל מקרקעי ישראל העביר את האדמה הזו לקק"ל וכיום היא שייכת לחברת 'הימנותא', חברה בת של הקרן הקיימת שלא מוכנה למכור את הקרקע לערבים... כן, כן, שטח שנמצא מול הבית שלי, שטח פנוי ויקר ערך שהיה יכול לפתור לנו הרבה בעיות, שייך לקק"ל ואף ראש מועצה לא יכול לבנות עליו. כך קרה שמחלקת התכנון במשרד הפנים של מדינת ישראל שבה אנו אזרחים טוענת שיש לנו אדמה פנויה לבנייה, אבל בפועל 'הימנותא' – שמייצגת את "העם היהודי" ולא את כלל אזרחי ישראל – מסרבת למכור לנו את האדמה הזאת. וכך אנחנו תקועים עד היום.

החוק מתיר למועצה להפקיע עד ארבעים אחוזים משטח פרטי למטרות ציבור, ואכן ראש המועצה שקדם לי, אחמד אבראהים כהא, הצליח, כנגד כל הסיכויים, להפקיע חלק קטן מהשטח המדובר ולהקים עליו מגרש כדורגל ובית קברות. אני לא יודע אם היום היה מצליח בכך. כשהתחלנו לתכנן קריית חינוך על השטח הזה רציתי לנצל שוב את זכותי להפקיע, אבל ללא הצלחה. השטח עומד ריק שעה שאנחנו סובלים ממחסור קריטי באדמות לבנייה. מאז עברו יותר מחמש שנים ואני עדיין מקווה שיבנו שם את קריית החינוך ואת המתנ"ס המתוכנן בתוכה. בינתיים בית הספר התיכון שלנו פועל מתוך מבנים זמניים, וזה לא תקין ואפילו מסוכן. יש לנו מאות בני נוער שאין להם היכן לבלות בשעות אחר הצהריים, ולמרות שהצלחתי לגייס כסף להקמת מתנ"ס – אין לנו אדמה לבנות עליה את המתנ"ס.

בעיה אחרת שפגעה בתהליך התכנון היא "אדמות נפקדים" ששייכות לקרובי משפחה מברטעה המזרחית. אדמות אלו נכללות כביכול בתכנית, אבל אנחנו סירבנו לנצל אותן. אולי יבוא יום והאדמה תוחזר לידיהם בהסדר כלשהו. אשרי המאמין...

אני מקווה מאוד שראשי המועצה בהווה ובעתיד יצליחו לפצח את הבעיות הקריטיות כל כך להתפתחות ברטעה. אני מקווה שקריית החינוך אכן תקום ובתוכה המתנ"ס, לרווחת בני הנוער שלנו. מגיע להם מה שמגיע לכל צעיר וצעירה במדינת ישראל.

בכל זאת אפשר להצליח

אני לא מאלה שמאשימים בכל דבר את האפליה הממוסדת ואת הממשלה. לא שאין אפליה של האוכלוסייה הערבית ושל המועצות הערביות, אבל מניסיוני אני יכול לחזור ולהגיד בפה מלא שראש מועצה שעובד נכון ומבקר מדי שבוע במשרדי הממשלה יכול להשיג יותר ממה שהוא עצמו מצפה. אם יש לך תכניות מקצועיות ואתה יודע להגיב לפרסומים ממשלתיים ולהיענות ל"קול קורא" – תשיג מה שצריך. דוגמה אחת מני רבות היא הקמת הכיכר המרכזית בברטעה. בשנת 2007, בשבוע האחרון של השנה, הייתי בכנסת. אני זוכר אפילו את היום – 26 בדצמבר. נפגשתי עם שאול מופז, שהיה אז שר התחבורה. אמרתי לו – כבוד השר, חסר לי כסף לכיכר ואתם הבטחתם לי להקים כיכר במרכז ברטעה. אתה אישית ביקרת בכפר והבטחת. נכון שקיבלתי חלק מהכסף, אבל עכשיו אנחנו לקראת סוף השנה – האם יש לך עודף בתקציב כדי שאוכל להשלים את העבודה? מופז ענה, שמע, יש לי שבעה מיליון שקל. אם יש לך תכנית – תבוא אליי עד מחר בעשר ואתן את הכסף. אמרתי: יש לי תכנית מושלמת, אקח אותה ממהנדס העיר ואבוא מחר. חזרתי הביתה, לקחתי את התכנית מהמהנדס ולמחרת נסעתי שוב לירושלים. מופז קיבל אותי, הסתכל בתכניות ואמר – ריאד, זה מאושר. הוא קרא לפקיד משרדו והפקיד אמר – אבל הבטחתי את הכסף למועצה אחרת, יהודית. אני לא יכול לתת לו. אמר מופז: אני הבטחתי לריאד. יש לו תכנית מוכנה, לא לכל ראש מועצה יש תכנית מוכנה. הוא עובד נכון ואני נותן לו. וכך בנינו את הכיכר המרכזית בברטעה, תפארת הכפר על שני חלקיו.

אני מודע היטב לבעיות הפנימיות שלנו בתוך הכפרים ולא מהסס לדבר עליהן בפומבי. אנשים לא מתעניינים בפרויקטים שעשית לקידום היישוב ותושביו אלא בשאלה אם נתת להם הנחות בארנונה

או אם מינית קרוב משפחה שלהם למשרה כלשהי. הם גם לא מוכנים לפגיעה מינימלית בשטחים שלהם ובנוחות שלהם וקשה לראש המועצה שהוא גם בן משפחה להתעמת אתם. אמנם, כידוע, נושא הבעלות על הקרקע הוא מהרגישים והנפיצים בישראל. המדינה אחראית לכל תכניות המתאר, שטחי השיפוט והקרקעות ומנסה להעביר לבעלותה כמה שיותר שטחים, להפקיעם מבעלות של ערבים ולהגדירם כ"אדמות לאום". על כך קשה לנו להשפיע ולשנות. אבל בכל שאר נושאי היומיום שבאחריותו של ראש המועצה, הוא יכול לעשות רבות אם רק יתמקצע, ידע את זכויותיו ויטיב להלך במסדרונות השלטון.

התלבטות והחלטה

להפתעתי, כשהגיע הזמן לרוץ לקדנציה שנייה ביקשו ממני תושבי ברטעה – וגם רבים משני הכפרים האחרים – להציג שוב מועמדות, אף שכאמור נמנעתי ממינויי קרובים. אנשים התחילו לבוא אליי הביתה ולנסות לשכנע אותי לרוץ. עצרתי לרגע ובדקתי את עצמי. אמרתי מראש, לעצמי ולסוכבים אותי, שאני רץ לקדנציה אחת כדי להגשים חלום ולראות אם אני יכול למלא היטב את התפקיד. גיליתי שאהבתי אותו למרות הקשיים, אבל חסרה לי העשייה בתחום היהודי-ערבי, חסרה לי הפעילות בגבעת חביבה. התגעגעתי אליה. ידעתי שעשיתי המון למען הכפר אבל לא סיפקתי את הקרובים שלי מבחינת משרות והטבות. הרגשתי תסכול וייאוש משום שלא הצלחתי לקדם את תכנית המתאר. כדי להעביר אותה הייתי צריך לפגוע באנשים, לאשר תכנית שתשאיר חלק מהבתים מחוץ למתאר. התכנית לא סיפקה את התושבים והקרקעות המוצעות לא סיפקו את הצרכים. הבנתי שהתכנון לא צודק ולא היה ביכולתי לשנותו. ידעתי שאם אסכים לכך השם שלי ייפגע באופן בלתי הפיך. כפי שצינתי לעיל, בנושא הקרקעות קשה עד בלתי אפשרי לראש מועצה לשנות החלטות.

אשתי והמשפחה שלי ראו כמה קשה עבודתי, כמה השקעתי מזמני, ולמרות זאת לא השגתי כל מה שרציתי. הבית היה פתוח 24 שעות ביממה. אנשים התקשרו לפעמים באמצע הלילה להתלונן שהביוב עלה

על גדותיו ובאו אליי בטענות אם לא קיבלו היתרי בנייה. משפחתי איבדה כל פרטיות ולכן עודדה אותי לא להמשיך בתפקיד. הילדים שלי רגישים, מספיק שפגש אותם מישהו בכפר ואמר להם: אבא שלך לא עשה לי הנחה, בפעם הבאה אני לא אצביע בשבילך, וכבר היו באים אליי בדמעות ושואלים: איך אנשים מדברים עליך ככה למרות שאתה עובד קשה כל כך בשבילם? פעם, כשסללנו כביש באחד היישובים, בא אחד התושבים ודרש שנסלול גם כביש גישה לבית שלו. סירבתי והוא התחיל לצעוק ולקלל אותי. הרגשתי נורא. הילדים אמרו, בשביל מה אתה צריך שיקללו אותך? אף פעם לא קיללו אותך. בפעם אחרת ישבתי עם הבת שלי ב'ארומה' בצומת כפר קרע וחיכיתי למישהו. פתאום עבר שם אורח מאחד מיישובי המועצה. אמרתי לו – תפאדל, שב תשתה אתי קפה. הוא הסתכל עליי ואמר, יאללה, תשתה על חשבון המסים שאני משלם, תשתה, תשתה. והפנה לי את הגב והלך. סיפורים כאלה מרגיזים, אנשים מעצבנים. ואני לא אדם של מלחמות, לא אדם של רוגז ועצבנות. לא רציתי לקבל התקף לב.

כדי להמחיש את גודל ההשקעה שנדרשה ממני בתפקיד, אתאר כאן בקצרה איך נראה יום טיפוסי של ראש מועצה. לקחתי על עצמי להקדים ולהגיע למשרדי המועצה לפני כל הפקידים. מכיוון שהמועצה נפתחת בשמונה בבוקר, בדרך כלל הייתי מגיע בעשרה לשמונה, מסתובב בבניין וממתין שהפקידים יתיישבו בחדריהם. אז הייתי הולך למשרדי, בודק את הדואר, משיב למיילים ומתעדכן בסדר היום. בשעה תשע הייתי מבקר במחלקות, מתעניין ובודק מה קורה בכל מחלקה. נהגתי שלא לקבוע ישיבות לפני עשר בבוקר כדי שקודם כול אוכל לשוחח עם כולם באופן לא פורמלי. משעה עשר קיימתי פגישות עם אנשים אבל הדלת שלי הייתה פתוחה תמיד, אף פעם לא סגרתי אותה. כל אחד היה יכול לבוא, אפילו בלי לקבוע, ואם הייתי פנוי קיבלתי אותו. אמנם השיטה הזאת לא תמיד יעילה; כל אחד חושב שהבעיה שלו הכי חשובה וצריכה פתרון מידי ואנשים הרשו לעצמם להפריע באמצע ישיבות. אבל רציתי לתת לאנשים את ההרגשה שאני קשוב אליהם ושהדלת שלי פתוחה בפניהם תמיד, ובסופו של דבר הסתדרתי עם כולם. בדרך כלל הייתי נשאר במועצה עד ארבע, חוזר הביתה ואוכל. לא היה לי אף פעם ערב חופשי, בכל ערב הייתה תכנית אחרת: או שבאו אורחים, או שבאו

תושבים שרוצים שירותים מהמועצה ולא הצליחו לפגוש אותי במשך היום, או שהלכתי לחתונה או לאירוע כלשהו.

עבדתי בתפקיד מסביב לשעון. לפעמים גם בשעות הלילה היו מגיעים אנשים עם תלונות ובקשות. בליל חורף אחד גשום במיוחד, בשעת חצות, צלצל הטלפון בבית: אישה צועקת שהבית שלה מוצף. מה אני יכול לעשות באמצע הלילה? הלכתי אליה וקראתי לטרקטוריסט מהכפר, שיבוא ויקים סוללת עפר כדי לחסום את המים. עמדתי שם בגשם עד שסיים. הוא ביקש שבע מאות שקל עבור העבודה. למחרת הלכתי לחשב המלווה של המועצה, סיפרתי לו מה קרה והוא סירב לאשר את ההוצאה. למה? "כי לא ביקשת ממני אישור". אמרתי לו – אני אתקשר אליך לבקש אישור באמצע הלילה? הוא אמר כן, והתעקש לא לשלם. מובן ששילמתי את הסכום הזה מכיסי. היו עוד מקרים רבים כאלה. לפעמים באו אורחים לברטעה, אני מארח אותם ורוצה לקנות להם כיבוד, והחשב לא מאשר. הייתי מזמין אותם על חשבוני. זה היה מייאש. גם כראש מועצה אתה צריך כל הזמן את חסות החשב.

כדי להימנע מלחצים מצד בעלי מקצוע מקומיים, אף פעם לא הזמנתי עבודות גדולות מקבלן פרטי. כל העבודות שעלו יותר מחצי מיליון שקל בוצעו על ידי 'החברה למשק וכלכלה', חברה בת של 'מרכז השלטון המקומי'. היא הייתה אחראית על המכרזים, על בחירת הקבלנים ועל התמודדות עם קבלנים שנגמר להם הכסף באמצע העבודה. הדברים האלה קורים כל הזמן ולא רציתי להסתבך עם זה. כשמשרד החינוך הקציב חמישה מיליון שקל לבניית בית ספר פניתי ל'חברה למשק וכלכלה', הצגתי את ההרשאה, את התקציב ואת התכנית והחברה יצאה במכרז, פיקחה על הפרויקט והייתה אחראית עליו. כך ביצענו את הפרויקטים בהצלחה גדולה מאוד.

בצניעות אני יכול לומר שתקופת כהונתי כראש מועצה תרמה הרבה מאוד לכפר וכשאני חושב עליה אני נרגש, מתלהב וגאה במה שעשיתי ובמה שהשגתי עבור היישובים. אנשים זוכרים לי את הצלחותי, פוגשים אותי ברחוב ואומרים כמה הייתי אנושי ושמרתי על יחסים טובים עם כולם, ולפעמים מבקשים שאתמודד שוב. אמשיך לתרום בדרכים אחרות, אבל היום אני רוצה להקדיש יותר זמן למשפחה. התפקיד היה עול כבד עליי ועל משפחתי, גם

מבחינה כלכלית: נכון ששכרו של ראש מועצה הוא גבוה יחסית, אבל ההוצאות עצומות – צריך ללכת לכל חתונה ואירוסין, לתת מתנה לכל מי שנולד לו בן, לתחזק את הבית כך שיהיה מוכן לאורחים 24 שעות ביממה. אמנם עשיתי זאת בכיף, אבל העדפתי להסתפק בקדנציה אחת ולכן לאחר ארבע שנים של עשייה ועבודה יומיומית החלטתי לא להתמודד שוב על קדנציה נוספת. חזרתי לעבודתי, לנהל את המרכז היהודי-ערבי.

אלה המשימות החשובות של ראש מועצה – לדאוג לחינוך, לניקיון היישוב, לביטחון התושבים, לסלילת כבישים ולפיתוח כלכלי. אולי זה נשמע משעמם, אבל זו העבודה. כשאני שומע על השחיתויות בשלטון המקומי ברחבי המדינה ועל הקומבינות שעושים עם משרדי ממשלה, אני חושב כמה קל ליפול בפח הזה, כמה קל להתפתות לכסף הגדול, וכמה ישר וחזק צריך להיות נבחר ציבור ולהבין שהוא רק שליח וכי כל תפקידו לשרת את התושבים שבחרו בו ולא את עצמו. אני שמח מאוד שעמדתי במבחן.

ממשיך בדרכי

המכשולים העומדים לפני רשויות ערביות גדולים יותר מאלה המקשים על רשויות יהודיות – על כך נכתבו מחקרים ומאמרים רבים. לכן כשסיימתי את תפקידי כראש מועצה רציתי להעניק מן הניסיון ומן הידע שלי לאחרים. סייעתי להקמתה של עמותת *انجاز* (אנג'אז – הישג, הצלחה) בראשותו של שאוקי ח'טיב, ראש מועצת יפיע לשעבר, שבמשך שנים רבות כיהן כראש ועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות וראש ועדת המעקב העליונה. בהנהלת העמותה חברים כמה ראשי רשויות בהווה ובעבר ואנשי ציבור בולטים. מטרת העמותה היא לפתח את המועצות המקומיות הערביות ולהכשיר מקצועית את אנשיהן בכל הדרגים. עד היום אני חבר בהנהלת העמותה ומשתתף בפעולותיה. בשנות פעילותה המעטות כבר הצליחה העמותה לקדם ולחזק באופן מעורר התפעלות רבות מן הרשויות ורבים מהעומדים בראשן, והיא עובדת עם כל הדרגים המקצועיים בהן. היא מנוהלת ביד רמה בידי גיידא זועבי-דינאוי, שלא מהססת להביט אל הכשלים הפנימיים של

החברה שלנו שעומדים בדרכן של המועצות וגם לבקר את התנהלות משרדי הממשלה והקיפוח המובנה של השלטון המקומי הערבי. כמו רבים מהאנשים שפגשתי בצמתים רבים בחיי, גם גיידא התחילה את הקריירה שלה בגבעת חביבה. היא הייתה מנחה בתכניות מפגשים ובתכניות "ילדים מלמדים ילדים". למעשה, רוב המנהיגות הציבורית הערבית בישראל – בעמותות, במועצות, מנהלי בתי ספר ומורים – הרבה אנשים בתפקידי מפתח עבדו או למדו בגבעת חביבה ומכירים אותי אישית. זה נתן לי יתרון כי הפנייה אליהם תמיד הייתה קלה יותר והיחסים היו אישיים ולא רק רשמיים או מקצועיים.

תפקידי כראש מועצה והשתתפותי במסגרות הללו הפכו אותי לאדם מוכר ומכובד בכל הקשת החברתית והפוליטית בארץ; הקשרים שיצרתי בתקופה זו מסייעים לי גם כיום בעבודתי כמנהל המרכז היהודי-ערבי לשלום בגבעת חביבה. אני בטוח שכל ראש מועצה רוצה להצליח בתפקידו ואכן עשיתי כמיטב יכולתי לפעול ולהוביל כמנהיג, אבל הגיע הרגע לפרוש וכך עשיתי. סיימתי את תפקידי במועצה ביחסים טובים עם כולם, בתקציב מאוזן יחסית, והשארתי צוות מיומן ומועצה מסודרת. על כך גאוותי.

מברטעה אל העולם הגדול

בעבר לא היה נהוג לנסוע מברטעה לחוץ לארץ. אמנם בשנות השישים והשבעים היו כאלה שיצאו ללמוד בחו"ל – בדרך כלל על חשבון המפלגה הקומוניסטית ומדינות הגוש המזרחי – וחזרו אקדמאים ורופאים; אך מעטים מאוד נסעו סתם כך לטייל על חשבונם הפרטי. הפעם הראשונה שנסעתי לחו"ל הייתה ב־1982. במסגרת עבודתי בגבעת חביבה נסעתי למצרים, שנתיים־שלוש אחרי חתימת הסכם השלום. נסענו באוטובוס וחצינו את תעלת סואץ. זו הייתה חוויה: גם נסיעה ראשונה מחוץ לגבולות הארץ, גם למדינה ערבית גדולה וחשובה כמו מצרים וגם נסיעה מאורגנת עם אנשים שאני מכיר ועם הדרכה מסודרת. המפגש עם הבירה הערבית הגדולה, מרכז התרבות של העולם הערבי, היה מרגש. עד אז לא הייתה לנו כל גישה למרחב הערבי ובמשך שמונת ימי הביקור ניסינו להספיק את כל מה שאפשר. הלכנו לקולנוע, להצגות תיאטרון, ירדנו דרומה לאסואן באוטובוס וחזרנו בטיסה לקהיר. זאת הייתה הטיסה הראשונה שלי וכל כך התרגשתי. הסתכלתי מלמעלה על הנילוס והוא נראה כמו כביש ארוך ומתפתל. אשתי סלמה הייתה אתי ושנינו התרגשנו כמו ילדים. החברה היהודים בקבוצה התפלאו – בשבילים זה היה טבעי ורגיל לטוס.

הנסיעה השנייה, הארוכה יותר, הייתה לארצות הברית. אני חושב שהייתי תושב ברטעה הראשון שחצה את האוקיאנוס וטס לאמריקה. זה היה בקיץ 1988. נסעתי בחברת שני ידידי מגבעת חביבה, שרה אוסצקי וסטנלי רינגלר, למסע לגיוס כספים לעבודת המרכז היהודי־ערבי לשלום. הטיסה הייתה ארוכה מאוד אך לא משעממת. לקחתי איתי ספרים, קראתי, אכלתי וישנתי, דיברתי עם חבריי והזמן חלף מבלי שנרגיש. במהלך החודש הבא היו לנו עוד שמונה טיסות פנימיות, מחוץ אל חוף. סטנלי, שהוא רב רפורמי, ארגן לנו הופעות בבתי כנסת ובכל מקום התקבלנו בחום. בתחילה היה מוזר לי לדבר בבתי כנסת, אבל אחר כך התרגלתי ולמדתי להעריך את האנשים האלה, שקיבלו אותי בלבביות.

כבן לכפר קטן ונידח, הסתובבתי במנהטן מלא התפעמות ופליאה.

הכול היה גדול, ענק, בממדים שלא הכרתי קודם. כמה התפעלתי מן העיר בערב ובלילה! הכבישים מלאים במכוניות, המדרכות צפופות, אנשים בכל הצבעים ומכל המינים, כולם רצים ורצים ורק לעתים רחוקות נעצרים לשוחח עם מישהו. זה היה מהמם. בערב הראשון לקחה אותנו לינדה, מנהלת המשרד של גבעת חביבה בניו יורק, לארוחת ערב. התברר שחשבה שכדאי לאכול במסעדה צמחונית כי לא ידעה אם אני אוכל כל דבר. ישבנו שם והמנות הגיעו זו אחר זו – המבורגר צמחוני, נקניקיה צמחונית, מיני ירקות ותבשילים שלא ידעתי מה הם, ולמען האמת לא היה להם טעם. כבר בערב הראשון התגעגעתי לארוחות שאשתי מבשלת בבית. בסוף הארוחה היא ביקשה חשבון ויחד אתו גם doggy bag. האנגלית שלי לא משהו ולא הבנתי מה היא רוצה – חשבתי שיש לה כלב והיא לוקחת לו את השאריות, אבל הרי לא אכלנו בשר ולא היו עצמות. כשהמלצרית חזרה עם שקית ובה כל מה שהשארנו בצלחות נדהמתי. זה היה הלם תרבות בשבילי – ראשון אך לא אחרון. לינדה לקחה את שקית השאריות ואמרה: יופי, יש לי ארוחת בוקר למחר! חשבתי לעצמי, מה קורה עם האמריקאים האלה? אין לה כסף לקנות אוכל? הופתעתי מאוד. לא יכולתי להבין את התרבות הזאת. הרי אצלנו גם אם נשארות כמויות של אוכל – בערב זורקים אותו ולמחרת מבשלים חדש. אני לא יודע מה טוב יותר. עכשיו גם לחברה שלנו נכנס המנהג הזה ולפעמים אני רואה ערבים יוצאים ממסעדות עם doggy bags, ממש כמו אמריקאים.

ביקרנו בערים רבות ברחבי ארצות הברית, בחוף המזרחי וגם בחוף המערבי – בניו יורק, בוושינגטון, בפילדלפיה ובמיאמי וגם בסן פרנסיסקו, בלוס אנג'לס ובסיאטל. גם בשיקגו עצרנו. כאמור, בדרך כלל התרחנו במוסדות יהודיים – בבתי כנסת, בבתי ספר ובמתנ"סים – וביקרנו גם אצל תורמים פרטיים. לפני שיצאנו הכנתי עם שרה נאום ארוך באנגלית על תולדות חיי, על הדילמות שאני חי בתוכן, על עבודתי בגבעת חביבה ועל המטרות שלנו. עד היום אני יכול לרקלם את הנאום הזה כמעט בעל פה. שמתי לב שהיהודים בארצות הברית של אז התעניינו בי מאוד. הם לא ידעו הרבה על הערבים בישראל ואני הייתי יצור מוזר שלא ידעו איך לאכול אותו. מעטים מהם הבינו בכלל את המצב שלנו. זה היה בתחילת האינתיפאדה ולפני הבחירות לכנסת. בתחילה התקשיתי להסביר את

הניגודים שאני חי בהם, אבל אז מצאתי פתרון נוח שאני משתמש בו גם היום: ביקשתי מהם להשוות את מצבי למצבם. גם הם חיים כמיעוט בארצות הברית, שונים מהרוב בדתם ובהיסטוריה שלהם, ובכל זאת הם אזרחים שווים לכל דבר. הם משתתפים בבחירות כמונו, אך בניגוד אלינו זוכים לזכויות אזרח מלאות ונבחרים לתפקידים בכירים. אמנם עדיין לא היה נשיא יהודי, אבל היה סגן נשיא ובימים אלה ממש מתמודד יהודי על המועמדות לנשיאות מטעם המפלגה הדמוקרטית. יהודים מאיישים עמדות בכירות מאוד בממשל ואיש אינו חושב שזה לא בסדר. גם כשהם חוגגים את יום העצמאות הישראלי ומניפים דגל ישראל יחד עם הדגל האמריקאי – זה מקובל לגמרי ולא רואים בכך חוסר נאמנות. ביקשתי מהקהל שלי לנסות לדמיין את מצבנו כערכים בישראל מול מצבם כיהודים בארצות הברית ושאלתי למה אנחנו לא זוכים לאותן זכויות כמוהם. נכון, תמיד היה מישוהו שאמר "אבל אנחנו לא נלחמים באמריקאים, אין לנו קונפליקט אתם, אנחנו לא מתחרים על האדמה ועל הריבונות, אין לנו מסביב מדינות יהודיות שעוינות את אמריקה, אין מלחמה, זה מצב אחר לגמרי". נכון, אמרתי אז וכך אני חושב עד היום; אי אפשר להשוות את המצב בכל הפרמטרים. אבל באופן עקרוני, כשמדובר באזרחות, בזכויות אדם ואזרח במדינה שרואה עצמה דמוקרטית – אפשר בהחלט להשוות. הרגשתי שהשוואה הזאת מדברת אל לבם והם מבינים אותי טוב יותר. מאז אני משתמש בה הרבה במפגשים עם יהודים מארצות המערב ותמיד זה מעורר יכוח ער, לפעמים גם צעקות.

בין ההרצאות והפגישות הסתובבנו קצת בערים שביקרנו בהן ואני רצייתי לקנות כל דבר שראיתי. חלונות ראווה נוצצים, שפע שלא הייתי מורגל אליו, הכול היה זול כל כך ובאיכות טובה כל כך. וגם ידעתי שבבית מצפים ממני להביא מתנות מאמריקה, כל המשפחה, אולי אפילו כל הכפר: הדוד הראשון שנוסע לאמריקה יחזור בידיים ריקות?! שרה, שעזרה לי בקניות, צחקה עליי כל הזמן. כשראיתי חולצה שמצאה חן בעיניי – קניתי עשר. מצתים לסיגריות – עשרים. צעצועים לילדים – בלי סוף. בגדים לנשים – בערמות. בסופו של דבר חזרתי עם שלוש או ארבע מזוודות מלאות, ואני לא מביין איך נתנו לי לעלות אתן לטיסה ולמה לא לקחו על זה מס. ועדיין אני בטוח שהיו אנשים שכעסו עליי שלא הבאתי מספיק מתנות.

במהלך סיורי בארצות הברית למדתי איך היהודים שם מאורגנים במוסדות ובארגונים שלהם, דואגים לקהילות שלהם וגם נוכחים בנקודות מרכזיות של השלטון באמריקה. אולי מפני שביקרנו בעיקר במוסדות של יהודים וראיתי את הסדר, הארגון והדאגה לקהילה, את בתי הכנסת המפוארים ואת מוסדות החינוך. כל הבתים שביקרנו בהם היו גדולים ונוצצים, שהרי נפגשנו בעיקר עם אנשים עשירים, כי הם אלה שיכלו לתרום לגבעת חביבה. קודם לכן לא ידעתי הרבה על יהודי ארצות הברית וזה היה הרושם הראשוני שקיבלתי. היה מוזר לעמוד על הבימה בבית הכנסת ולראות את הפאר מסביב, אבל אנשים נתנו לי להרגיש בבית וקיבלו אותי יפה מאוד. לא זכורות לי כמעט תקריות שליליות. פעם אחת, באוניברסיטה בסיאטל, קמה סטודנטית פלסטינית וצעקה לעבר שרה וסטנלי קריאות נגד הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטיניים. כמו תמיד במקרים כאלה היא ראתה בהם את נציגי הכיבוש, למרות שדעותיהם הפוכות לגמרי. אבל זה היה בגבולות הטעם הטוב ולא התפתח למשהו לא נעים. במקרים כאלה ניסינו להראות לקהל שיש גם מציאות אחרת שהם לא קוראים עליה בעיתונים, שיש מקומות של שיתופי פעולה ויחסים בין ישראלים לפלסטינים ויש אנשים בשני העמים שחותרים לשלום ולפיוס ונאבקים יחד נגד הכיבוש.

מאז אותה נסיעה התחלתי לנסוע הרבה מטעם גבעת חביבה, בקבוצות מאורגנות או עם שותף או שותפה מהמרכז היהודי-ערבי, בין היתר במסגרת תכניות הלימוד למורים בשנת שבתון שסיפרתי עליהן קודם לכן.

עוד שני מקומות מעניינים שנסעתי אליהם במסגרת עבודתי הם ריו דה ז'נרו שבברזיל ובנגקוק שבתאילנד. נסעתי עם גיורא אברהם, שהיה איש הכספים של המרכז היהודי-ערבי. בריו הוזמנו להשתתף בכנס שלום עולמי שלא היה ברור לנו מה נושאו. רק כשהגענו הבנתי שמדובר בקרנבל השנתי של בתי הספר המפורסמים לסמבה בברזיל. זו הייתה חגיגה גדולה. בכנגקוק השתתפנו בכנס של ארגונים חברתיים נגד הגלובליזציה. היו שם נציגים מכל מדינות העולם וגיורא ואני הופענו כנציגי פלסטין וישראל. בסיום הוא הניף את דגל ישראל ואני את דגל פלסטין וזכינו למחאות כפיים סוערות.

בכנסים כאלה העיקר הוא לא מה שקורה על הבמה או באולם הדיונים, אלא הקשרים האישיים שנרקמים וההיכרויות והשיחות עם אנשים מכל רחבי העולם. בהזדמנויות כאלה חשוב לי גם לפגוש אנשים ממדינות ערב שאחרת לא הייתי פוגש, והשיחות תמיד מרתקות ומשמעותיות. תמיד מפליא אותי שהם לא יודעים הרבה עלינו, הפלסטינים אזרחי ישראל, וחושבים רק על הפלסטינים בשטחים הכבושים. בהיררכיה של העם הפלסטיני אנחנו היינו שנים ארוכות בסוף הרשימה, ובשנות החמישים ואפילו השישים אמרו עלינו שאנחנו בוגדים כי נשארנו תחת שלטון ישראלי. אבל היחס הזה השתנה והיום אנחנו במרכז. רואים בנו גיבורים כי נשארנו על אדמתנו ורוצים לחזק אותנו.

ב-1993, לפני הסכמי אוסלו, הוזמנתי לז'נווה לכנס של NGOs, עמותות שונות מן החברה הערבית בישראל ובפלסטין. בכנס השתתפו מנהיגים פוליטיים ערבים ישראלים וביניהם תופיק זי'אד, שהיה חבר כנסת מטעם חד"ש, וגם ראשי עמותות רדיקליות פלסטיניות-ערביות. פגשנו שם אנשי אש"ף בולטים, אך בתחילה פחדנו לדבר אתם בגלל החוק המגוחך שהיה אז בישראל, שאסר על ישראלים להיפגש ולשוחח עם אנשי אש"ף. אבל אי אפשר היה להימנע מכך. היינו יחד באותו כנס, רצינו לשמוע אותם ולשוחח, אז מובן שדיברנו אתם. באחד הלילות נסעתי עם עוד כמה אנשים מישראל, כביכול בסתר, לביתו של שגריר פלסטין בז'נווה ושם נפגשנו עם ערפאת. זו הייתה הפעם הראשונה שפגשתי אותו. כשחזרתי ציפיתי שיעצרו אותנו, שישאלו, יתחקרו, אבל עד היום אף אחד לא שאל על הפגישה הזאת. מובן שאחרי הסכמי אוסלו הכול השתנה. ביקרנו פעמים אחדות במוקטעה ברמאללה ונפגשתי עם ערפאת ועם מנהיגים פלסטינים אחרים. הם תמיד בירכו על עבודתנו ועודדו שיתוף פעולה עם ארגונים ישראלים לרווחת העם הפלסטיני. עם משלחת של ערבים מהארץ ביקרתי את המלך חוסיין כשחזר מניתוח בארצות הברית, הלכנו לברך אותו בבריאות טובה. התמונה שלי אתו תלויה אצלי במשרד. אחר כך, כשנפטר, נסענו למלך עבדאללה לנחם אותו.

נסיעה מסוג אחר הייתה הנסיעה לפריז בשנת 2001 לשם קבלת פרס אונסק"ו לחינוך לשלום, בטקס שכבר סיפרתי עליו בפרק על גבעת חביבה. זה היה אירוע מרגש מאוד; זכינו להכרה בינלאומית מגוף

שידוע בהסתייגותו מישראל וגם קהל המוזמנים התרגש יחד אתנו, אבל לאירוע הזה כמעט שלא היה הד בארץ. קשה להסביר את הפער בין האדישות שזכינו לה כאן ובין האופן שבו התקבלנו אז בחו"ל, במוסד בינלאומי מכובד כמו אונסק"ו. באופן טבעי חשבנו שקבלת הפרס היא אירוע ראוי לציון, משום שישראל מתלוננת תמיד שמוסדות האו"ם עונים אותה. אבל כלי התקשורת המקומיים לא דיווחו על קבלת הפרס ולימור לבנת, שרת החינוך דאז והנציגה הרשמית של ארגון אונסק"ו בישראל, אפילו לא בירכה אותנו, בניגוד למנהגה בכל פעם ששחקן טניס או שייט קיבל מדליה. לא שהיו לנו ציפיות גדולות, אבל זה בכל זאת פגע בתחושת ההישג. מכל מקום, אלה היו ימי השיא שלנו בגבעת חביבה. אלפי תלמידים השתתפו בתכניות החינוכיות שלנו ולמרות שזה עתה התחוללה האינתיפאדה השנייה, 'אינתיפאדת אל-אקצא', היינו אופטימיים ובטוחים בעצמנו ובמטרות שלנו.

מברטעה לחו"ל ובחזרה

אז כמו שאתם מבינים, אני אוהב לנסוע. הדבקתי גם את אשתי באהבה לנסיעות לחו"ל ואנחנו נוסעים יחד לפחות פעמיים בשנה, נוסף על הנסיעות לירדן כמובן. ירדן קרובה ונוחה, היא טובה לנופש, יש בה אוכל טוב ובתי מלון מצוינים וקניות בזול – ומה עוד צריך? ערבים מרגישים בה בבית ואנחנו נוסעים לשם בחגים ובהזדמנויות שונות כדי לנוח, לפגוש חברים, ליהנות.

פעמים אחדות נסעתי לגרמניה, במסגרת יחסים שנרקמו בין גבעת חביבה לכמה ממדינות גרמניה שמסייעות לנו. במדינת ריינלנד-פפאלץ למשל התקבלנו אשתי ואני בכבוד מלכים אצל קורט בק, שהיה ראש הממשלה, ואילו הוא עצמו התארח כמה פעמים בברטעה. בנסיעותיי לגרמניה פגשתי גם בכני משפחת כבהא שהיגרו לשם. בן דודתי ד"ר גסאן כבהא למד שם רפואה ונשאר, ואני שכנעתי אותו לחזור לכפר ולסייע לתושביו ועל כך גאוותי: הוא אכן חזר, התחתן, עובד כרופא ותורם רבות לקהילה. קרוב משפחה אחר שפגשתי הוא אדם מכובד מברטעה המזרחית ששמו סעיד מחמוד. הוא נסע לגרמניה בשנות החמישים והיה לי הכבוד לבקר אצלו פעמים אחדות ולטייל אתו ועם

בני משפחתו בכל אירופה. אחרי חמישים שנות היעדרות חזר גם סעיד לברטעה, אבל בסופו של דבר העדיף לעבור לירדן ושם נפטר לפני כשנתיים. לצערי, אשתו האיטלקייה ושני בניו חזרו לגרמניה.

פעם חלמתי להיות שגריר בחו"ל. אחרי הסכמי אוסלו החליט משרד החוץ למנות כמה שגרירים וקונסולים ערבים והזמינו אותי לריאיון. הציעו לי לנסוע לאיסלנד, ואז פרצה האינתיפאדה השנייה. שקלתי את ההצעה והתחמקתי בעדינות מהמשימה. לא ראיתי את עצמי מגן על מדינת ישראל במקום זר בשעה שבני הכפר והמשפחה שלי סובלים. ולא רק בשירות החוץ יש בעיה. ידוע לכול שקשה להיות ערבי בשדות התעופה, ובמיוחד בנתב"ג. משום מה, אישית לא נתקלתי מעולם בבעיה כלשהי. בשנת 2008 מוניתי לחבר בוועדה שבדקה את נושא המעבר של ערבים אזרחי ישראל בשדות התעופה, במטרה להציע דרכים לשיפור השירות והטיפול. נפגשנו עם מנכ"ל שדה התעופה ועם קציני ביטחון, קיימנו הדרכה לצוות הבודקים ואפילו ערכנו סיורים ביישובים ערביים כדי שיבינו מי אנחנו ויכירו באזרחותנו השווה. אני חושב שהמצב השתפר מאז, גם בגלל שינוי השיטה של בדיקת המזוודות, שכיום אמורה להיות שוויונית לכולם. אבל עדיין שומעים על בעיות שאנשים נתקלים בהם בשובם מחו"ל. חברת אל-על מקשה במיוחד ולכן ערבים ישראלים מעדיפים לא לנסוע במטוסיה אלא לטוס במטוסים של חברות זרות.

אני אוהב לראות איך אנשים חיים במקומות רחוקים, לנסות ליצור אתם קשר, לשוחח, להקשיב. ישנם עוד מקומות רבים שהייתי רוצה להגיע אליהם, ביניהם למשל דרום אפריקה, מדינה שעברה מהפך היסטורי עצום שעדיין מלהיב את הדמיון. יש מה ללמוד מהם.

משפחתי: רעייתי, ילדי ונכדיי

עם כל החשיבות שעדיין יש לחמולה ולמשפחה המורחבת, המשפחות הערביות כיום מתאפיינות גם הן במגורים נפרדים ובניהול משק בית נפרד של המשפחה הגרעינית. גם אצלנו זה כך. התברכתי במשפחה נהדרת: אשתי סלמה, המלווה אותי בכל צעדיי זה יותר משלושים וחמש שנים, ילדיי מחמוד, לילא, אחמד ואמיר, ושמונת נכדיי. אני רוצה לספר עליהם כי הם חלק ממני, חלק חשוב ממה שאני. הם מקור הכוח והאושר שלי, הם האנשים החשובים לי והאהובים עליי יותר מכול. אפשר לומר שבשבילם אני עושה את מה שאני עושה, בשביל עתידם, כדי שיהיו להם חיים טובים ויציבים.

רעייתי סלמה

כמו כל נער ערבי בתקופתי, ביסודי ובתיכון לא היו לי שום מחשבות על בנות או על אהבה. זה לא היה קיים אצלנו בחברה, בוודאי לא בחברה הכפרית הקטנה והשמרנית שחייתי בה. אימא שלי אמרה תמיד: יש לך אחיות, אל תעשה לבנות של אחרים מה שלא תרצה שאחרים יעשו לאחיות שלך. אף פעם לא העזתי לומר שאני חושב על בחורה זו או זו. היה ברור שאם חושבים על בחורה כלשהי – זה למטרות חתונה בלבד.

סלמה גרה עם הוריה בשכונה שלנו. היא הייתה קרובת משפחה שלי, גם מצד אבא וגם מצד אימא, וההורים שלנו היו חברים טובים מאוד. אבא שלי ואבא שלה, אבו נאיף, היו ידידי ילדות קרובים, כמעט כמו אחים. הדוד אבו נאיף, מוחמד חוסיין, היה מנכבדי הכפר, אדם חזק, כריזמטי ואמיץ שהיה חבר בוועד החינוך של הכפר. היו לו שמונה ילדים וסלמה השלישית מביניהם. בין המשפחות שררה ידידות ומובן שביקרנו אצלם והם ביקרו אצלנו. הכרתי את סלמה מילדות, כמו גם את שאר ילדי המשפחה.

סלמה הייתה מן הבנות הראשונות בכרטייה שלמדו בבית ספר תיכון יהודי. כמה מחברותיה בבית הספר היסודי בערערה החליטו בתום

הלימודים להמשיך וללמוד בתיכון המקצועי של נעמת בחדרה, שם אפשר היה ללמוד תפירה, גזרנות, ספרות ועוד מקצועות "נשיים" כאלה. היא הצליחה לשכנע את אבא שלה והוא הסכים שתלמד שם. אני יצאתי ללמוד בתל אביב ומדי פעם ראיתי אותה בכפר, אבל לא היה בינינו קשר מיוחד. כשהגיע הזמן לבחור כלה, החלטתי שאני בוחר בסלמה. בהתחלה הלכתי לבדי לאבא שלה, לראות איך יגיב, וחשוב יותר – איך סלמה תגיב להצעתי בצורה ישירה וללא לחצים חיצוניים עליה. מובן שסיפרתי להורי, ששמחו מאוד. אחרי שבוע ימים אביה של סלמה אמר לאבי: "אתפדלו, אהלן וסהלן". אבא הזמין את דודיי משני הצדדים והלכנו לבקש את ידה. התארסנו בברכת שתי המשפחות והיינו מאורסים במשך שנה. בתקופת האירוסין היא תכננה את הבית שנבנה. היא הייתה באה אלינו הביתה, אני הייתי בא אליהם, והכרנו יותר לעומק. בשנת 1979 התחתנו בחתונה גדולה מאוד, ומאז החתונה ועד היום אנחנו חיים יחד באושר ובאהבה.

סלמה התמנתה למורה חודש אחרי שהתחתנו והתחילה ללמד. אחרי חודש אמרה: אני לא רוצה להמשיך, אני מעדיפה להישאר בבית. הסכמתי לבקשתה, כי כבר אז היו מגיעים אליי הרבה אורחים והיה צריך לקבל אותם. הייתי חוזר מבית הספר ורציתי שהיא תהיה בבית ותקבל אותי. היא הרגישה שלא מתאים לה להיות מורה, היא לא אהבה את העבודה, וסיכמנו בינינו שלא תמשיך ללמד. מאז ועד היום היא לא עובדת מחוץ לבית. זו הבחירה שלה ואני זרמתי אתה. היא השקיעה המון בילדים, חינכה אותם, דאגה שילמדו היטב. כשלמדו בבית הספר יכלו לצאת לשחק רק אחרי שהכינו את כל השיעורים וקיבלו את אישורה. עכשיו הנכדים באים אליה מדי יום מן הגן ומבית הספר ואוכלים יחד צהריים. נור הקטנה גדלה אצלה וקיבלה ממנה אהבה וחום וידע רב.

סלמה תמיד קיבלה את האורחים שלי מכל רחבי העולם. היא אוהבת מאוד לטייל וכמעט תמיד מתלווה אליי בנסיעותיי. היא גם מהראשונות בכפר שלמדו נהיגה. היא מכבדת מאוד את המשפחה שלי, כיבדה את אבא כשהיה בחיים ומכבדת את אימא. כמו שאני הייתי הנסיך כך היא הייתה הנסיכה; אימא תמיד אומרת שהיא הבת השביעית שלה. כשהתחתנו סלמה לא ידעה לבשל, או כמו שהיא עצמה אומרת, לא

ידעה אפילו להכין כוס תה. את הכול היא למדה מאימא שלי והיום היא ידועה באוכל הנהדר שהיא מכינה לכולם. היא אשת עבודה. בעונת מסיק הזיתים היא הולכת עם אימא לקטוף את הזיתים יחד. היא הייתה יד ימינם של אימא ואבא והם אהבו אותה מאוד. אחרי שהתחתנו היא חינכה את האחיות הקטנות שלי, אף שהייתה קרובה לגילן, והן נשארו ביחסים מצוינים גם לאחר שהתבגרו והתחתנו.

אשתי היא מסוג הנשים שיודעות את הפרטים הקטנים. חשוב לה לשמוע כל פרט, ולפעמים זה מפריע לי אבל אין לי ברירה ואני מספר. היא שותפה לכל ההחלטות. כשהייתי ראש מועצה היא תמכה בי מאוד, וזו הייתה תקופה שהזדקקתי לתמיכה שלה. היא עזרה בכל דבר. סלמה באה מבית פוליטי, אבא שלה היה נציג מפא"י ואחר כך המערך ומפלגת העבודה בכפר והרבה אורחים היו מבקרים אצלו. כשהגיעו אליי אורחים היא לא ראתה בזה דבר חדש. היא קיבלה אותם בטבעיות ותמיד השתתפה בשיחות.

היום היא מנסה יותר ממני לנהוג בשוויון כלפי הנכדים, לאהוב את כולם אותו הדבר, גם את הבנים ואת הכלות שלנו. היא לא התערבה בבחירת בני הזוג של אף אחד מהילדים, הם בחרו מרצונם. מובן שהם שאלו, אבל תמיד כשבחרו היא הסכימה. סלמה היא לא רק אשתי. היא גם חברה שלי, אחותי, אשת סודי ואני סומך עליה בכל דבר בעיניי עצמות.

ילדי – הדור הזקוף

מה שמיוחד אצלנו הוא שכולנו חיים זה ליד זה. אפילו הבת, שלפי המסורת הערבית עוברת לחיות ביישוב של בעלה, התחתנה מתוך בחירה והחלטה שלה עם חוסני קוסאי ככהא, בן ברטעה, קרוב משפחה שלנו, ושניהם מתגוררים לידנו. כפי שאין יום שבו אני לא רואה את אימא, כך גם אין יום שבו איני פוגש את הילדים וכמובן את הנכדים. ולצד הקרבה הפיזית של כולנו יש לכל אחד ואחת מהם חיים עצמאיים, עבודה, קריירה, תכניות אישיות. הם תמיד מתייעצים, תמיד משתפים, והיחסים ביניהם נפלאים. אני יודע שזה לא תמיד מובן מאליו ורואה עצמי בר מזל.

אבל אולי יש לי ולסלמה חלק בכך? מאז שנולדו הילדים שלי ניסיתי לחנך אותם להיות בני אדם ולכבד את הסוככים אותם. חניכתי אותם ברוח דמוקרטיה. אני לא יודע אם בחברה שלנו זה עדיף או לא, אבל הם התחנכו לשקול, לבחור ולעשות מה שנוח להם ומה שהם רוצים. סלמה, שתמיד הייתה בבית בשבילם, הקפידה שייכינו שיעורי בית לפני שיצאו לשחק, שמרה על משמעת ועל התנהגות נאותה. אני הייתי ותרן ופשרן אתם והיא הייתה חזקה ממני וחינכה אותם בקפדנות. תמיד סמכנו עליהם ונתנו להם ללכת בדרך שלהם, לבחור את בני וכנות זוגם, להחליט מה ילמדו ובמה יעבדו. עזרנו, סייענו, נתנו עצות, אבל בסופו של דבר ההחלטות הן שלהם.

מחמוד, למשל, החל לעבוד בתחום הסיעורי מיד לאחר שסיים את בית הספר התיכון. לילא, שלמדה הוראה והתחילה לעבוד כמורה, החליטה להמשיך לתארים מתקדמים. היא השלימה תואר שני בחינוך ועוד תואר במדידה והערכה וכעת היא חושבת להמשיך ללימודי דוקטורט כשהילדים יגדלו קצת. אחמד רצה להיות דתי, גידל זקן ושינה את אורח חייו. הוא למד במכללת אלקאסמי וסיים תואר בערבית ובהוראת דת האסלאם וכפי שסיפרתי כיום הוא מורה בחטיבת הביניים בברטעה. אמיר למד משפטים, הוא עורך דין עצמאי ויש לו משרד משלו בכפר. גם בילדותם הם בחרו בעצמם את החוגים שרצו להשתתף בהם ואת כיוון הלימודים. לילא בחרה ללמוד בקורס קראטה והשתתפה בתחרויות, למרות שזה לא היה מקובל כל כך לבנות. מחמוד אהב לשחק כדורגל. לכל אחד היו תחביבים משלו. גם בחירת בני הזוג נעשתה על פי העדפתם. לילא וחוסני ידעו מגיל צעיר שיינשאו. חוסני הוא בנו של בן דודי האהוב קוסאי, שזכה להיות בחתונה שלהם לפני שנפטר. הוא מהנדס ומפקח בנייה מבוקש בכל הארץ. ליליא ולחוסני שני בנים ובת. מחמוד בחר בשיימא ושעה אחרי שהודיע לנו שהוא רוצה בה כבר הלכנו להוריה וסיכמנו על אירוסין. הם נשואים באושר ויש להם ארבעה בנים. עם אחמד זה היה קצת אחרת. אחרי שסיים ללמוד ערבית ואסלאם במכללת אלקאסמי הוא בא לאימא שלו ואמר שהוא רוצה להתחתן. הוא ביקש ממנה למצוא לו בחורה דתייה שלובשת ג'לבאב ומכסה ראשה במטפחת, כי אז כבר היה דתי לגמרי. שידכנו לו את בושרא, בת אחותי אפתיחאר שגרה עם

משפחתה תקופה מסוימת בירדן ואחר כך חזרה לברטעה. היא בחורה מוכשרת וטובה, למדה אנגלית לתואר שני – גם היא באלקאסמי – והיא דתייה כפי שביקש. הם התארסו, התחתנו בחתונה דתית ויש להם היום שלושה ילדים.

עזרתי לארבעת ילדיי ללמוד ולבנות בתים. לכולם יש בתים יפים ונוחים בשכונה שלנו. אמיר בנה את ביתו בקומה השנייה מעלינו, ונכון לשעת כתיבתם של דברים אלו הוא היחיד שטרם התחתן. אני פתוח מאוד עם ילדיי והם פתוחים אתי. מפני שכיבדתי אותם הם מכבדים אותי, ולדעתי כשראו כיצד אני מתייחס לאשתי, לאימא שלי, לדודים ולקרובים – למדו להתייחס כך בעצמם לאחרים. אני יכול לומר בלב שלם שהם הולכים בדרכי מבחינת היחסים הבין-אישיים, שבעיניי הם נכס יקר ערך בעולמנו. הילדים מכירים את עמדותיי הפוליטיות. הבית שלנו תמיד היה פתוח ליהודים ולערכים והילדים למדו לכבד כל אחד. הם יודעים שאני אדם אופטימי ונראה שאת האופטימיות, המלווה אותי כל חיי, הורשתי גם להם. אופטימיות היא עניין מרכזי בחיים שלי, על אף כל מה שקרה וקורה באזור.

עניין מרכזי ומרכיב הכרחי נוסף בחיי הוא החיים המשותפים. תמיד קראתי לאנשים ללכת בדרכי ולתמוך בדרך החיים המשותפים, לא רק במילים אלא גם במעשים. גם את הילדים שלי חינכתי כך, כמובן – להיות סובלניים, להקשיב, לשמוע את האחרים, להבין היטב כל דבר ועניין לפני שהם מחליטים ולחשוב אלף פעמים לפני שהם נוקטים עמדה. הזהרתי אותם מיהירות ולימדתי אותם לשאול, לכדוק ולהקשיב לפני שמשמיעים דעה נחרצת.

כשמחמוד היה בן שלוש-עשרה הוא השתתף בסרט בר מצווה של ילד יהודי שבא לכפר. ראינו את מחמוד לסרט וכבר אז הוא דיבר על החיים יחד והסביר למה צריך להבין את הזולת. כבר כשהילדים היו קטנים ניסיתי תמיד לשתף אותם כשהיו מגיעים אליי אורחים יהודים – שייקחו חלק בשיחה, שילמדו לקבל את האורחים. חינכתי אותם על ערכים של אנושיות, כבוד לזולת, הזכות לחיות חיים מכובדים. אצלנו בבית מעולם לא אמרו על מישהו "יהודי". תמיד אמרנו את שם האדם עצמו: "זה משה מפתח תקווה" או "אחמד מכפר קרע" או "שלמה מפרס חנה-כרכור". עודדתי את הילדים להתחבר עם ילדים יהודים

ושיתפתי אותם לעתים בפרויקטים של גבעת חביבה. עד היום יש להם ידידים יהודים שבאים לבקר.

גם הביקורים של קבוצות התיירים מחו"ל המחישו לילדים את תחושת השכנות, את האחר. היום הם עובדים עם יהודים ומתייחסים אליהם בכבוד, יודעים לדבר עברית יפה וטובה, מכירים את המנטליות של האחרים ואת המנהגים שלהם. אין מחסומים בינינו ובין היהודים, בין הילדים לחבריהם. הערך העליון שגדלו עליו הוא ערך האנושיות וכיבוד האדם. מאז ומתמיד שמרנו על שכנות טובה, לא רק עם שכנים קרובים, כמו אחי או הדוד שלי, אלא עם שכנים על כל מורכבותו ומשמעותו של המושג – גם עם חברים ויישובים יהודיים, שכנות שמבוססת על כבוד הדדי ועל פתיחות.

כמובן, תמיד הדגשתי באוזני הילדים שאנחנו חלק מהעם הפלסטיני, שאנחנו שייכים לאותו העם של אחינו בגדה המערבית וצריכים לעזור להם. יש לנו קרובי משפחה שם ואנחנו בקשר טוב אתם. בעבר היה אפשר לבקר יותר, והיום זה קשה: כל ביקור בגדה דורש מעבר דרך מחסומים, חיפוש ברכב ושאלות שחודרות לפרטיות, שעה שהמתנחלים עוברים הלוך ושוב ללא בדיקה. קרובינו המתגוררים מעבר לגדר בכלל לא יכולים להגיע אלינו וזקוקים לאישור ולתיאום שלוקחים זמן רב וברוך כלל לא נענים בחיוב. בעיניי זה מצב לא נורמלי ולא תקין ואני מחכה ליום שבו יוסרו החומות, הגדרות והמכשולים הללו בדרך של הסכם מדיני.

אני שמח ומאושר על שהצלחתי להנחיל לילדיי את דרך חיי ואת אמונותיי ועל שהם עצמם מנחילים לילדיהם את החינוך הזה ומעבירים אליהם את מורשת המשפחה. אבל חייבים לומר בפה מלא: מה שאני ביקשתי לעצמי בצעירותי לא מספיק להם היום. הם רוצים יותר. השאיפות שלהם כאזרחים גבוהות יותר מהשאיפות שלי. אני הסתפקתי במה שקיבלתי. הדור שלי אמנם נאבק על זכויותיו, אבל אמר תודה על כל מה שהשיג. היום זה לא מקובל. בני הדור החדש רוצים להיות חלק מהרוב, להיות שווים באמת ולא רק בדיבורים ובמחוות קטנות. אמיר רוצה ללכת לקולנוע כמו כל יהודי, לעבוד, ללמוד, לקנות רכב ולהסתובב ברחבי הארץ באין מפריע. הוא רוצה להיות חלק אינטגרלי מהמדינה הישראלית ולא מיעוט מופלה. לדור שלהם אין סובלנות

כלפי חקיקה שנועדה להגביל את הערבים ולא כלפי קריאות גזעניות
והדרה. הבת שלי לילא הגיעה לעמדה מכובדת במשרד החינוך ואני
בטוח שהשאיפות שלה להתקדם מבוססות קודם כול על הכישורים
והיכולות שלה. היא לא תסכין עם מצב שבו לא ימנו אותה לתפקיד
בכיר משום שהיא ערבייה. אם המדינה תשווה את זכויותינו – הזוהת
הישראלית שלנו תהיה חזקה יותר. על כן אנחנו מדגישים מאוד את
הנכונות לחיות יחד עם הצד השני. זהו דור זקוף וגאה – גם בערכיותו
ובהשתייכותו לעם הפלסטיני וגם במודעותו לזכויותיו הנגזרות
מאזרחותו הישראלית. בני הדור הזה לא יותרו בקלות, לא יתפשרו
כמונו.

בחירות 2015 והרשימה המשותפת

אני כותב את הפרק האחרון בספרי לאחר הבחירות הפתאומיות שהונחתו עלינו בחודש מרץ 2015. מבחינת הציבור הערבי בישראל היו אלה בחירות חשובות ביותר. לראשונה התאחדו כל הזרמים והכוחות המרכזיים שלנו לרשימה משותפת אחת. הערכים הפכו לכוח משמעותי שאי אפשר עוד להתעלם ממנו בפוליטיקה הישראלית, ואני מקווה שחברי הכנסת שלנו יידעו לנצל את כוחם לטובת כלל האוכלוסייה. האיחוד הזה אמנם נבע מאילוץ שהטילה עלינו העלאת אחוז החסימה, אבל האילוץ הניב תופעה חדשה ומבורכת של אחדות השורות. קמה שותפות בין התנועה האסלאמית הדרומית בעלת האידיאולוגיה הדתית, כל"ד שהיא תנועה לאומית חילונית, והמפלגה הקומוניסטית וחד"ש המאמינות בשותפות יהודית-ערבית. המשותף בין כולן הוא שהן כמובן לא ציוניות. צריך לציין שאין בין המפלגות הללו הבדלים גדולים בעמדותיהן הפוליטיות וכמעט תמיד יש ביניהן שיתוף פעולה מלא והסכמה רחבה לגבי הנושאים הנדונים בכנסת. גם ההצבעות שלהן אחידות במרבית המקרים. חד"ש והמפלגות הערביות מעולם לא ישבו בקואליציה ממשלתית ומעולם לא הוזמנו להצטרף אליה. התקופה היחידה שבה היה להן כוח של ממש הייתה בממשלת רבין ב-1992, עד הירצחו. אז הן שימשו גוש חוסם מחוץ לקואליציה ואפשרו לרבין לחתום על ההסכם ההיסטורי עם הפלסטינים. לפני הבחירות הנוכחיות הן הודיעו שלא יצטרפו לממשלה גם אם תהיה ממשלת שמאל, כיוון שאינן מוכנות להיות שותפות בממשלה ששולטת עדיין בשטחים הפלסטינים, אך יתמכו מבחוץ בכל התקדמות מדינית, כפי שעשו המפלגות הערביות בתקופת יצחק רבין. אבל המבחן הזה לא הגיע כמובן לכדי מימוש.

איחוד הרשימות הערביות העלה את שיעור ההשתתפות של הציבור הערבי בהצבעה בבחירות 2015. זהו הישג, אבל לדעתי אין די בכך. לצערי, בזמן המשא ומתן על ההתמודדות המשותפת התרכזו נציגי הרשימות בעיקר בחלוקת המקומות ולא בעמדות ובאידיאולוגיה. אני

מקווה שעכשיו, משהפכו לכוח הפוליטי השלישי בגודלו בישראל, הם יידעו להתעלות על המחלוקות ולפעול לטובת האינטרסים של הציבור שבחר בהם ולמימוש המטרות של כולנו, למרות ששוב קמה ממשלת ימין. האיחוד צריך להניע שינוי במדיניות ובדרך העבודה של המפלגות הערביות. אסור להמשיך בסגנון העבודה הישן. הייתי רוצה שחברי הכנסת שלנו יפעלו במרץ למען שוויון אזרחי במדינה, למען שלום עם העולם הערבי ולמען הקמת מדינה פלסטינית. אני רואה בשותפות הזאת תשובה הולמת לימין הישראלי ולחוקים הגזעניים שעברו בכנסת, מגמה שעוד תגבר בוודאי בכנסת הבאה. המאבק צפוי להיות קשה מבעבר, ולכן הנבחרים צריכים להיות נאמנים לשליחותם הציבורית.

אני אישית שמח מאוד על האיחוד ומקווה שהוא נושא עמו רוח של התחדשות והקשבה אמתית לציבור ולצרכיו. לא פחות חשובים מכך הצורך ביצירת שפה חדשה ושיח חדש עם הציבור היהודי והחתיירה ליצירת שותפויות למען השגת השלום והשוויון. אני מקווה מאוד שזו תהפוך לרשימה ערבית-יהודית באמת ושיהודים רבים המאמינים בשוויון אזרחי יצטרפו אליה. הציפייה שלי היא שאנשי הרשימה המשותפת יעבדו על פי חזון משותף ותכנית עבודה ברורה, מסודרת וגלויה שאפשר יהיה לעקוב אחר ביצועה. לצערי הרשימה החדשה לא עמדה במבחן הראשון שלה כאשר לא חתמה על הסכם עודפי קולות עם מרצ, בתירוץ שהזמן שעמד לרשות אנשיה היה קצר מכדי לאפשר דיון מסודר וקבלת החלטה של רוב החברים. בסופו של דבר אמנם התברר שהסכם עודפים לא היה משנה את חלוקת המנדטים. כעת אנחנו חייבים לתת לחברי הכנסת החדשים הזדמנות להוכיח את עצמם, וימים יגידו אם הרשימה תצליח לשמור על המנדט שקיבלה מהבוחר.

מצב שביר

המצב שבו אנו נתונים בשנים האחרונות קשה ושביר. הציבור הערבי מרגיש כעס, זעם, במיוחד כלפי פוליטיקאים יהודים בכירים שיוצאים בהצהרות נגד הערבים – הצהרות שיש להן השלכה מיידית על הנעשה ברחוב. בשיא מכוער של מגמה זו חזינו ביום הבחירות, כאשר ראש

הממשלה הסית בגלוי נגד הערבים ונגד זכותם הדמוקרטית להשתתף בהצבעה. הוא "הזהיר" שאוטובוסים מלאים ב"כמויות של ערבים" נוהרים לקלפיות וקרא לתומכיו "לעצור את הסחף" וללכת להצביע לימין. אני מאמין שהדברים האלה הקנו לו עוד כמה מנדטים, כפי שהסבירו רוב הפרשנים. זה מוכיח שהסתה נגד ערבים היא עדיין כלי אפקטיבי של הימין בישראל. הקריאות "מוות לערבים" נעשו דבר שבשגרה, שאף אחד בשלטון כבר אינו מתרגש ממנו ואינו יוצא נגדו. יהודים שמשמיעים קריאות כאלה מכונים "מפגינים" ו"מוחים", ולעומת זאת ערבים שמפגינים ומוחים מכונים תמיד "מתפרעים". יוזמות חקיקה אנטי-ערביות בכנסת וגם חוקים שכבר עברו ואושרו מאיימים לא רק עלינו, אלא על עצם קיומו של המשטר הדמוקרטי בישראל. אני לא רואה תנועת מחאה שקמה נגד המגמות הללו; לפעמים דווקא ההיפך הוא הנכון.

אחרי המלחמה נגד עזה בקיץ 2014 הסלימו עוד יותר היחסים המתוחים ממילא בין יהודים לערבים. אלא שהפעם, בניגוד לאירועי אוקטובר 2000, ראינו שתי תופעות חדשות. האחת – התארגנות של המנהיגות הערבית המקומית, המוניציפלית, נגד השחתת רכוש ביישובים ונגד עימות עם המשטרה. ראשי מועצות חצצו בין שוטרים ובין צעירים חמומי מוח וקהל שזעם, בצדק, על ההפצצות על אזרחים בעזה. בכך מנעו אנשי הציבור אסון. הם קראו לאנשים לא לחסום כבישים, לא להרוס תחנות אוטובוס, לא לפגוע בסניפי דואר ובסניפי בנק ביישובים – כפי שכבר אירע בעבר. הפעם לא הייתה כמעט השחתת רכוש.

והתופעה המבורכת השנייה – הפעם ראינו התקרבות יהודית-ערבית והפגנות משותפות. באזור שלנו למשל היו שתיים מוצלחות במיוחד: בפרדס חנה, שם התארגנו הפגנות כאשר אנשי ימין התנכלו לעובדים ערבים במרכז הקניות, ובצומת כפר קרע, שם התקיימה סדרת הפגנות שקטות שארגנו תושבי האזור תחת הסיסמה "שכנים של שלום". הייתי מעורב בהתארגנויות הללו והשתתפתי בכל האירועים שהתקיימו בוואדי עארה למען שותפות של יהודים וערבים. במאורעות אוקטובר 2000 אמרו היהודים שהערבים בגרו בהם והתנתקו מהם; עכשיו לא נתקלנו בגישה הזאת. להיפך, יהודים באו ותמכו ועזרו והפגינו יחד

אתנו. בכל רחבי הארץ קמו התארגנויות דומות. הן מעידות כי לאנשים אכפת וכי למרות המתח הקיים שני הצדדים אינם מעוניינים בהסלמה, אינם מעוניינים בקרע. גם בגבעת חביבה המשכנו בתקופה הזאת לפעול כרגיל וקיימנו סמינרים ומפגשים משותפים של יהודים וערבים בכל הגילים. האנשים השפויים רוצים לשרר שהפוליטיקה בחוץ לא תמנע מאתנו להיפגש ולדבר ולשוחח.

אני מאמין

אני מאמין באמונה שלמה בחיים משותפים של יהודים וערבים. אני מאמין שאי אפשר להשמיד את מדינת ישראל ואי אפשר לגרש אותנו ממולדתנו. כולנו נישאר כאן ונחיה יחד, על אפם ועל חמתם של גורמים בשני הצדדים שחולמים להיפטר מהצד השני. השאלה הגדולה היא איך נחיה יחד ומה המשמעות של חיים משותפים. כמיעוט, המאבק שלנו במדינה הזאת צריך להיות מאבק לשוויון אמתי כאזרחים, לשלום ולפתרון צודק לאחינו הפלסטינים שעדיין נמצאים תחת כיבוש ישראלי, דבר שקשה להעלות על הדעת במאה העשרים ואחת. אנחנו צריכים להיאבק למען שותפות בכל תחומי החיים במדינה ולמען חלוקה צודקת של המשאבים. זאת עלינו לעשות באמצעים העומדים לרשותנו – הכנסת, שאת כוחנו בה הגדלנו; החוק ובתי המשפט; והאמצעים הלגיטימיים הנתונים לכל אזרח – מחאה, הפגנה, הצבעה ופעילות בעמותות אזרחיות.

לעתים קרובות שואלים אותי איך אני מצליח לחיות בשני העולמות האלה – גם פלסטין וגם ישראל, שאצלנו בכרטעה הם צמודים ממש זה לזה. שואלים אותי איך אני מצליח לחיות בשלום עם הצד הפלסטיני וגם עם הצד הישראלי, ואם אין נקודות משבר. התשובה חוזרת תמיד לדרך החיים שלי ולאמונותיי. זה למעלה משלושים שנה אני עוסק בנושא היהודי-ערבי. תמיד ניסיתי למצוא את האמצע, את הפשרה, את הדרך שתהיה לטובת שני הצדדים, ואינני סוטה מדרכי גם כשהנסיבות קשות ביותר. תמיד אני מהלך על אותו הקו, ביושר, מבלי לפגוע באחד הצדדים. אין לי זכות להישבר, איני יכול. איש ציבור צריך לעמוד איתן דווקא ברגעי משבר. כך קרה בתקופת האינתיפאדה הראשונה, כך קרה

באירועי אוקטובר וכך קורה גם היום. כך גם אמשיך לנהוג, כי אין לי דרך אחרת. אני בטוח שהדרך שלי היא המנצחת, היא הדרך הנכונה: לחפש איך להשתלב בתוך המדינה, איך לבנות את היישוב שלך ולקדם את החברה שלך, ולרגע אני לא שוכח את שייכותי לעמי הפלסטיני ואת מחויבותי העמוקה כלפיו.

במשך השנים יצרתי קשרים טובים מאוד עם הרשות הפלסטינית ועם אנשיה. את חלקם הכרתי עוד לפני שקמה הרשות. אני מנסה לקדם את האינטרס שלהם למען הקמת מדינה עצמאית, ולדעתי זהו גם האינטרס של מדינת ישראל. אני מנסה לעזור להם כלכלית, משתדל זה שנים להשמיע את קולם ברחוב היהודי. אני מאמין גדול במפגש פנים אל פנים; הוא שווה אלף הצהרות של פוליטיקאים. אחרי המלחמה בעזה, כשהיה נדמה שאיש אינו מוכן לשמוע את הצד השני, ערכנו בגבעת חביבה כנס משותף. בכנס השתתף מוחמד אל מדני, האחראי ברשות הפלסטינית על הקשרים עם ישראל, והוא דיבר באופן משכנע בפני קהל רב. אירוע דומה קיימנו לפני כעשרים וחמש שנים – פייסל חוסייני המנוח, מהמנהיגים הבולטים של אש"ף, בחר לבקר ולהופיע בגבעת חביבה מיד אחרי שחרורו מהכלא הישראלי בתקופת האינתיפאדה הראשונה, חודשים ספורים לפני מותו הפתאומי. מול קהל של מאות אנשים הוא קרא אז לפלסטינים בישראל להיאבק למען אחיהם בדרכי שלום. הוא היה מנהיג משכמו ומעלה, ומי יודע, אם היה חי עמנו כיום אולי היה מצליח במקום שאחרים נכשלו.

הגב שלי הוא התמיכה שאני מקבל מאנשים בברטעה המזרחית המשתייכים למשפחה שלי ומכהנים בתפקידים בכירים ברשות. לא אכחיש, לפעמים אני מרגיש שהם בוחנים את מעשיי ואת דברי, מנסים לברוק מדי פעם אם בגדתי בעניין שלהם. כל הזמן אני מוכיח להם שאני נאמן להם ולמטרותיהם ולא פועל בניגוד להן, ועל כן הם מחזקים את השם שלי ואת הכבוד שרוחשים לי שם וגם כאן. הם מחזקים את השפעתי הציבורית, את כוחי, את קולי הקורא לשלום ולשוויון אזרחי. כך גם עם הציבור הערבי בישראל. אף שאיני מסכים עם חלק מחברי הכנסת, יש בינינו כבוד הדדי. אני שומע אותם, מתווכח, משמיע את קולי, תמיד בכבוד ובהערכה. הרגשות הללו הדדיים ואני בקשר טוב אתם, עם כולם – ראשי מועצות, אישי ציבור מכל הארץ. גם עם

מנהיגי התנועה האסלאמית הצפונית, שאיני שותף לחלק מעמדותיהם, יש לי קשרי ידידות אישיים. כשהייתי מועמד לראשות המועצה אנשי התנועה בברטעה תמכו בי. חברותי עם חבר התנועה השיח' האשם עבד אלרחמאן, שהיה אז ראש עיריית אום אל-פחם, הביאה אותנו לשתוף פעולה באזור ואדי עארה עם ראשי רשויות יהודים. לא זכור לי ששמעתי ביקורת ממישהו מחברי התנועה האסלאמית הצפונית; בעבר נשמעה ביקורת על הפעילות של גבעת חביבה, אבל לא עליי אישית, ובשנים האחרונות הביקורת הזאת פחתה מאוד.

עוזרת לי העובדה שבמשך שנים ארוכות רוב עבודתי היא לצד אנשים שמאמינים בדרך שלי: מאמינים בשתי מדינות לשני עמים, בצדק ובשוויון. רבים מהם קיבוצניקים ואני אוהב את הגישה שלהם, למדתי את השפה שלהם ואת דרך המחשבה. בתחילת הדרך העבודה עם יהודים הייתה קשה מאוד. היא דרשה ממני הרבה מחשבה וזהירות. הייתי צריך לחשב כל מילה שאני אומר, מחשש שלא אהיה מובן או שמישהו ייפגע מדבריי. באתי מרקע שונה כל כך ולקח לי זמן להבין את אורח מחשבתם של היהודים, הייתי צריך לחשב את דרכי איך לשרוד ביניהם ובכל זאת להשיג הישגים. וכששרדתי – המשכתי, ואני מאמין שגם הצלחתי להשפיע עליהם, להביא אותם לראות גם את זוות הראייה שלי.

אני רואה בעצמי פטריוט פלסטיני ערבי אזרח מדינת ישראל, משכיל ויודע לאן פניו מועדות. אני תומך בהעצמת החברה שלנו ופועל למענה, למען העשרת ההון האנושי העצום שלה בידע ובערכים. יש לי חזון בהיר וברור: אני רוצה להשיג זכויות אדם וחופש דת ומצפון, שאינו מפלה אדם על פי מוצאו או דתו. אני תומך בדמוקרטיה, שלום, צדק, שוויון ושותפות, לא רק כמילים יפות וכסימאות אלא באופן מהותי ועמוק. אני מוכן לפעול יחד עם כל יהודי שמאמין בערכים האלה כמוני. ה"אחר" וה"שונה" אינו אויב בעיניי. אני רוצה אותו כשותף לדרך ובטוח שיחד נוכל להשיג חיים טובים יותר לכולם.

מספרים על ילד שובב שתפס פרפר וכלא אותו בידו. הילד הלך לאיש חכם ושאל: האם הפרפר שבידי מת או חי? בלבו אמר: אם יאמר החכם שהפרפר מת – אראה לו שהוא חי, ואם יאמר שהוא חי – אהרוג אותו ואראה לו שהוא מת.

החכם הביט בילד וענה לו: גורל הפרפר תלוי בידיך.
כך גם גורלנו בארץ הזאת: גורלנו לחיים או למוות תלוי בידינו.

טוב יותר או רע יותר?

האם מצבם של הערבים בישראל טוב משהיה לפני שלושים שנה או שהורע דווקא? התשובה לשאלה זו מורכבת, כמו כל דבר שקשור בנו. הדור שלי נולד מיד אחרי הנכבה, התחיל את חייו תחת ממשל צבאי וחי כל השנים באפליה מתמדת; הדור הזה, ואני אישית, הדגשנו תמיד את המאבק על זכויות ושוויון. אין ספק שהשגנו הישגים. אבל העולם התפתח ואתו האנשים. לפני שלושים שנה אבא הסתפק במנורת חשמל אחת בבית ואמר תודה; היום אני כמוכר איני מסתפק בזה, והבן שלי – בוודאי אינו מסתפק במה שאני השגתי. זה עניין דורי. כפי שכתבתי קודם, הילדים שלנו רוצים להיות בעמדות משפיעות וקובעות, מרגישים שיש להם מה להגיד בכל נושא שנוגע לחייהם ולחיי המדינה. הם אינם מסתפקים במעמד של מיעוט נחות, של אזרחים מדרגה שנייה. הם משכילים, אסרטיביים, לא כנועים.

אך לצערנו, בחברה היהודית מתפתחת מגמה הפוכה. הציבור היהודי בישראל כיום ימני ברובו. כולם מצהירים שהם רוצים שלום אבל לא מוכנים למחיר שנדרש כדי להשיג שלום. זהו עם מיוחד למרות כוחו הצבאי והישיגיו הגדולים. לכן אני מעודד מפגשים עם אנשי ימין. אני מתארח בכנסים ובסימפוזיונים למיניהם ומדבר בהם עם אנשי ימין, נפגש עם פקידי ממשלה ומתווכח אתם אישית, מנסה להראות להם את הצד הפרטי והאנושי, לגרום להם לחשוב על הסכסוך מתוך זווית ראייה אנושית ולא מכלילה ומתלהמת.

בשנת 2008 נסעתי לקופנהגן עם משלחת של ראשי רשויות. היינו שלושה-עשר איש – שני ערבים ואחד-עשר יהודים. ביניהם היה ראש מועצה מהשטחים, מתנחל. במקרה הוא ישב לידי במטוס והתחלנו לדבר. אמרתי לו: שמע, זו פעם ראשונה שאני יושב ליד מתנחל וזה מוזר לי, אני נרתע. בתגובה הוא התחיל לדבר על עצמו ואמר, בוא נעזוב את הפוליטיקה. התווכחנו. ניסיתי לשכנע אותו שהקמת מדינה פלסטינית היא בסופו של דבר גם אינטרס ישראלי, שאי אפשר להמשיך

לנצח להחזיק עם שלם ללא עצמאות וחופש. הוא לא השתכנע, וגם אני כמוכן לא השתכנעתי מעמדתו, אבל ברמה האנושית נוצר בינינו קשר. אמנם קשר מסויג, קורקטי, מברכים זה את זה בחגים, אבל גם אם לא השתכנע בדבריי – מאז פגישתנו הוא התחיל להכניס עובדים ערבים ליישוב שלו, התחילו ללמד שם את השפה הערבית לילדים. אני יודע אם זה בזכותי או לא, אבל הרגשתי שחל אצלו שינוי. אולי קטן, אבל בכל זאת שינוי. אולי בפוליטיקה לא נוכל לשנות את הימין הישראלי, אבל במפגשים אנושיים כאלה, עם הרבה סבלנות, אולי נזיז משהו. ננסה לשנות את המחשבה של הדור היהודי החדש. שינוי אמתי יתרחש בישראל כאשר יקום מנהיג בסדר הגודל של רבין, מנהיג אמיץ, חזק ופורץ דרך שהציבור ילך אחריו. אבל אני לא אופטימי ולא חושב שזה יקרה בזמן הקרוב, במיוחד אחרי שנתניהו נבחר שוב למרות שלא עשה כלום כדי לקדם את השלום.

לצערי, המדינה מפספסת את הערכים המתונים בתקופה הזאת. בדרך כלל במקום לעודד מתינות היא נותנת לקיצוניים להשתלט על הרחוב היהודי, ומולם צומחת גם קיצוניות ערבית. הערכים כיום מנסים להעצים את עצמם; לדעתי הישועה תבוא מהצעירים, מהם יבוא השינוי. צריך להשקיע בהם בהשכלה ובתעסוקה, בצעירים ובמיוחד בנשים הערביות, שרובן רוצות לצאת לעבוד ואין להן הזדמנויות מתאימות. מעניין לציין שהממשלה דווקא הבינה את זה, גם בזכות הרוחות של ה-OECD, ולמרות העמדות הפוליטיות הקיצוניות שלה כלפי ערבים יש תכניות מקיפות לעידוד ההשכלה והתעסוקה והן מצליחות לשפר את חייהם של אלפי צעירים.

מובן שאנחנו צריכים לתרום את חלקנו לשינוי. חלפו הימים שבהם הערבים היו פסיביים ורק הגיבו על המדיניות כלפיהם בלי לזום מהלכים. היום יש לנו מנהיגות צעירה, משכילה ואסרטיבית וגם הציבור מודע היטב לזכויותיו ולאפשרויות העומדות בפניו. פיתוח חזון ומנהיגות יובילו את החברה שלנו להצלחה. עלינו להעמיד את שיפור החינוך ואת ההשכלה בראש סדר היום, לבנות ולפתח את היישובים ולחזק את החברה. לכל אחת ואחד מאתנו יש זכות להתפתח ולחיות חיים נורמליים. לאחר שנות עבודתי הרבות במערכת החינוך אני מאמין ששם מתחיל הכול. אנחנו צריכים לתת למורים ולתלמידים חינוך

מודרני, ללמד אותם לחקור, לפרש, לשאול שאלות ולחפש תשובות. להעניק להם חינוך טכנולוגי שיאפשר להם להשתלב בעולם המודרני המתקדם. כדי להגיע לשוויון אזרחי מלא נדרשת עוד עשייה רבה. אני מאמין גדול בדרך החינוך: לחנך את הילדים שלי ללכת בדרך, לחנך את הילדים היהודים להכיר את האחר ולקבל אותו כשווה, ליצור מערכת משותפת של ערכים ולהכיר בשונות של כל קבוצה – לא רק האוכלוסייה הערבית; יש בישראל קבוצות מופלות אחרות, והייתי רוצה לראות אותנו נאבקים יחד אתן כדי להתקבל לתוך הקונצנזוס הישראלי.

האזרחות הישראלית חשובה לי. אני שותף לפוליטיקה הישראלית ומשפיע עליה. אני מטייל עם הדרכון הישראלי שלי בכל העולם. האזרחות הישראלית מאפשרת לי להפגין, למחות, וגם לתרום. וכן, גם להיבט הכלכלי יש חשיבות ואני לא מתבייש בכך – יש לנו חלק בפיתוחה של הכלכלה במדינה ואנחנו תורמים לה רבות. המדינה אינה בונה מפעלים ביישובים ערביים, אך אנחנו ממשיכים לעבוד ולתפעל מפעלים רווחיים רבים ברחבי המדינה. הערכים בונים את הבתים והערים של היהודים, ממשיכים לעבוד בחקלאות ולספק מזון לכלל האוכלוסייה. איני מוכן שישוו את חיי כאן לחייו של אזרח במדינות ערב. ההשוואה הזאת שגויה מיסודה. אני אזרח ישראלי.

עבר ועתיד

כשאני מביט לאחור ומנסה לסכם את חיי – סיכום ביניים כמוכן, אני רק במחצית הדרך – אני רואה הישגים. הערכים השיגו למשל שיפור משמעותי במערכת החינוך. אמנם היא אינה שוויונית עדיין – בתקציבים, בבניית כיתות, במספר התלמידים בכיתה, בעזרי לימוד, מעבדות, מתקני ספורט ועוד ועוד. אבל בכל זאת הצלחנו לעלות למדרגה גבוהה יותר. אלפים ממשיכים להשכלה אקדמית, מאות מהם לומדים בחו"ל ויחזרו לארץ. זה דור אחר, משכיל ומודע לעצמו, והוא ישפר את פני החברה בכל התחומים. הבנים והבנות שלנו השתלבו עמוקות במערכת הרפואה הישראלית והיום אי אפשר לתאר בתי חולים, מרפאות ובתי מרקחת שאין בהם עובדים ערבים; צעירים ערבים

משתלבים יותר ויותר בהייטק, בהנדסה וכמובן במקצועות חופשיים. אנחנו חלק בלתי נפרד מהכלכלה הישראלית, אי אפשר להתעלם מכך. הצלחנו גם לפתח עסקים קטנים ביישובים הערביים. יש אצלנו הרבה סיפורי הצלחה, גם של נשים שפרצו את המחסום החברתי וכיום הן מעורבות ופעילות בכל תחום. הצלחנו במאבקים לאומיים ונקודתיים. יום האדמה בשנת 1976 היה נקודת מפנה בנושא הפקעת האדמות: כיום המדינה לא מעזה בקלות להפקיע אדמות של ערבים כפי שנהגה בעבר. זו הצלחה. לא הצלחנו עדיין לבנות אף יישוב ערבי חדש, אבל מדברים כבר על הקמת עיר בגליל.

פעמים רבות אני שואל את עצמי: מה בעצם היהודים רוצים? האם הם שואפים לחיות במלחמה מתמדת? האם הם נהנים לחיות במדינה שאפליה וגזענות שוררות בה? האם הם באמת רוצים מדינה יהודית דמוקרטית ליהודים בלבד? או אולי הם רוצים מדינה דו-לאומית, מדינה ללא גבולות מוכרים? לצערי אין להם חזון או ראייה מעבר למידי, וזה חבל. לדעתי, ישראלים ופלסטינים יכולים לחיות בשתי מדינות סמוכות ולשמש דוגמה לתפארת האנושות. גמישות היא מילת מפתח בפתרון בעיות וסכסוכים, אישיים וגם לאומיים. גמישות ופשרה מביאות לבסוף אושר לכל אדם ולכל חברה. אני רואה זאת כתפקידי לשכנע את הציבור היהודי שיש סיכוי לשלום, שאין להתייאש ואין לחשוש מהכרעות.

מבחינה אישית אני מרוצה ומסופק מחיי, ממשפחתי, מילדיי שגידלתי אותם להיות בני אדם אופטימיים ושמחים, זקופים, חזקים, אמיצים, מלומדים ומחונכים. אני גאה בכבוד שהם רוחשים לזולת, בסקרנותם לדעת ולהקשיב, בשאיפתם לעשות כל דבר בשלמות, במסירותם, באמונה שלהם בעצמם. אני מרוצה מהדרך הארוכה שעשינו, משפחתי, אני והחברה שאני שייך לה, מאז ילדותי שתיארתי בתחילת הספר – ילדות ללא חשמל או מים זורמים, ללא כביש שיחבר אותנו לעולם, עם בית ספר ובו שתי כיתות לבנים בלבד. מאז חלפו פחות מחמישים שנה וחינו השתנו לבלי הכר. אנחנו חלק ממהפכה גלובלית, חלק מן העולם המפותח והמתקדם. אנחנו ממשיכים לעשות את המהפכות הקטנות שלנו שמתחילות בלבבות וממשיכות במשפחה, בקהילה ובחברה כולה. אני גאה לקחת חלק בתהליך הזה ומקווה להמשיך בכך גם בשנים הבאות.

התחנות במסע חייו של ריאד כאמל כבהא מובילות את הקורא בדרכו של צעיר ערבי פלסטיני שנולד במדינת ישראל בכפר החצוי ברטעה שבלב ואדי עארה והיה לפעיל חברתי בולט, מנהיג חינוכי ואיש ציבור מוביל. כבהא היה מורה לאזרחות, מוכתאר הכפר ואחר כך ראש מועצה. במשך למעלה מארבעה עשורים עובד כבהא ב"מרכז היהודי ערבי לשלום" בגבעת חביבה ומקדיש את חייו לקידום ההבנה והפיוס בין העמים. באמצעות סיפור חייו אנו מתוודעים לקורותיה של משפחת כבהא הגדולה, הכוללת כ־40 אלף נפש, ולסיפורו יוצא הדופן של הכפר ברטעה, שגבול ממשי-דמיוני בין ישראל לירדן הוצב במרכזו ב־1949 ונמחק כביכול ב־1967 וכיום הוא חצוי בין ישראל לרשות הפלסטינית.

שתי גדות לוואדי הוא במידה רבה גם סיפורו של דור שלם של פלסטינים-ישראלים שנולדו אחרי הנכבה לתוך מדינת ישראל והתבגרו בצל הממשל הצבאי והקונפליקט הישראלי-ערבי על מורכבותו וכאביו. אנשים החיים בתוך שתי זהויות מוצקות - זו הלאומית הפלסטינית זו האזרחית הישראלית ומתמודדים יום יום עם הסתירות העצומות שהן מזמנות. זהו גם סיפורם של ארגונים אזרחיים הפעילים למען בניית יחסי אמון ושיתוף בין ישראלים ופלסטינים למרות הסכסוך, על הצלחותיהם וכישלונותיהם.

"אני מאמין שהארץ הזאת היא מולדתנו המשותפת ושעלינו למצוא דרך לחיות בה יחד, בשותפות אמתית ובשוויון מלא", מסכם כבהא את ספרו ומציג את החזון שלו לעתיד של שלום ושוויון בין שתי מדינות לשני העמים.

ריאד כאמל כבהא, יליד 1953, ברטעה. בוגר אוניברסיטת תל אביב, מורה ומחנך, מוכתאר, ראש מועצה בסמ"ה (2005-2009) ומנהל ה"מרכז היהודי-ערבי לשלום" בגבעת חביבה.

0 0310006231 2
דאנאקוד 31-6231
מחיר לצרכן: 79 ש"ח

קו אדום

הוצאת הקיבוץ המאוחד
www.kibutz-poalim.co.il

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG